

THALASSA

Pszichoanalízis–társadalom–kultúra

96/3

Jessica Benjamin

Azonosság és különbözőség

Rada Iveković

„Szeretkezz, ne háborúzz!”

Nemes Livia

Az enfant terrible alakja
a pszichoanalízisben

Marcel Proust

Visszatérés Guermantes-ba

Nyerges Katalin

„Nem szabad lerombolni...!”

Forgács Attila–

Túry Ferenc–

Németh Marietta

A megevett hatalom

Bakó Tihamér

Csalódásom a pszicho-
analízisben

Bruno Bettelheim

Titkos aszimmetria

Georg Groddeck

Könyv az ősvalamiról

THALASSA görögül tengert jelent. Idegen nyelveken ez a címe Ferenczi Sándor egyik nevezetes írásának, a **Katasztrófák a nemi működés fejlődésében** című könyvének. Folyóiratunk címével Ferenczi klasszikus művére, s egyben az őstenger, a forrás, az anyaméh, a kezdet szimbolikájára kívánunk utalni.

Az 1990 óta megjelenő, immár hetedik évfolyamába lépett **Thalassa** a századelőnek ahhoz a hagyományához nyúl vissza, amelyben a pszichoanalízis a korabeli kultúrával, irodalommal, társadalomtudománnyal szoros összhangban hatott és fejlődött. A **Thalassa** évek óta ezt a hagyományt igyekszik feleleveníteni, ugyanakkor arra törekszik, hogy lépést tartson a modern társadalomtudományok és a pszichoanalízis legújabb fejleményeivel is.

A **Thalassa** nem pszichoanalitikus szakfolyóirat. „Műhely” rovatunkban azonban szívesen közlünk klinikai-terápiai vagy technikai-módszertani cikkeket, esetismertetésekkel is, különösképpen olyanokat, amelyek általánosabb, történeti vagy elméleti szempontból is figyelemreméltóak. A **Thalassa** független folyóirat, nem kötelezi el magát egyetlen lélekelemzési irányzat mellett sem, de hangsúlyozott figyelemben kívánja részesíteni a pszichoanalízis filozófiai és társadalomtudományi alapjait és alkalmazási lehetőségeit bemutató és elemző írásokat. Feladatának tekinti, hogy hírt adjon az ilyen irányú hazai és külföldi törekvésekről. Mint interdiszciplináris folyóirat, hasábjai nyitva állnak a humán tudományok minden olyan művelője számára, akinek kérdésvetéseit a pszichoanalízissel érintkeznek és ezzel kapcsolatban érdemi mondanivalója van.

Folyóiratunk eddig általában évi két magyar nyelvű számmal jelentkezett. 1996-ban három szám jelent meg, és lehetőségeinktől függően, továbbra is évi három számot tervezünk megjelentetni. Eddig a következő számok jelentek meg: **Pszichoanalízis és társadalom** (1990/1), **Ferenczi Sándor életműve** (1991/1), **Pszichoanalízis és hermeneutika** (1991/2), **Pszichoanalízis és politika** (1992/1), **Róheim Géza életműve** (1992/2), **Nyelv, fikció, megismerés** (1993/1), **Jacques Lacan munkássága** (1993/2), **a Holocaust és a pszichoanalízis** (1994/1–2), **a pszichoanalízis és művészet viszonya**, illetve **a tömeg és hatalom problémája a pszichoanalízisben** (1995/1–2), **Feminizmus és pszichoanalízis** (1996/1), **Szondi Lipót és Ferenczi Sándor** (1996/2).

Lapunk **1–6. évfolyamának** (1990–1995) **összesített tartalomjegyzékét** az 1995/1–2 számunkban közzeltük.

Következő (1997/1) számunkban többek között Judith Butlernek a feminizmus és posztmodern viszonyával foglalkozó tanulmányát, Orbán Jolánnak Lacanról és Derridáról szóló írását, Derrida, Lacoue Labarthe, Slavoj Žižek, Hárs György Péter, Ritter Andrea és mások dolgozatait olvashatják. 1997/2 számunkban az oroszországi és a kelet-európai pszichoanalízis történetével foglalkozó írásokat közlünk, többek között Alekszandr Etkindnek Szergej Pankejevéről (a „Farkasemberről”), valamint Sabina Spielreinnről szóló tanulmányát, továbbá Wilhelm Reich 1929-es beszámolóját a pszichoanalízis Szovjetunióbeli helyzetéről.

Olvasóink jóindulatú támogatása nagyban hozzájárul terveink megvalósításához. A Thalassa Alapítvány bankszámlaszáma: **10200902-32711015-00000000 MHB Rt. 327. sz. Széchenyi István főigazgatóság, 9. sz. fiók, 1092 Budapest, Ráday u. 23.**

Ára: 250,- Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Jessica Benjamin:* Aazonosság és külön-
bözőség 3
Rada Iveković: „Szeretkezz, ne
háborúzz!” A nők, a nacionalizmus
és a háború 25
Nemes Livia: Az enfant terrible alakja
a pszichoanalízisben 40

IRODALOM

- Marcel Proust:* Visszatérés Guer-
mantes-ba 53
Lóránt Zsuzsa: A fordító jegyzetei
a Visszatéréshez 63

MŰHELY

- Nyerges Katalin:* „Nem szabad lerom-
bolni...!” Pszichoterápiás esettanul-
mány 67
*Forgács Attila–Túry Ferenc–Németh
Marietta:* Dominanciaviszonyok
és evészavarok, avagy a megevett
hatalom 83

- Bakó Tihamér:* Csalódásom a pszicho-
analízisben 93

ARCHÍVUM

- Bruno Bettelheim:* Titkos aszimmetria .. 101
Georg Groddeck: Könyv az
ősválmiról (részlet) 118
Vég Katalin: Lélekkeresés, Georg
Groddeck ürügyén 123

KÖNYV

- Kun Tibor:* Szótár és lélekelemzés 136
Új könyvek 144

BESZÁMOLÓK, HÍREK

- Edith Kurzweil:* a 39. Nemzetközi
Pszichoanalitikus Kongresszus 145

ENGLISH SUMMARIES 152

CONTENTS 156

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

Thalassa Alapítvány, Budapest

7. évfolyam, 3. szám, 1996.

A szerkesztőség tagjai

BÓKAY ANTAL, ERŐS FERENC (felelős szerkesztő), GÖNCZ KINGA,
HIDAS GYÖRGY, MÉSZÁROS JUDIT, VAJDA JÚLIA

Olvasószerkesztő

PALKÓ MAGDA

Szerkesztőségi titkár

KOVÁCS ANNA

E számunk támogatói:

Nemzeti Kulturális Alap

Soros Alapítvány

Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány

A Thalassa magyar, angol, német, francia és orosz nyelvű cikkeket
— tanulmányokat, kritikákat, hozzászólásokat — fogad el.

Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikhoz magyar
és/vagy angol nyelvű összefoglalást csatoljanak.

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:

Erős Ferenc, MTA Pszichológiai Intézete,
1067 Budapest, Teréz krt. 13.

Tel.: (36-1) 322-0425/51 Fax: (36-1) 342-0514

e-mail: feros@orange.okt.cogpsyphy.hu

Terjeszti a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet

(1078 Budapest, Murányi u. 21.

tel.: 342-7158)

Előfizethető a terjesztőnél.

ISSN 0856-9362

Thalassa Alapítvány, 1996

Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA

Nyomdai előkészítés: KISS GYULA

Borítóterv: SURÁNYI ANDRÁS

Megjelent 1000 példányban

Nyomdai munkák: VEL Kft., Budakeszi

Felelős vezető: DARÓCI LAJOS

TANULMÁNYOK

AZONOSSÁG ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG**Kísérlet a nemiség kialakulásának „tág körű” értelmezésére**Jessica Benjamin*

A nemi identitás kialakulása szükségszerűen összekapcsolódik a nemek közötti különbséggel való megbarátkozás képzetével. A kortárs pszichoanalitikus elméletekben és terápiás gyakorlatban megfigyelhető az a változás, hogy a nemek közötti különbség fogalmát ma már nem azonosítják az anatómiai különbségekkel. A nemek közötti különbség(ek) elfogadására és az ezzel összefüggésben létrejövő pozícióra ma már nem úgy tekintenek, mint amit pusztán az anatómiai tények felfedezése alakít ki. Ugyanakkor a nemek közötti különbség természetéről szóló feltételezések még mindig magukon viselik a freudi természettudományos gondolkodásra való törekvés jegyeit, jóllehet igen leplezett, nehezen észrevehető formában. Ezek a nézetek lényegesebbnek tartják a másság felfedezését, illetve elválaszthatónak tartják azt a hasonlóság felfedezésétől. Az elképzelés mögött az a ki nem mondott feltételezés húzódik meg, hogy a másság tudatosulása értékesebb, későbbi fejlődés eredménye és egyben nehezebb is, mint a hasonlóság felismerése. Ez a felfogás megfelel az arról, hogy a nehézség abban rejlik, hogy a különbözőséget a hasonlóság elutasítása nélkül kell elfogadni: más szóval át kell hidalni az ellentétek közötti távolságot. Elég feladni a polaritás egyik oldalát ahhoz, hogy közeledhessünk a másikhoz. Az igazi nehézséget azonban a másság, az eltérő jelleg képzetének megalkotásában az okozza, hogy eközben a többi emberi lényhez való hasonlóság érzését nem szabad feladni.

Néhány évvel ezelőtt Chodorow (1979) annak a véleményének adott hangot, hogy bizonytalan férfitudatukból és az anya megtagadásából fakadóan a férfiak jellemzően túlbecsülik a különbséget, egyben lenézik a közös jelleget. Következésképpen az, ha az azonosság és különbözőség közti feszültséget fogalmazzuk meg,

* A tanulmány szövegét — amely az Elliott and Frosh: *Psychoanalysis in Contexts* című kötetben fog megjelenni — a szerző bocsátotta rendelkezésünkre (a szerk.).

s nem azt az ellentétpárt, amely csak a két fél egyikét becsüli, s lenézi a másikat, része a pszichoanalízis férfi nézőpontú megközelítésének bírálata érdekében tett erőfeszítésnek. Ámde ennek az ellentétpárnak a lebontása — hogy ne csak a különbség túlértékelését jelezzük, vagy azt, hogy az azonosság nagyobb hangsúlyt kellene kapjon — megkívánja, hogy az identitás problémájával is foglalkozzunk. Napjaink nemek közötti különbségekről szóló elméletében az identitás szó használata a különbözőséget és az identitások közötti határt azonosnak látja. A másságnak ezt a felfogását bírálja a jelenlegi feminista gondolkodás, amely a különbségek többrétűségét és a meghatározások változékonyságát hangsúlyoztatja.

Ahhoz, hogy túllépjünk ezen a diskurzuson, egy plurálisabb, kevésbé egységes képzethez kell eljutnunk, mint amit az egyszerű „azonosság-különbezőség” tengely, az egyrétű különbözőség képzete hordoz. Az egyrétű különbözőség mint választóvonal képzete azt jelenti, hogy identitás az, ami ennek a vonalnak valamelyik oldalán áll, és mindaz, ami ezen az oldalon található, tökéletesen homogén. Ily módon az „identitásunk a sorsunk” meghatározáshoz juthatunk; a hasonlóknak a hasonlóval kell azonosulnia, a másság felismerése annak a korlátnak a tiszteletét jelenti, amely aközött húzódik meg, hogy valaki az, ami, és nem az, ami nem is lehet. A nemi identitás fogalma olyan elkerülhetetlenséget, koherenciát, egységiséget és egységességet takar, ami cáfolja a képzelet, a szexualitás és a tudattalan pszichoanalitikus értelmezéseit (May, 1986; Goldmar, 1991; Dimen, 1991).

Noha egyfelől nagyrészt egyetértek ezzel a bírálattal, másfelől úgy vélem, a lényeg az, hogy az ember képes lemondani az identitás képzetéről, mint valami tárgyról anélkül, hogy az azonosulást mint belső pszichikus folyamatot is vele együtt kidobná. Nem kell feltételeznünk, hogy az azonosulás folyamata mindig párhuzamosan megy végbe az „azonosság-különbezőség” tengely egyik oldalán. A különbözőség elfogadására és „a különbözőség” megismerésére való törekvés nem feltétlenül jelenti a másság túlértékelését. Ha ezt a folyamatot a civilizáció eredményének tekintjük, azaz azt állítjuk, hogy nem a psziché eredendő, preszociális késztetése, hanem diszkurzív rendszerek irányítják, azzal nem hangsúlyozzuk kellően e folyamat komplex jellegét. A nemiség lényegének megfogalmazásakor abba ütközünk bele, hogy mint a pszichikus tapasztalás választóvonalá egyyszerre igen rugalmas, ugyanakkor nagyon kiszámíthatatlan is mind elhelyezkedését, mind tartalmát tekintve.

Mielőtt az identifikáció feminista bírálatát szem előtt tartó vizsgálatába kezdenénk, szeretnék néhány elterjedt pszichoanalitikus gondolatot ismertetni a nemi tudat fejlődéséről. Érdemes megemlíteni a nemek közötti különbségekről szóló kortárs elmélet azon kiemelkedő állomásait, amelyek Stoller nemi identitásról szóló írásától Fast „megkülönböztetési modell”-jéig követhetők nyomon. E két elméletet egyszerre kívánom felhasználni és bírálni: jelentős megfigyeléseiket megörzöm, de identitás-fogalmukat megpróbálom meghaladni. Más szóval az „azonos-

ság-különbözőség” tengely mentén haladva a korai nemi azonosulások fejlődését próbálom meg tömören vázolni.

Miközben ezt a vázlatot írom, tisztában vagyok azzal a ténnyel, hogy a fejlődési rend fogalmával szemben a feminista elmélet ugyanannyi ellenvetéssel él, mint az identitás gondolatával szemben. Mindezek mellett is lényegesnek tartom, hogy kitérjek a legújabb, a nemi tudat fejlődésének rendjéről szóló pszichoanalitikus nézetek ismertetésére, még mielőtt szembesíteném ezt azzal az általánosan megfogalmazott bírálattal, mely szerint a feminista gondolkodók még mindig egy 1933 körül keletkezett elképzelést vallanak arról, hogy a nemiség kategóriái a pszichés struktúrákban hogyan jelennek meg. Ráadásul az észak-amerikai el is tér az európai vagy brit analitikus gondolkodástól. Úgy egy évtizede nagyon izgalmas modellek jöttek létre, amelyek a nemek közötti eltéréseket az ödipális struktúráktól függetlenül tárgyalják. Ezek a nézetek lehetővé teszik, hogy képet alkossunk azokról a tudatos vagy tudattalan identifikációról és tapasztalatról, amelyek túllépik az identitás fogalmának merev határait. Sőt, azt állítom, hogy fenn kell tartanunk a tapasztalati világgal egy, ha mégoly rugalmas köteléket, amelyben — sejtünk bármit is a tudattalanról — nyilvánvaló, hogy a gyerekek bizonyos dolgokat hamarabb jelenítenek meg és fogadnak be, mint másokat; bizonyos problémák időnként mélyebben foglalkoztatják őket, mint mások. Röviden szólva tehát: fejlődésük szakaszokra oszlik.¹

A nemi tudat fejlődésének egy korábban figyelmen kívül hagyott kérdése, amelyre külön rá kívánom irányítani a figyelmet, a hasonlóság és a különbözőség együttes megjelenése; más szóval az eltérő neműként felfogott szülővel való azonosulás. Fast (1984) újabb elméletében rámutat arra, hogy a gyerekek hogyan használják fel a nemek közötti azonosulást saját szelf-reprezentációjuk meghatározó részeinek megalkotásához. Ezáltal tudják képzeletükben kidolgozni a nemek közötti erotikus kapcsolatokról szóló fantáziáikat is. Fast a nemek közötti eltérésről (1984) azt a felfogást vallja, hogy a gyerekek eredendően biszexuálisak — ezáltal új magyarázattal szolgál a biszexualitás lényegéről. Nem alkati, biológiai adottságnak tekinti azt, hanem a mindkét szülővel való azonosulás lehetőségének

¹ Szté akarhatjuk rombolni azt az elképzelést, amely az egyes szakaszokat önálló, kizárólagos földtani réteggént képzelel el, hogy úgy képzeljük ezzel szemben, hogy a pszichikus fejlődés történései átfednek, ismétlődnek, nem feltétlenül követik egymást sorrendben, hanem gyakran egyidejűleg vannak jelen, és rendszerint csak visszakövetkeztetni lehet meglétükre. A korszakok rugalmas értelmezésének megvan az az előnye, hogy képet alkotnak azokról a komplexusokról, amelyek — feltéve, hogy kezdeti fellépésük után nem maradnak az idő rendező hatása alatt — továbbra is strukturális kapcsolatban állnak. Fel kell függesztenünk a fejlődésről kialakult elképzelést, ugyanakkor meg is kell őriznünk azt. Lacan, akit a bírálók gyakran idéznek, nem kevesebbet tett, mint ez.

² Az angol over-inclusive kifejezésre egységes magyar megfelelőt nem tudunk találni, a kontextustól függően a „túl befogadó” illetve a „túl tág” kifejezésekkel fordítottuk magyarra (a ford.).

(1990). A preödipális korszakban a gyerekek „túl befogadóak”:² azt képzelik, hogy bármit megkaphatnak és bármivé lehetnek. Kezdetben nem ismerik fel az anatómiai különbségből fakadó kizárólagosságot. Nem a sajátjuk helyett, hanem a mellé akarják a másikat.

Szeretném vázolni, hogy napjaink nemiségről alkotott elméletei hogyan látják a nemek közti különbséget a fejlődésbe beágyazódva, összevetve ezt saját megfigyeléseimen kívül Fast és Stoller elképzeléseivel, és azok bírálataival. Ezeket egybevetve, véleményem szerint a korai nemi identitás fejlődésnek új, négy szakaszból álló, tagolását kellene bevezetni:

1. a nominális nemi identifikáció kialakulása,
2. az azonosulások korai elkülönülése a leválás-önállósodás (szeparáció-individuáció) folyamatában,
3. a preödipális „túl befogadó” fázis, és végül
4. az ödipális fázis.

Ez a szakaszolás — amint majd látni fogjuk — előfeltételezi, hogy visszájára fordítsuk azt az álláspontot, amely a nemi tudat és a nemi identitás kifejlődésének mozgatórugóját a nemi szervek eltérésében látja (ld. Roiphe és Galenson, 1981). Abból a felfogásból indul tehát ki, amelyet Person és Ovesey fejtett ki, hogy ti. a nemek közötti eltérés, amely a szeparációs konfliktusok és az azonosulás révén fejlődik ki, határozza meg, s teszi hangsúlyossá a genitális különbségeket, s ezáltal óriási (ha nem kizárólagos) a szimbolikus jelentősége a nem élményének és a nemi kapcsolatok reprezentációjában. Kétségtelen, hogy az én felfogásom is „túl tág”, mivel a korábbi pszichoszexuális elmélet sok alkotóelemét, jóllehet kritikus céllal, magában foglalja.

A fejlődés „túl tág körű” felfogása

A nemiség alakulásának legkorábbi szakaszában, melyet Stoller az első másfél életévre tesz, a nemi identitás magja alakul ki: a hím- és nőneműség vélelme, amely a későbbiekben az egyik vagy másik csoporthoz való tartozás iránti meggyőződéshez vezet. Identitás helyett nevezzük ezt inkább nominális nemi azonosulásnak. Talán nem álltak Stoller rendelkezésére a csecsemőkorra vonatkozó kutatások eredményei, amikor bevezette a nemi identitás magjának fogalmát, és ezért nem volt biztos abban, hogyan is nevezze el az egyéves életkornak megfelelő „kezdeti reprezentációt” (Stoller, 1973). Úgy találta, hogy az identifikáció és az inkorporáció nem helytálló elnevezések, mivel elfogadta azt a nézetet, hogy a csecsemő még nem érzékeli az anyát külsődlegesnek, s így bekebelezni sem tudja. Ugyanakkor azóta, hogy könyvében Stern (1985) azt az álláspontját fejtette ki, hogy a csecsemő szinte születésétől kezdve megkülönbözteti magát az anyjától,

valamint hogy az általánosított interakció reprezentációk (RIG) már jelen vannak preszimbolikus interakciók formájában (lásd még Beebe és Lachmann, 1988), inkább a nemi identifikáció magjának kialakulási folyamatát, mintsem egyfajta nemi identitás magot, mint végeredményt kell feltételeznünk; ezt az identifikációt olyan fejlődési folyamatként írhatjuk le, amely az „én-saját test és én-más teste” interakciók konkrét reprezentációiból jön létre, és visszamenőlegesen kap nemi jelentést.

Stoller semmi esetre sem tartja a nemi identitás magját a férfiasság vagy a nőiesség végső állomásának. Tisztában van azzal, hogy „a nemhez tartozás tudata a későbbi konfliktusok és fantáziák, aggodalmak és védekezések nyomán bonyolultabbá válik”, és hogy ezek sokkal ellentmondásosabbá teszik a férfiasság és a nőiesség fogalmát, mint amit pusztán a hím- vagy női nemhez való tartozás jelent (1973). Úgy érvelt, hogy a fiúgyerek csak akkor képes nemi identitásának magjából tényleges nemi identitását létrehozni, azaz a férfiasság elérésére, ha anyjáról a szeparációs-individuációs fázisban leválik, azaz — Greenson kifejezésével — „dezidentifikálódik”.

Mindezzel együtt Stoller nem nyújt teljes képet a preödipális korszakról; a dezidentifikáció-fogalma — úgy tűnik — nála is, Greensonnál is azt jelenti, hogy a fiúgyermek maradéktalanul feladja anyjával való azonosulását. Magam úgy vélem, hogy ebben az életkorban a gyermek még mindkét szülőjével azonosítja magát, és csupán kezdi őket részlegesen és konkrétan elkülönülten észlelni. Mint-hogy ez a többszörös identifikáció ilyen sokáig fennáll, azt az elképzelést, hogy a szelf neme szerint azonosítja magát, nem helyettesíthetjük az egyértelmű és koherens identitás képzetével. Éppen ellenkezőleg: ez a mag, a valahová tartozás érzete, nem szervezi meg a teljes nemiséget. A nemi identifikáció magja, a nominális nemi identifikáció csak akkor nyeri el értelmét, ha a későbbi nemi kettősség és feszültség hátterét látjuk benne, egy olyan ismétlődő alaphangot, amellyel szemben minden más hangszer eltérő, annak gyakran ellentmondó, vele össze nem illő dallamot játszik.

Valamikor a második életév folyamán, főként a második év második felévére jellemző szimbolikus reprezentációk megjelenésekor az identifikációk révén kezdődik meg a nemi tudat kialakulásának következő szakasza. Person és Ovesey (1983) ezt nemi szerepidentitásnak nevezik, hogy ezáltal elkülönítsék a mag nemi identitástól: itt a férfi és női szelf-imagóról van szó, nem pedig a férfi vagy női létről. (Itt is helyesebb volna a nemi szerepekkel való identifikációról beszélni.) A nemi szerepidentitást a szeparációs-individuációs fázis konfliktusai hozzák létre. Person és Ovesey tagadják Stoller azon állítását, amely szerint a fiúknak jobban le kell válniuk, mint a lányoknak, mondván, hogy a fiúk esetében a szeparációval járó konfliktusok hozzátartoznak a nemi jellegzetességekhez. Coates és munkatársai (1991) nemi eltévelyedésről szóló írása is alátámasztja a fenti szerzők Stoller ellen irányuló

bírálatát. Ők Stollernek azt a nézetét vitatják, hogy a transzszexuálisok nehezen szakadnának ki az anyával való szimbiózisból. Coates ezzel szemben azt állítja, hogy az anya visszahúzódása mély, búskomor identifikációhoz vezethet, amely mind fiúknál, mind lányoknál túlzott nőiességben nyilvánulhat meg. Ez az elemzés vég-eredményben az olyan dinamikus tényezők, mint például a szeparációval járó szorongás vagy irigység szerepét hangsúlyozza, s nem tekinti az anyától való dezidentifikációt elkerülhetetlenül patogén folyamatnak.

A korai szeparációnak ugyanennél az állomásánál, mint már rámutattam, a tárgy iránti szerelem előtt, és azzal párhuzamosan is, tapasztalhatunk valamit, amit identifikációs szerelemnek nevezhetnénk. Egy olyan szerelem ez, amely általában az apa iránti újraközeledésben nyilvánul meg (Benjamin, 1986, 1988, 1992). Abelin (1980) nyomán hangsúlyoztam, hogy az újraközeledési fázisban döntő szerepet játszik az apa (vagy más férfi-reprezentáció) mint képviselője a szeparációnak, a közvetítésnek és a váagnak. Abelinnel ellentétben én úgy látom, hogy ideális esetben a gyermekek változatlanul azonosulnak mindkét szülőjükkel, ennél fogva az újramegközelített apa egyaránt fontos mind a lányok, mind a fiúk számára. Ebben a szakaszban a szülők már kezdenek a gyermek tudatában elkülönülni, ám a gyermek azonosulása mindkettejükkel továbbra is szelfjének egy-egy részét képezi. Hagyományosan az anyát — a jóság forrását, ahogy Klein fogalmaz — a gyermek az őt kiegészítő másikként, a szerelem külső tárgyának előfutáraként észleli. Ezzel szemben az apa a hasonló tárgyat jelenti. Az anya a *holding*-ot, a ragaszkodást, a gondoskodást testesíti meg. Az apa a külvilágot, a felfedezést, a szabadságot — Mahler szavaival: „a csillogó páncélzatú lovagot” (idézi Abelin, 1980). Ez a hagyományos szülői szereposztás az apának egy strukturálisan elkülönülő helyzetet jelöl ki. Az újraközeledésben olyan funkciót kap, amelyet más önálló személyek is betölthetnek.

Az apának ez a szerepe, amint azt Blos (1984) és Tyson (1986) ugyancsak felismerte, diádikus, nem pedig triádikus: más szóval nem rivalizáló, vagy tiltó jellegű. Nem annyira azt a személyt testesíti meg, aki az anyát kizárólagosan birtokolhatja — amit a gyermek még mindig közvetlenül képzel el —, mint inkább az izgalmas külvilág iránti vágyat. Az apával mint hasonlóval való identifikáció teszi a gyereket képessé arra, hogy képzeletében ezt a vágyat gazdagon megjelenítse. Következésképpen ennek a korszaknak ezt az új vonását, a felnőttkor erotikájának előzményét találjuk meg az identifikációs szerelemben. A szerelemnek ez a fajtája az egész élet során hozzákapcsolódik az idealizációhoz és az izgalomhoz. Ez az azonosulás az ideállal védekező funkciót is betölt: elfedi az anya feletti uralom elvesztését, hiszen enélkül ezt a veszteséget ebben az életkorban mélyen át kellene élni. Így fennmaradhat az a grandiozitás, amelyen másként csorba eshetne. Ugyanakkor a védekező funkció mellett másról is szó van: az idealizált apa olyan vágyaknak is szimbolikus reprezentációja, amelyeknek elérését a gyermek

egykor majd remélheti. Ugyanakkor jelképezi a többi ember által alkotott külvilág szabadságát, az abban való részvétel és a vele való kapcsolat lehetőségét, amelyek kárpótolnak az anya feletti kontroll elvesztéséért.³

Abelin (1980), Roiphe és Galenson (1981), valamint mások véleményével szemben, akik a lányok „kasztrációs reakcióját” hangsúlyozzák (Roiphe és Galenson, 1981), magam arról vagyok meggyőződve, hogy az apának a fent leírt helyzete roppant jelentőségű a lánygyermek azon erőfeszítésében, hogy önmagát mint a vágy hordozóját határozza meg, s hogy az apa iránti identifikációs szerelem, „a különbséggel való azonosulás” (Benjamin, 1991) döntő fontosságú. A lánygyermeknek is szüksége van a hatalom fantáziájára, hogy létrehozassa a saját teste fölötti autonómia érzését, és hogy képessé váljon a tágabb világba való kilépésre. Hasonlóképpen, a lányok azonosulását a „férfiassággal” sem elsődlegesen a kasztráció érzése, hanem az apa iránti szeretet és csodálat váltja ki.

Szeretném, ha egyértelműen kitűnne, hogy az újra megközelített apa iránti az egyik első, de nem egyetlen és kizárólagos példája az identifikációs szerelemnek. Később például serdülő lányoknál gyakran alakul ki efféle szerelem egy ideáljukat megtestesítő nő iránt. És emellett, hogy az apa iránti identifikációs szerelem — a hagyományos nemi szereposztás mellett — ezt a különös reprezentációs jelentést hordozza, az anya továbbra is az identifikáció fontos alakja marad mind a fiúk, mint a lányok számára. Sőt, noha a lányok (a fiúkhöz hasonlóan), jól tudják, hogy akárcsak anyjuk, ők is nőneműek, erőfeszítést kell tenniük ahhoz, hogy hozzá hasonlóan váljanak nőiessé. Amennyire az újraközeledési szakasz szembesíti a gyereket az anyai hatalom és a sajátjuk, a grandiozitás és a valóság közötti különbséggel, a nőiesség — hasonlóan a férfiassághoz — csak mint egy részben elérhető ideál jelenik meg.

Ennek megfelelően a fiúgyermeknek sem kell olyan korán lemondania az anyával való azonosulásról, hacsak a szeparációval járó nehézségek elleni véde-

³ Míg egyfelől az általam elképzelt preödipális apa hasonló vonásokkal rendelkezik, mint a Kristeva (1987) által leírt képzeletbeli apa — az az apa, aki segítségére van gyermekének abban, hogy anyjáról leváljék —, addig jelentősek a köztük lévő különbségek is. Kristeva átveszi Freud véleményét is, mely szerint a tárgyhoz való első kötődés az azonosulás, s ez közvetlen kapcsolat, nem pedig az elvesztett szerelem hatása. E két álláspont nem is tér el annyira egymástól, mint első ránézésre hinnénk. Kristeva helyesen látja meg az idealizációnak ebben a metaforikus tárgyában az áttétel alapját, amely nem azonos az összeolvadással vagy az anyai kielégítettségével. Ugyanakkor, a három elemű rendszerrel alkotott modelljében az apához mint az identifikációs szerelem vágyott tárgyához fűződő közvetlen kapcsolat elterelődik afelé, amit a gyermek az anyja alakjában vél megtalálni. Amit az apa reprezentál, az az anya azon vágya, hogy gyermeke mellett legyen még valaki más is, a nem-én, és nem a gyermeknek az a vágya, amely az anyától eltérő személyre irányul. Így a gyermek úgy jelenik meg, mint aki kevésbé aktív, nem vágyik annyira külső dolgokra vagy az apára, mint amennyire érzékenyen reagál az anya vágyára.

kezésként nem jön létre idő előtt egy elutasítás. A gyermek nem érzékeli a kölcsönös kizárólagosságot, ezért nem érzi szükségét, hogy válasszon anyja és apja között. Amint Stoller (1973) rámutatott, a fiúk preödipális anyjuk iránti szerelme bizonyosan nem heteroszexuális, szigorú értelemben véve ez nem is valódi tárgy-szerelme — szerelem valaki más vagy külső iránt. Ez inkább komplementer, mintsem identifikációs jellegű: összefonódó, felcserélhető aszimmetrikus szerepeken nyugszik. Váltakozik, hogy ki az, aki ad, és ki az, aki kap, nem „párhuzamosok szerelmének” szimmetrikus formációja, ahogy Dinesen jellemezte a maga Finch Hatton iránti szerelmét (Thurman, 1981). Ebben az értelemben az anya hagyományosan a szerelem tárgya és nem a hasonlítani vágyás alanya, követendő mintája. Ez, ahogyan már többször is utaltam rá, olyan ellentét, amelynek kialakulásához nincs szükség valódi, jelenlévő férfiakra és nőkre.

További különbséget fedezhetünk fel a belső és a külső, az ismerős és az eltérő, a közelség biztonsága iránt érzett és a távolról ragyogó csillagra irányuló szerelem között. Ha az apával való azonosulás különleges módon jön létre, azon az alapon, hogy „különbözik” az elsődleges tárgytól, a vele való azonosulás révén a jóságnak, a gondoskodásnak az alanyával, nem pedig forrásával azonosulunk, s ekkor az anyával való azonosulás az „azonossal” való azonosulást foglalja magában. Mindaddig, amíg az anya az a személy, aki az elsődleges gondoskodást adja, ez mindkét nem esetében igaz marad. A hagyományos szülői szereposztás esetén tehát az apa a szerelemnek az a külső tárgya, aki a „másságot” testesíti meg: A másságnak ez a megjelenítése olyan nagy jelentőségű, annyira mélyen beivódott a kultúrába, hogy általában akkor is ideálként működik, ha az apaként meghatározott személy nem is létezik, vagy nem tölti be ezt a szerepét. Legfeljebb a kijelölt vagy valódi apaalak hiányában igen sokrétű feszültség alakul ki a ténylegesen tapasztalt viszonyok és a társadalmi eszménykép között.

Ugyanakkor az apához való viszony nem ugyanaz a két nem esetében. Az identifikációs szerelem tehát az a viszonykörnyezet, amely a fiúk számára nemcsak megerősíti a szeparációt, de megerősíti a férfiasság mint naturalizált férfisors sikeres elérést is. Ezáltal az apához fűződő kapcsolatban újabb fordulat áll be, amely ezt még meghatározóbbá teszi a fiúknál a nemiség mint identitás reprezentációjában, s szelf-kohéziójuk érzetében. (Ezt látszik Kohut is sejtetni azzal, hogy az apát mint szelf-kohéziós szerelmi tárgyat fogja fel.) Megszokott esetben az apa és fia közötti erősebb kölcsönös vonzalmat maga az apa bátorítja. Ez elősegíti az identifikáció — egy sajátos erotikus kapcsolat — által megvalósuló felismerést. A gyakorló fázisban lévő tipegő „szerelmi kapcsolata a világgal” a világot megtestesítő apával folytatott homoerotikus szerelmi kapcsolattá válik. A fiú az apa ideáljába szerelmes. Ez a homoerotikus, identifikációs szerelem a fiú számára azt az eszközt jelenti, amelynek segítségével védekező, ugyanakkor kreatív jellegű fér-

fiasságát kialakíthatja, mivel megerősíti benne saját személyiségének mint a vágy hordozójának érzetét. Természetesen ez az identifikációs folyamat csak akkor lehet sikeres, ha az ellenkező irányban is végbemegy, azaz az apa is azonosul a fiával, mondván: „Olyan lehetsz, mint én.” Vagy az anya is megerősítheti ebben, mondván: „Éppen olyan vagy, mint apád.”

Azoknak a jellemvonásoknak a pozitív elaborációja, amelyeket alapvetően a másik nem születési előjogaként ismerünk el, részben azon múlik, hogy a szülők hogyan erősítik meg az identifikációs szerelmet, amely a későbbiekben hatással van az ellenkező nemmel⁴ való azonosulás módjára is. A preödipális „túl befogadó” szakaszban, ahogy azt Freud nevezte, a gyermek nem csupán mindkét szülőjével azonosul, hanem genitális tartalmakat is szimbolizálni kezd, és tudattalanul asszimilálja azt a gesztus- és viselkedési szokásrendszert, amelyet az őket körülvevő társadalom a férfiasság és a nőesség kifejezésére használ. Felismerve a férfiasság és a nőesség közötti bizonyos alapvető eltéréseket, fantáziájában a gyerek továbbra is mindkét lehetőséget kidolgozza. Egy két és fél éves kislány akár azal a céllal is utánozhatja bátyja erőszakos motívumokkal tarkított játékát, hogy ezáltal a jelképes férfiasságot, a frontális ütközés, a behatolás, a meghódítás és megakadályozás fallikus repertoárját tegye magáévá. Egy kétéves kisfiú kitarthat amellett, hogy hüvelybe van, míg egy háromszentéves — az anatómiai különbségek alaposabb ismeretében — inkább hajlamos azt állítani, hogy kislány van a hasában, ezáltal elaborálva egy olyan fantáziát, amelyben ő kap, tartalmaz és kilöki valamit. Ez a fázis az identifikációk keveredésének gyors váltakozását is mutatja: egy három és fél éves kislány féltékenységében, hogy a bátyja egy másik kislánnyal játszik, rátámad a kislányra, és behajlított karja izmait megfeszítve így szól: „Én erősebb vagyok, mint te.” Néhány perc elteltével, egy másik hasonlóan erőteljes hatást kíván elérni azzal, hogy csökönyszerűen ragaszkodik ahhoz, hogy anyja adja rá balerinaruháját. A korai pszichoanalitikusok közül Klein (1928, 1945) ismerte fel legvilágosabban a gyermek azon pszichés szükségletét, hogy azonosuljon és jelképes értelemben használja az összes testrészt és szülői képességet, ideértve az anya–apa viszony fantáziált részleteit is.

E fantáziában való identifikáció szempontjából — minthogy a gyerek még nem ismeri fel bizonyos képességeket és testrészek számára elérhetetlen voltát — az

⁴ Itt újra felmerül a kérdés, hogy vajon az „ellenkező” nem azt a szülőt jelenti-e, akinek nominális neme más, vagy vonatkozhat arra a szülőre is, akit a gyerek önmagával azonosnak érzékel. A fiúgyermeknek azt a vágyát, hogy apja oly módon szeresse őt, mint az anyját, homoszexuálisnak nevezik. Márpedig ez egy heteroerotikus vágy. Ugyanakkor a gyermeknek az a homoerotikus vágya, hogy hasonlósága miatt szeressék, nemcsak a férfi homoszexualitásban, de a nők heteroszexuális szerelmében is szerephez jut.

irigység még nem játszik döntő szerepet. De — állítja Fast (1984) — a túl befogadó korszakra fokozatosan jellemzővé válik az irigység és a nemek közötti különbség egyre alaposabb megismerése elleni folytonos tiltakozás. Ebben az életkorban a kasztráció mindkét nem számára az ellenkező nemű fél képességeinek és nemi szerveinek elvesztését jelenti. A tiltakozás ugyanakkor nem egészen ugyanaz a fiúk és a lányok esetében: a fiúk irigységének középpontjában a szülés áll, míg a lányokéban a pénisz (Fast, 1984). Ám mindkét nem nemi tudatának fejlődése megegyezik abban, hogy kitartanak amellett, hogy belőlük bármi válhat, a komplementer jelleg ellentétekként való feldolgozása szelfjükön belül játszódik le, és továbbra is tiltakoznak korlátaik ellen.

A negyedik életév vége felé kezdődő ödipális fázist tekinthetjük úgy, mint amelyben bekövetkezik a nemek valódi elkülönítése, amelyben a gyermek felismeri, hogy az egymással komplementer ellentétek vagy az ő szelfjéhez, vagy a másikhoz tartoznak. Más szóval: a lemondás, annak a reménynek a feladása, hogy beteljesülhet az egyik szülő iránt táplált identifikációs szerelem, felfogható a tárgyszerlemhez, az olyan külsődleges tárgy iránti szerelemhez vezető útként is, amely mindazt magában hordozza, amivel a szelf nem rendelkezik. Ez az elgondolás fontos kérdést vet fel a homoszexuális tárgyválasztással kapcsolatban: vajon a névlegesen azonos nemű szülőt éli meg a gyermek egyszerűen csak „kevésbé azonosnak”? Vagy az identifikációs és a tárgy iránti szerelmek közti viszony alakul másképp? Lehet, hogy az általam kínált magyarázat csak a heteroszexuális gyermekekre illik, akinek a komplementer iránti vonzalma alakul át ödipális vonzalommal. Így az a három és fél esztendő kisfiú, aki korábban sokszor kifejezésre juttatta azt a vágyát, hogy olyan legyen, mint anyja, azt az új szokást veszi fel, hogy Walt Disney közismert egérpárjának nevei után magát Mickeynek, míg anyját Minnie-nek szólítja. Szerelmes hangon ilyeneket mond: „Szép napunk van, ugye, Minnie?” Egy esti lefekvés alkalmával ő maga adott magyarázatot: „Te lány vagy, én pedig fiú, de mindketten egerek és kicsik vagyunk.” A komplementer jelleg tehát nem szünteti meg teljesen a hasonlóságélményt; az azonos fajhoz tartozás érzete kárpótol az azonos nemiség elvesztéséért. Másfelől nézve a kisfiú — Janine Chasseguet-Smirgel kifejezésével élve — nem tudta tudomásul venni a „kettős különbséget”. Csak a nemi különbséget volt hajlandó elfogadni, a korkülönbséget tagadta. Négyéves korára a valóságnak ezt a részletét is belátta, és a Mickey egér figuráját szuperhősök alakjai váltották fel, akiknek nincs női társuk.

A korai ödipális korszakot (a negyedik életévet és a közvetlenül megelőző időszakot) erősebb védekezés, a nemek komplementer jellegének merev megfogalmazása és — miként azt Freud a fiúkkal kapcsolatban megjegyezte, a lányoknál azonban nem vette észre — az ellenkező nem lenéző elutasítása jellemzi. Ebben a szakaszban a kasztrációs szorongás, ahogy azt már Freud is — ismét csupán a fiúkkal kapcsolatban — felismerte, a saját nemi szervek elvesztésétől való féle-

lebenben jelentkeznek. Ugyanakkor, ahogy arra Mayer (1985) rámutatott, a nemi szervek elvesztésétől való félelem ebben az életkorban a lányok számára is döntő jelentőségű; sőt, a saját nem felsőbbrendűségének s annak a nézetnek a hirdetése kíséri, hogy mindenkinek éppen olyannak kell lennie, mint én — miközben fél a másik nemtől és megveti azt. Ezt a nemi sovinizmust a győzelemről szóló híres kijelentést parafrázálva, az a felfogás jellemzi, hogy „Amivel (én) rendelkezem, az nem minden, de minden, amivel rendelkezni érdemes”. Freud fallikus monizmusáról szóló elmélete (Chasseguet-Smirgel, 1976) ezt tökéletesen mutatja. Ahogy arra Horney (1926) helyesen utal, Freud elmélete az ödipális korszakát élő fiúgyermek gondolkodásmódját követi, aki azt hiszi, hogy a lánynak „semmije” sincs. Az irigység, a veszteségérzet és az igazságtalanság felett érzett düh egyszerre ösztönöz az ellenkező nem megvetésére és idealizálására ebben az életkorban. Olykor az elvesztett másik iránti szerelem és vágyakozás tűnik erősebbnek, máskor a legyőzés vágya és a megvetés.

Ideális esetben a késő ödipális korszak lehetővé teszi, hogy a komplementer jelleghez való merev ragaszkodás és a másik iránti megvetés megszűnjön és pozitív érzésekké alakuljon, ahogy a tárgy iránti szerelem fantáziája kárpótolt a nárcisztikus veszteségért. Mindazonáltal az ödipális szerelem egyszerre feloldása és fenntartása a gyásznak. A gyermek még nem képes az anya, illetve apa által megjelenített nő-, illetve férfiudalt megtestesíteni, és a szeretett másik testét sem „bírhhatja” még. Végső soron még nem lehet az, ami lenni szeretne, és nem is tudhatja magáénak azt, amit birtokolni szeretne. Véleményem szerint az el nem fogadott gyász, amelyet a gyermek amiatt érez, amivé sohasem válhat — például ha egy kisfiú nem képes szembenézni azzal a veszteséggel, hogy ő nem lehet anya, sőt nem képes elismerni irigységét a női lét iránt —, különösen rossz utóhatásokkal jár, amelyek sokkal erőteljesebben jelentkeznek, még ha kevésbé szembetűnőek is, mint a közismert ödipális frusztráció, amelyet az anya elérhetetlensége vált ki. A veszteség következménye egyaránt függ a társadalmi, kulturális közegtől és a külső tárgykapcsolatoktól. Tekintve, hogy ebben az életkorban az identifikáció már nem csak a szülőre irányul, hanem másodlagos identifikációkkal is kiegészül, a komplementer jelleg merev megítélése és a megvetés enyhülése azon múlik, hogy a környező társadalom és kortárs csoport mennyire viszonyul rugalmasan a másik nemmel való identifikációhoz.

Itt hadd térjek ki a korai identifikációs szerelem és a későbbi ödipális szerelemre jellemző identifikáció közötti különbségre. Az identifikációs szerelmet, szerintem tévesen, a fiúk negatív Ödipusz-komplexusához szokás társítani. Ez az elképzelés egybemossa a fiúknak azt a homoerotikus vágyát, hogy az apjuk olyanak szeresse őket, amilyenek, azzal a heteroerotikus vágygal, hogy azt jelentsék az apjuknak, amit az anyjuk jelent. Ami azt illeti, az apához való kapcsolódásnak ez a két módja meglehetősen ellentétes. A negatív Ödipusz-komplexus, azt hiszem,

az azonosulástól a tárgy iránti szerelem felé való elmozdulást hordozza magában, míg a pozitív ödipális vonzalomban az azonosulástól az ellenkező nem mint tárgy iránti szerelem felé vezet az út. Ugyanakkor a negatív Ödipusz-komplexus esetében a fiú nem nemének szükségszerű parancsa miatt mond le az apjával való identifikációról, hanem azok miatt az akadályok miatt, amelyeket a szülők gördítenek az apával való identifikáció útjába. Más szóval a meggátolt identifikációs szerelem az ideál iránti szerelemmé válik, azaz behódoló vagy ellenséges kötődés jön létre a hatalmas és csodálatra méltó apa iránt, aki inkább elveszi, mintsem megerősíti a fiú férfiasságát. Ez gyakran bekövetkezik ott, ahol az apa nagyon kívül áll az anya–gyerek kettősön, és idő előtt reagálva az ödipális helyzetre, túlzottan rivalizál fiával, illetve szadisztikus impulzusaitól tartva túlzottan visszafogott ahhoz, hogy gyengéd lehessen hozzá. Ez az átalakulás később az apával való passzív kapcsolat iránti negatív ödipális vágy formájában jelenik meg, és gyakran az analízis folyamán is ekként értelmezik.

Blos új módon kívánja értelmezni a negatív ödipális magatartást. Szerinte ennek az apa iránti diádikus vágnak fel kell oldódnia ahhoz, hogy a későbbi heteroszexuális vágyak őszinték lehessenek. Úgy vélem, álláspontja komolyan megkérdőjelezi a heteroszexualitás elnagyolt értelmezését, amely azt a homoerotikus impulzusokkal állítja szembe. Az apátlan fiúk „apaéhségét” elsősorban a homoerotikus szerelem hiánya váltja ki. A heteroszexuális férfiakban ez azután a nők iránti szerelem kialakulásának akadályává válik. Nem azért, mert a szerepminta nincs jelen, hanem azért, mert a valódi erotikus energiát az apai elfogadás iránti frusztrált vágy köti le. Azokban a kultúrákban, amelyekre az apa–fiú viszony erotikájának e frusztrációja a jellemző, a nők nem mint a belső elégedettség forrásai válnak értékessé, hanem mint a férfivirtus bizonyítékai, mint tőke az erőviszonyok piacán. A fiúgyermeket az, ha apja iránti identifikációs szerelem akadályba ütközik, gyakran arra kényszeríti, hogy tagadja meg identifikációs szerelmét anyja iránt is, akihez pedig túlzott kizárólagossággal kötődik, s ez később a nőiség szélsőséges megvetéséhez vezet.

Másfelől viszont a fiúk megvetése a nőiség iránt könnyen összefüggésbe hozható az anya vágyának és korai grandiozitásának feladásával is. Miközben fia csodálatát élvezzi, tudattalanul a kislány érzéseit közvetíti, akinek apja iránti identifikációs szerelmét utasították vissza. Fenntartva az apa mint ideál iránt táplált szerelmét, vágyát és grandiozitását kiveti a fiúgyermekére, egyszersmind kiveti azokat magából. Azt tehát, ahogy a fiúgyermek a nemek közötti határvonalat megalkotja, ugyancsak saját újraközeledés-élménye formálja meg, amelyben az apa alakja megközelíthetetlen és idealizált, az anya pedig saját ödipális tárgyának és idealizált szelfjének tekinti a fiát. Így hát nem volt véletlen, hogy Freud elmélete a nőnek saját fiát kínálta fel szerelemre, az egyetlen ambivalenciáktól mentes szerelemre. Az anya számára az identifikációs szerelem iránti vágy beteljesülése nem az

apja, hanem a fia mint ideál iránt táplált szerelem révén következnek be. A fiúnak pedig az a grandiozitás jut, amelyet az az anya tükröz, aki erről lemondott. Ám Freud történetében a fiú idealizáló szerelmet is táplál, mindörökké viszonzatlanul vágyakozik apja identifikációs szerelméért, aki mint halálos vetélytársat taszította el őt. Ebben állhat az identifikációs szerelmi háromszög jelentősége, amely újra és újra felbukkan azokban a történetekben, amelyek arról szólnak, hogy nők olyan hősökért alázkodnak meg és áldozzák fel magukat, akik azért hagyják el őket, hogy keresésére induljanak az apai grálnak, hogy megszerezzék az apai elismerést.

A nemek komplementer szemléletének bírálata

Az első következtetés, amelyet az eddigiekből levonni kívánok, hogy amilyen mértékben sikerül az ún. túl befogadó szakasz identifikációs szerelme révén a másik tulajdonságait inkorporálni, később annyira csökkenhet a veszteség mértéke; ezenkívül az ödipális szakasz elmúltával nagyobb hatása lesz a másik iránti szerelemnek, mint a megvetésnek és az idealizációnak. Saját korlátaink tudomásul vételét és a képességet arra, hogy a másokban a tőlünk különbözőt szeressük, nem hogy nem gátolja az ellenkező neműekkel való korábbi identifikáció, hanem éppen ellenkezőleg, megkönnyíti azt. Fast úgy véli, hogy ha nem rögzül a korai ödipális korszak merev képzete a komplementaritásról, akkor a leértékelése annak, amivé sohasem lehet az egyén, egyengetheti az utat az ellenkező nem tulajdonságainak későbbi elfogadásához.

Nem értek azonban egyet Fasttal, amikor azt hangoztatja, hogy le kell mondanunk arról, ami a másiké, s egyúttal fel kell adnunk a biszexualitásban rejlő nárcizmust. Inkább Aronnal (1992) értek egyet, aki azt vetette fel, hogy az ellentétes nem érzéseinek, viselkedésének, beállítódásainak folyamatos feldolgozására irányuló képesség a nárcizmus védőernyője alatt egy tudateltűt vagy tudattalan képességként működik tovább. Magában foglalja az ellenkező nemmel való identifikáció képességét, illetve szexuális kapcsolatban a másik szerepének reprezentációjára és szimbolizációjára való képességét is. A legtöbb egyén számára ez egyfajta jóindulatú mindenhatóságot jelenthet. Aron szerint talán hasznosabb, ha a biszexuális teljességre törekvő grandiózus, nárcisztikus törekvést olyan pozíciónak tekintjük, amely a kreativitás forrása — amelyet tehát nem feladni kell, hanem amelynek fenn kell maradnia és módosulnia az egyre differenciáltabb pozíciók mellett és révén.⁵ Hasonlóképpen, az együvé tartozás vágya és az ebből fa-

⁵ Aron rámutat arra, hogy az integrációnak ez a felfogása egybevág a legutóbbi kleiniánus értelmezésekkel, amelyek kitaranak amellett, hogy a skizoid pozíciót nem kell, hogy szükségképpen felváltsa a depresszív pozíció, ennek is fenn kell maradnia, egyfajta dialektikus feszültségben a depresszív pozícióval (ld. Eigen, 1985; Ogden, 1986).

kadó identifikációs szerelem fenn kell, hogy maradjon a különbség elismerése és az abból fakadó tárgyszerelem mellett, s annak révén kell módosulnia. Az azonosulás ezáltal egyszerre válik alkalmassá az azonosság megerősítésére és a különbségeket áthidaló együvé tartozás kialakítására.

Az az elképzelés, amely szerint az ödipális korszakban megszűnik a másik kiváltságos helyzete, a nemi identitást tévesen végeredménynek, összefüggő, stabil rendszernek értelmezi, nem pedig annak az elérhetetlen, ödipális ideálnak fogja fel, amellyel a szelf szüntelen harcban áll. Goldner (1991) is rámutatott arra, hogy az ideális szelfképzet és a tényleges szelfélmény között meghúzódo feszültséget a komplementaritás merev értelmezései is terhelik, amelyek ugyanakkor semmivel sem kevésbé ellentmondásosan. A nemiséget is magába foglaló szelfképzet fenntartásából az identifikációk szüntelen konfliktusa is fakad, s így nélkülözhetetlené válik az ellentmondás jelenségével való együttélés képessége is (Goldner, 1991). Ha hűek kívánunk maradni az analitikus megközelítéshez, el kell ismerünk ezeknek az ellentmondásoknak a létét. Amint tehát arra Harris (1991) is utalt, pozíciók sokaságát kell felfedeznünk a tárgyválasztás vagy az identifikációk egyedüli megjelenése mögött, s a nem élményét egyidejűleg kell stabilnak és törekenynek, tárgyasult anyagnak és megfoghatatlan ködnek látnunk. Ez, miként Dimen (1991) is rámutatott, egyben a nemek tárgyasult dichotómiájának dekonstrukcióját is jelenti, és azt, hogy a nemiségről mint átmeneti jellegű képzetről kell gondolkodnunk. Más szóval, elhagyunk egy mozdíthatatlan és áthághatatlan határokkal rendelkező világot egy olyan átmeneti területért, amelyben a hagyományos ellentétek között mozdítható falak állnak, és élvezetet okozó feszültségek jönnek létre.

Egy fejlődési pálya feltételezése teleologikus szemléletre utalhat, amely a jelen esetben azt az elképzelést sugallná, hogy az azonosulás egyszerűen a tárgyszerelem alapja, azaz hogy az ödipális pozíció elérése továbbra is a fejlődés lényege, aminél már nem kell távolabbra tekintenünk. Annak ellenére, hogy a komplementer és a túl befogadó jelleg összekapcsolásának szükségességét hangsúlyoztam, a befogadó jelleg és a korai nárcizmus együttes említése ahhoz a félreértéshez vezethet, hogy mégis többre értékeljük a későbbi szexuális komplementaritást és tárgyszerelemet, mint a korai befogadó jellegét és identifikációs szerelmet. De eljuthatunk annak a felismeréséhez is, hogy az identifikációs szerelem és a tárgyszerelem gyakran együttesen van jelen, tehát nem kell, hogy kizárják egymást. Ezt továbbgondolva a nárcizmus pozitív újraértékeléséhez juthatunk el, és annak az álláspontnak a megkérdőjelezéséhez, amely szerint a fejlődés célja a heteroszexuális komplementaritás lenne. Tulajdonképpen azt hiszem, hogy a nemi differenciáció fejlődésének feltételezése nem azonos azzal, hogy a szexuális identitást egy normatív rendszerben képzeljük el. Nem kell minden olyan fejlődési el-

képzéssel elvetnünk, amely tapasztalatokon alapul ahhoz, hogy ne állítsunk normákat. Ha a fejlődésre vonatkozó elképzelésekből gyakran mégis ilyen modelleket hoznak létre, az az alábbi, egymással összefüggésben nem álló és alá nem támasztható feltételezések elfogadásának következménye: az időben korábbi jelenléte meghatározóbb, míg a későbbi minőségileg jobb (fejlettebb); a fejlődés unilineáris; minden konfliktust meg kell oldani és meg kell haladni; és hogy a korai élmények földtani rétegekként élnek bennünk tovább, amelyeket a későbbi szimbolikus tudattalan átdolgozások nem érintenek.

Talán időszerű volna újragondolni a pszichoanalitikus elmélet fejlődésről alkotott elképzelését, hiszen a későbbi integráció sem nem jelenti a korábbi és a későbbi pozíciók egybeolvadását, de ugyanakkor azoknak egy tökéletesen új pozícióval való feleserélését sem, hanem az integráció során a korábbi pozíciók átalakulnak (hasonlóan ahhoz, ahogy Freud a utólagos átdolgozást, a *Nachträglichkeit*et képzeleli el) (lásd az Utólagosság címszót, Laplanche–Pontalis, 1994 518–521). E gondolatmenet alapján a későbbi integráció megőrizné és finomítaná a korábbi pozíciókat, átalakítaná megjelenési formájukat, ugyanakkor alapvetően nem változtatná meg őket, s egyben lehetővé tenné az átjárást a különböző élményszintek között. Ha integráció helyett pusztán egy reduktív asszimiláció menne végbe, akkor a fejlődés joggal tűnhetne az elszegényedés magas áron kínált formájának — akárcsak a fejlett világban, amely már teljes fajokat és tájakat söpört el, s szüntette meg azt a gazdagságot és szépséget, amelyet a kultúrák különbözősége jelentett.

A nemi tudat fejlődésének eltárgyasítástól való óvás ugyanakkor — mint már utaltam rá — nem kell hogy elvegye a kedvet a nemi identifikációk kifejlődését dinamikusán értelmező felfogások megfogalmazásától. Annyit jelent csupán, hogy óvatosan kell kezelnünk azt a feltételezést, hogy a fejlődés egyszerűen a heteroszexuális komplementaritáshoz vezet. A hagyományos értelemben vett heteroszexualitás nem követeli meg, hogy a nemek polarizáltságának mereven komplementáris struktúrái mögé hatoljunk. Ahogy Kernberg (1991) megjegyezte: ha kitartunk amellett, hogy a másik a szelf heteroszexuális tükörképe, beleértve ebbe a mindenféle más szexuális jelenséggel szembeni intoleranciát is, az az irigység elleni védekezésről, és nem a különbség elfogadásáról tanúskodik. Sem a hetero-, sem a homoszexuális kapcsolatok önmagukban nem hordozzák feltétlenül sem a komplementaritás, sem az azonosság iránti elkötelezettséget: bármelyik rögzülhet a konvenció és az előzőleg fixálódott identitások mellett, vagy el is mozdulhat ezek mellől. Az öntudatos és ironikus játék a nemi hagyományokkal annak a feszültségnek a következménye, amely a homoszexuális közösségekben az identitás megfogalmazását körülveszi. Ez vezetett azután — Butler (1990) kifejezésével élve — az identitás felforgatásának elméleti elgondolásához.

Túl az Ödipusz-komplexuson

Éppen ezek az ödipális komplementaritást érintő kérdések teszik szükségessé, hogy újragondoljuk a komplementaritás szerepét és tartalmát. Mit is jelent azt állítani, hogy a posztödipális szakban a korai túl befogadó pozíció egybekapcsolódik a későbbi ödipális komplementaritással? Mit is jelent azoknak a képességeknek egy magasabb szintű differenciáció melletti helyreállítása, amelyeket az ödipális fázis merevsége kirekesztett? Felvettem már, hogy a tárgyszerelm, amelyet olykor az azonosulás ellentétének, illetve olyasvalaminek vélnek, amit az kizár vagy helyettesít, az identifikációs szerelem következményeként is felfogható. De miben is áll a tárgyszerelm és az azonosulás szüntelen viszonya, mi lesz az ellenkező nemmel való identifikációs szerelemből a későbbiek során? Csupán feltételezés volna, hogy az identifikációs szerelem nyitja meg az utat a tárgyszerelm előtt? Csak fordítottja volna ez annak a nézetnek, hogy a tárgyszerelm helyét az azonosulás foglalja el az egóban? Ha ez nem így van, hogyan magyarázhatjuk, hogy az azonosulás egész életünkön át is része a szerelmi kapcsolatoknak?

Ez a két kérdéscsoport az azonosulás sorsáról és a túl befogadó korszakban lejátszódó integrációról összefügg egymással. Az én válaszom e kérdésekre az, hogy az azonosulási tendenciáknak a tárgyszerelm melletti fennmaradása egy másféle komplementaritást hoz létre, és az ellentétes különbségek egy másféle személetét. Kétféle komplementaritást különíthetünk el. A korábbi, ödipális formájában ez egy egyszerű szembenállás, amelyet a hasítás, a nem kívánt elemeknek a másíkba való projekciója hoz létre. E forma esetében az, amivel a másik rendelkezik, az „semmi”. A poszt-ödipális formát viszont az ellentétes alkotóelemek közötti feszültség fenntartása adja: ezáltal ezek potenciálisan hozzáférhetőek maradnak, nem válnak tilalmassá, következésképp a közöttük való oszcilláció inkább örömteli, semmint veszélyes. Míg a szexuális komplementaritás merev formája ténylegesen hasznát veheti az ellentétes szerep jól elaborált reprezentációjának, amely a korábbi identifikációból jön létre, és amelyet a szelf elutasít, s amely mint nem kívánt rész fenyegeti őt.

Kultúránk úgy működik, hogy benne minden gyereknek át kell esnie egy olyan ödipális korszakon, amelynek során a komplementaritás mellett még ott szerepel a polaritáshoz való ragaszkodás, a kölcsönös kizárólagosság, mint a fekete–fehér, a férfi–nő, a lehetséges és a lehetetlen ellentéteihez való ragaszkodás. Kohlberg megkülönböztetésével élve a konvencionális és a posztkonvencionális gondolkodásmódról, azt mondhatjuk, hogy ez az ödipális szélsőségesség megfelel a különbözőség konvencionális felfogásának, amely megfelel annak az erkölcsi és tudati fejlődési szintnek, amelyen a gyermek ekkor áll. Kohlberg szerint a posztkonvencionális gondolkodásmód valójában nem alakul ki a serdülőkor előtt, és igazából ez az az időszak, amikor arra számíthatunk, hogy az ödipális vágyak felélednek,

majd a komplementaritás differenciáltabb, rugalmasabb formájába épülnek bele. Bassin (1991) ugyanebben a felfogásban a genitális fejlődés elméletének fogalmait alkalmazva azt fogalmazta meg, hogy véleménye szerint a fallikus fázisnak, amelyet a „van illetve nincs nekem” ellentétpár jellemez, utat kell engednie a serdülőkori valódi genitális fázisának, amelyben az ellentétes elemek újra egyesülhetnek. Bassin azt feltételezi, hogy a nemi polarításban megjelenő hasítás átható ereje a szakadék áthidalását lehetővé tevő szimbolizációban jut kifejezésre. A projektív identifikációval ellentétben a szimbólumalkotás újraegyesíti az egymással szöges ellentétben álló tendenciákat, mint például az aktivitást és a passzivitást (Freedman, 1980: idézi Bassin, 1991). A szimbólumalkotás nem gátolja, hanem inkább összekapcsolja az ellentétes vágyakat, s lehetővé teszi mindkettő kielégítését. Inkább megmutatja, mintsem elleplezi a közöttük zajló tudattalan ingadozást. E szimbolikus működéshez a kulcsot az adja, ahogy a komplementaritás hiányzó felével való identifikáció újra elérhető: a szimbolika nyelvén „az ismerőst az ismeretlenben leljük meg” (Freedman; idézi Bassin, 1991).

Az ismerőst a túl befogadó pozícióba való „visszatérés” révén találhatjuk meg, ahol ugyanis még fel lehet használni a kommunikációs játék adta átmeneti teret a realitással össze nem egyeztethető vágyak kielégítésére. Olyan ez, mint amikor a háromszendős kisfű így szól az anyjához: „Cicije van a fityimnek, nézd, és a ciciből jön a pisim.” Az a fantázia, amelyben a hímvessző mellként vagy az anus vaginaként jelenik meg, nem szolgálja okvetlenül a különbség tagadását, ahogy azt a perverzióról szóló elméletek állítják; ezek a fantáziajátékok elősegíthetik a felismert különbségek áthidalását, és támogathatják a szexuális empátia kialakulását. A nemi tudat kialakulásához tehát nem egy olyan egyenes vonalú fejlődésre van szükség, amely kivezet a túl befogadó pozícióból, hanem arra, hogy a különbözőség ismeretének megőrzése mellett legyen lehetséges a visszatérés. A szimbolikus komplementaritás differenciáltabb, posztkonvencionális — már sem nem konkrét, sem nem projektív jellegű — formája csak akkor alakulhat ki, ha lehetőség van a preödipális korszak rugalmas identifikációs lehetőségeihez való visszanyúlásra.

Ez — az identifikáció túl befogadó struktúráinak visszanyeréséről és a mindehatóságai fantáziák szublimációjáról alkotott — elképzelés úgy kívánja magába foglalni a mai kultúraelmélet által nyújtott episztemológiai adalékokat, különös tekintettel a feminista elméletre, hogy a nemi tudat fejlődéséről eddig kialakított képünket rugalmasabbá tegye, egyúttal az identitás fogalmát az identifikációkéval (többes számban!) cserélje fel. Ez a felfogás egyben a nemiség mai feminista felfogásához fejlődéselméleti támogatást is kínál. A nemiség reprezentációinak posztkonvencionalista megközelítése nem elméleti spekulációkból levont utópista ideál, hanem egy olyan tényleges lehetőség, amely már a nemiségről alkotott elképzeléseken mutatkozó repedésekben is megmutatkozik.

Napjaink feminista elmélete úgy tartja, hogy a nő nem egyszerűen a nem férfi, hanem inkább a férfi lény — női másik szerkezet kettőssége révén határozódik meg mind a női, mind a férfi jelleg — úgy tűnik, a férfiak háta mögött. A nő nem követelhet magának helyet ezen a logikán „kívül”, hacsak nem mutat fel valami elemi erejű, eddig még meg nem jelenített nőiséget. Butler (1990) szerint ezt a gondolatmenetet, s vele ezt az esszencializmust csak teljes felforgatással lehet kezdeni. Ahogy már az előzőekben próbáltam rámutatni, a poszt-konvencionális komplementaritás, amely utat enged az ödipális fázis által megtagadott többes számnak és kölcsönösségnek, nem a nemiség rendszerén kívül lép fel. Átalakítja fogalomrendszerét, az ellentétek újraegyesítése és lerombolása révén megtöri bináris logikáját, de nem fedez fel semmi olyat, ami tőle tökéletesen különbözne, ami annak korábbi reprezentációiban ne szerepelt volna vagy ne szerepelhetne. Saját negatív feszültsége révén — mely annak hatására jön létre, hogy lehetetlen olyan komplementer rendszert létrehozni, amely a szelfből minden mássággal való azonosulást kizár — felborítja az ödipális komplementaritást. A posztkonvencionális komplementaritás egyaránt támaszkodik a psziché azon képességére, hogy a hasítás révén elválasztott ellentéteket szimbolikusan át tudja hidalni, s a preödipális túl befogadó jellegre.

A pszichoanalitikus elmélet napjainkig nem volt képes az ödipális szint mögé hatolni. Ezt a fixációt tükrözik azok a manapság még mindig vallott elméletek, amelyek kitanak a heteroszexualitás komplementer jellege mellett, amelyek perverzióknak tekintik a homoszexualitást, és csak a heteroszexualitást tekintik nemileg teljes tárgykapcsolatnak. Az az állítás, hogy a komplementer jelleg ödipális eléérése a mindenhatóságról való lemondást és a saját korlátok elfogadását jelenti — vagyis annak a tudomásulvételét, hogy vagy az egyik vagyok, vagy a másik —, figyelmen kívül hagyja azt a másik dimenziót, amely a különbség ábrázolásának a mélységét adja. Ez az elképzelés ugyanakkor az ödipális sovinizmus tudattalan nárcizmusának — a „csak én vagyok valami”-nek — az elfedését is szolgálja, amint azt jól példázza Freudnak a kislányról mint hiányos „kis emberről” szóló elmélete.

Azt az egyszerű fejlődési lépést, amelyben az „én vagyok az Egyik, te vagy a Másik” különbségtétel megfogalmazódik, amelynek révén azután a másság kettős jellege megteremtődik, mindkét nem számára az ödipális korszakba való belépés hozza meg. A fiúk esetében ez nyíltan hegemónikus, de burkoltan van jelen ennek ellentétében, a lányok megvető véleményében, amint Dinnerstein (1976) arra rámutatott. Ennek oka pedig az (és itt hadd ne bocsátkozzunk ennek fejtegetésébe és keletkezésének taglalásába), hogy a férfiak váltak a társadalom domináns szereplőivé. Felmerülhet, hogy esetleg ez az ödipális lépés a preödipális logika egyszerű megfordítása lenne, amely szerint ugyanis az anya az, aki minden „általánosan emberi” vonást megtestesít (Chodorow, 1978). Lényegesebb azonban, hogy mindkét lépés hátterében a kölcsönös kizárólagosságot alapul vevő közös lo-

gika húzódik meg, és hogy ez az Ödipusz-komplexusban teremtődik meg. Ebben az értelemben a heteroszexualitás komplementer jellegének és a bináris ellentétpárnak az ödipális fázisban létrejövő összekapcsolódása (Goldner, 1991) hozza létre „a” nemi különbséget.

De a nemi különbségek több értemben való létezése nem egyetlen pszichés komplexus köré szerveződik. A nemi különbségek a valóságban sokkalta szerteágazóbbak, mint azt a kölcsönös kizárólagosság bináris logikája lehetővé tenné. A psziché a korábban elutasított azonosulásokat nem csak, hogy tudattalanul megőrzi, de azokat tudattalanul, vagy esetenként tudatosan is kifejezésre juttatja mind a szexuális kapcsolatokban, mind a szülő–gyermek viszonyban, s ugyanígy bármely más tárgykapcsolatban — sokkal komplexebbé téve őket ezáltal, mint az a pusztán komplementaritás révén lehetséges volna. Az ödipális struktúra, jóllehet a nemi ideálok bizonyos szintjén meghatározó módon érvényesül, nem vágja el a más irányú fejlődés útját, még ha úgy is tűnik fel előttünk: nem egy egységes, konzisztens és egyeduralgkódó struktúra, amely minden más pszichés történést elnyomna (Goldner, 1991).

Ugyanezen okból nem tekinthető az Ödipusz-komplexus egyedül felelősnek azért, amilyenén a nemi struktúrák alakulnak. A heteroszexualitás komplementer szemléletében rejlő bináris logika felismerése nem egyenlő az ödipális struktúrák létének tagadásával vagy elutasításával. Semmivel sem lehet azonban inkább elutasítani az ödipális pozíció mindenhatóságát, mint elvetni a preödipális mindenhatóság-fantáziát. (Sőt, ez kizárólag egy olyan világban volna lehetséges, amelyben nem létezne veszteség, irigység és különbözőség — azaz egy teljességgel mindenható világban.) A lényeg valójában az, hogy e rejtett mindenhatóságot lerombolja az, ha felfedjük, s hogy felismerjük a szexuális szabadságnak egy olyan tartományát, amely az ödipális fázist is újraalakítja. Az egyértelműség kedvéért: ez a tartomány a mindenhatóság másik arcának függvénye. Azoknak a túl befogadó képességeknek, amelyek lehetővé teszik a valóságban adott határoknak a fantázia eszközei révén történő átlépését, hogy azután ezek a fantáziák a poszt-ödipális szexuális szimbólumrendszerbe is beépülhessenek.

A teljesértékűség iránti mindenható vágy és a korlátok elismerése közötti feszültség mindig is kifejezésre jutott az esztétikai és erotikus öröm szférájában. Minden olyan erőfeszítés, amely a nemi komplementaritás fixálódott pozíciójának megingatására tör, a saját korlátaink elfogadása és megsértése közötti feszültség függvénye. Azoknak a korlátoknak, amelyeket éppen ezek a pozíciók hoznak létre, s amelyekkel kapcsolatban a szimbolikus cselekvések értelmet nyernek. Mind a nominális nemi azonosulásról, mind a komplementaritásról való ödipális képzet alapul szolgál a korlátoknak a fantáziában való szimbolikus megsértéséhez, a komplementer ellentétek és a merev identitások megbontásához. Végső soron a korlátozottság és a korlátok megsértése között fennálló feszültség arra utal, hogy ez a két tényező kölcsönösen függ egymástól.

A posztödipális komplementaritás magában foglal egy másféle, kevésbé határozott viszonyt is a tárgyszerelem és az azonosulás között. Freud egyszer úgy jellemezte (1921) az azonosulást, hogy az a tárgy iránti első érzelmi kötődés, egyfajta kapcsolat a jelen lévő másik, szeretett és nem okvetlenül elvesztett személyek iránt. Később látszólag elvetette ezt a megközelítést, és helyette az identifikációt belső folyamatként értelmezte, az elhagyott, elvesztett, vagy megtagadott tárgyaknak a nyomaként (1923). Ez a túlzott visszavonulás, éppúgy, ahogy az Ödipuszkomplexus elméletével kapcsolatos egyéb változtatások, ugyanannyiban szegénysítette, mint amennyiben gazdagította is az elméletet. Ebben az esetben valószínűleg elvonta a figyelmet az identifikációs szerelemről, a preödipális időszak leglényegesebb örökségéről, amely a későbbi szerelmi és hasonló kapcsolatok kialakulásához hozzájárul. Nem értem, miért ne lehetnénk mi befogadók, és miért ne ismerhetnénk el, hogy az identifikációs szerelem és a tárgyszerelem egyidejűleg képes létezni. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az azonosulásból a tárgyszerelembe és a tárgyszerelemből az azonosulásba való átmenet is váltakozva, de végigkíséri egész életünket. Mint más ellentéteket, ezeket is a tudattalan váltogatja. A nehézség abban áll, hogy e váltakozásból feszültség jöjjön létre, ne pedig a polaritások széthasítása. Más szóval, az ödipális korszak után a tárgyszerelem magában foglalja az identifikációs szerelem bizonyos összetevőit és vice versa. Akárcsak a különbözőség és az azonosság, a tárgyszerelem és az identifikációs szerelem is hordoz olyan feszültségeket, amelyeknek nem kell és valószínűleg nem is szabad részrehajlóan feloldódnuk.

Természetesen a nemi komplementaritás bináris logikájának két oldala sem egészen az, mint aminek ebben a kontextusban tűntek. E felfogásban, ahol „egyik és másik” szerepel, nincs helye sem annak, hogy „mindkettő”, sem annak, hogy „sok”. Amennyiben szexualitás és nemiség ellentétes pólusok vonzásában bontakozik ki, akkor ezeket a pólusokat nem a férfiúság és a nőiség szolgáltatja, hanem maga a kétalakú nemiség adja az egyik, míg a sokalakú psziché a másik pólust.

*Battyán Katalin nyersfordításának
felhasználásával fordította Vajda Júlia*

IRODALOM

- ABELIN, E. L.** 1980. Triangulation, the role of the father and the origins of core gender identity during the rapprochement subphase. In: R. F. Lax–S. Bach–J. A. Burland (eds): *Rapprochement*, New York: Aronson, 151–70.
- ARON, L.** 1992. *The Internalized primal scene*. Kézirat.
- BASSIN, D.** 1991. *The true genital phase*. Kézirat.

- BEEBE, B.—LACHMANN, F.** 1988. The combination of mother-infant mutual influence to the origins of self and object representations. *Psychoanalytic Psychology*, 5: 305–37.
- BENJAMIN, J.** 1986. The alienation of desire: Woman's masochism and ideal love. In: Alpert (ed.): *Woman and Psychoanalysis*. Hillsdale, NJ: Analytic Press, 113–138.
- — 1988. *The Bonds of Love*. New York: Pantheon.
- — 1990. An outline of intersubjectivity: The development of recognition. *Psychoanalytic Psychology*, 7, suppl.: 33–46.
- — 1991. Father and daughter: identification with difference — a contribution to gender heterodoxy. *Psychoanalytic Dialogues*, 1,3: 277–99.
- BLOS, P.** 1976. Freud and female sexuality. *International Journal of Psycho-Analysis*, 57: 275–86.
- — 1984. Son and Father. *Journal of the American Psychoanalytic Association*
- BUTLER, J.** 1990. *Gender Trouble*. New York and London: Routledge.
- CHODOROW, N.** 1978. *The Reproduction of Mothering*. Berkeley: University of California Press.
- CHASSEGUET-SMIRGEL, J.** 1976. Freud and female sexuality. *International Journal of Psychoanalysis*, 57: 275–86.
- — 1979. Difference, relation and gender in psychoanalytic perspective. *Socialist Review* 9 (4): 51–70.
- — 1992. Heterosexuality as a compromise formation: reflections on the psychoanalytic theory of sexual development. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 15: 267–304.
- COATES, S.—FRIEDMAN, R.—WOLFE, S.** 1991. The etiology of boyhood gender disorder. *Psychoanalytic Dialogues*, 1 (4): 481–523.
- DIMEN, M.** 1991. Deconstructing difference: Gender, splitting, and transitional space. *Psychoanalytic Dialogues*, 1 (3): 335–52.
- DINNERSTEIN, D.** 1976. *The Mermaid and the Minotaur*. New York: Harper & Row.
- EIGEN, M.** 1985. Toward Bion's starting point: Between catastrophe and faith. *International Journal of Psycho-Analysis*, 66: 321–30.
- FAST, I.** 1984. *Gender Identity*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
- — 1990. Aspects of early gender development: Toward a reformulation. *Psychoanalytic Psychology*, 7, suppl.: 105–17.
- FREEDMAN, N.** 1980. On splitting and its resolution. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 3: 237–66.
- FREUD, S.** 1921. Massenpsychologie und Ich-Analyse. Wien. *G. W.*, Bd. 13, S. 73; Studienausgabe, Bd. 9, S. 61. Magyarul: Tömegpszichológia és én-analízis. Ford.: Szalai István. In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Budapest: Cserépfalvi, 1995.
- — 1923. Das Ich und das Es. Wien. *G. W.*, Bd. 13, S. 237; Studienausgabe, Bd. 3, S. 273. Magyarul: *Az ősvalami és az én*. Ford.: Hollós István, Dukas Géza. Budapest: Hatágú Síp, 1991.
- — 1931. Über die weibliche Sexualität. *G. W.*, Bd. 14, S. 517; Studienausgabe, Bd. 5, S. 273.
- — 1933. Neu Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Wien. *G. W.*, Bd. 15; Studienausgabe, Bd. 1, S. 447. Magyarul: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Ford.: Lengyel József. Debrecen: Ampelos, 1993.
- GALENSON, E.—ROIPHE, H.** 1982. The pre-Oedipal relationship of a father, mother, and daughter. In: S. H. Cath—A. R. Gurwitt—J. M. Ross (szerk.): *Father and Child*. Boston: Little, Brown, 151–62.
- GOLDNER, V.** 1991. Toward a critical relational theory of gender. *Psychoanalytic Dialogues*, 1 (3): 249–272.
- GREENSON, R.** 1968. Dis-identifying from mother: its special importance for the boy. *International Journal of Psycho-Analysis* 49: 370–4.

- HARRIS, A.** 1991. Gender as contradiction. *Psychoanalytic Dialogues*, 1, 2: 197–224.
- HORNEY, K.** 1924. On the genesis of the castration complex in women. In: *Feminine Psychology*. New York: Norton (1967), 37–54.
- — 1926. The flight from womanhood. In: *Feminine Psychology*. New York: Norton (1967), 54–70. Magyarul: Menekülés a nőiség elől. *Thalassa* (7) 1996, 1: 7–20.
- KERNBERG, O.** 1991. Aggression and love in the relationship of the couple. In: *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 39: 45–70.
- KRISTEVA, J.** 1987. *Tales of Love*. Trans. L. Rondiez. New York: Columbia University Press.
- LAPLANCHE, J.– PONTALIS, J.** 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MACDOUGALL, J.** 1980. *Plea for a Measure of Abnormality*. New York: International Universities Press.

KRITIKA

TÁRSADALOMELMÉLETI ÉS KULTURÁLIS LAP

Megjelenik havonta

1996. decemberi számának tartalmából

Heller Ágnes esszéje

Bródy András: Az állam (tulajdonának) elhalása

Kardos G. György: Fényirdai capriccio

Matolcsy György: A bűnös mintadiák

Dessewffy Tibor a multikulturalizmusról

Konrád György: Csobánkai mondatok

Vásárhelyi Mária: Mire jó a közvélemény-kutatás

Spiró György: Nakanunye

„SZERETKEZZ, NE HÁBORÚZZ!”*

A nők, a nacionalizmus és a háború

Rada Iveković

Írásomban a nők és a nacionalizmus között fennálló kapcsolatot elemzem. Azt állítom, hogy a nőknél az önazonosság és a „másikhoz” való viszony eltér a férfiakétól; ennek tulajdonítható, hogy a nők nacionalista megmozdulásai is kevésbé erőszakosak. Továbbá azt állítom, hogy a nacionalizmus felépítésében alapvetően homoszociális; ha valaki saját nemzetének nőtagjaival szembehelyezkedik, az az egyik első jele a „másik” megsértésének, egyben a „szélsőséges nacionalizmus” alkotóeleme.

Az angol szüfrazsett-mozgalom akkor szakadt meg váratlanul, amikor a nőket emberszámba vevő, valamint a nőket mint a különbség és egyediség hordozóit tekintő nézetek közötti ellentmondás történelmi jelentőségűvé vált. Ez az első világháború során következett be, amikor a szüfrazsettnek is gyári munkásként dolgoztak, és sokukat azzal az indokkal engedték szabadon, hogy hazafihoz méltóan viselkedtek, távol tartották magukat a feminista–szüfrazsett tevékenységtől. Vajon mik voltak ők előbb — „nők” vagy a „nemzet” tagjai? Ahogy Jane Marcus írja: „Az első világháború gyakorlatilag véget vetett az angliai nőmozgalomnak, amely nők hihetetlen tömegeivel csaknem ötven éven át küzdött a nők politikai, művelődési, oktatási, választási és törvény előtti egyenjogúságáért, ideértve a házasság, a válás, a gyermekelhelyezés kérdéseit és a munkavállalási gyakorlatot” (Marcus, 1989).

A nők ezek után — jórészt a háborúban tanúsított magatartásuk jutalmaként — kaptak szavazati jogot. A háború és a nacionalizmus a feminizmus feladására irányuló érvként szerepelt, mondván, hogy a nőknek döntenüik kell: vagy a feminizmust, azaz nőiségüket választják, vagy a háború megpróbáltatásait, azaz a nem-

* Köszönettel tartozom Nanette Funknak egy korábbi kéziratomhoz fűzött megjegyzéseierért és azért a segítségért, amelyet e cikk szerkesztésében nyújtott. A tanulmány forrása: *Hypathia* 3. köt., 4. sz. (1993 ősz). 112–125.

zethez tartozást. Ez a kényszerválasztás a nőmozgalom megosztásához vezetett. A tagok egy része kitartott pacifista álláspontja mellett, míg mások a harcoló férfitársadalom támogatását érezték kötelességüknek, és a hadiiparban vállaltak munkát, vagy a fronton vettek részt a mentőszolgálatban. A pacifisták a kisebb-
séget alkották.

Hasonló helyzet állt elő a szocializmus bukásával. Az akkori nőmozgalmak egyes kelet-európai országokban az „égetőbb” politikai feladatok árnyékában elvesztették eredeti lendületüket. Bizonyos kelet-európai feministákat elsősorban antikommunista beállítódásuk vezérelt, másokat — nagyon is hasonló okoknál fogva — nyílt nacionalista mozgalmak ragadtak magukkal. Néhány feminista továbbra is „szocialista” ideálokhoz kötődött, amelyek nem voltak szükségszerűen progresszívek, sőt éppenséggel nacionalisták is lehetnek — mint például Szerbia esetében. A feminizmusnak csupán egy kisebb hányada maradt fenn — széttagolva és függetlenül.

Ezzel párhuzamosan a szervezett feminista mozgalom jelentős része és egy újonnan kialakuló nőmozgalom fonódott egybe, illetve szervezte meg az új béke-mozgalmakat azokban az országokban, melyekben polgárháborúk és területi háborúk fenyegettek, vagy már valójában folytak. A fenti két esetben — előbb Angliában, majd a volt szocialista országokban egyaránt — a nőmozgalmakat megosztotta az adott történelmi helyzet, ezáltal újjászerveződésük vált szükségessé.

A kockázat nagy: nemcsak a nők számára, de a nők révén az egész demokratikus rendszerre nézve is — főként azokban a kelet-európai országokban, amelyekben a nők folyamatosan veszítik el a szocializmus alatt hivatalosan megszerzett emberi jogokat. A nők helyzete egynémely kelet-európai volt szocialista országban, például az NDK-ban vagy Jugoszláviában, sok tekintetben kedvezőbb volt, mint Nyugaton — különös tekintettel a nők anyasági és kollektív jogaira, valamint azokra a szolgáltatásokra, amelyek a nők családban betöltött szerepét támogatták. Az említett két országban sem volt a nők valóságos helyzete jobb a nyugatiakénál — ilyen összehasonlítást nem is tehetünk. Ám létezett egy általános egyenlőség iránti elkötelezettség, amely — bár szándéka szerint nem volt kifejezetten nőközpontú — előnyösnek bizonyult a nők számára.

Mindezzel együtt, a férfiak mellett ezen országok nőpolgárai is kívánták és sürgették annak a szocialista rendszernek a bukását, amely számukra a fenti jogokat biztosította. A nők egyszerre kívánták a szocializmus végét és a szocializmus nyújtotta jogok megőrzését. Ez az ellentmondás különösen jól látszott Kelet-Németországban, ahol a nők kitartóan küzdöttek jogaikért, amelyeket a kapitalizmus visszatérte miatt veszélyben érezttek.

Ezen túlmenően, az egykori Jugoszlávia területén jelenleg zajló háború közepette is főként nők szervezik a béke-mozgalmakat, illetve a helyi humanitárius segítségnyújtásokat. Úgy tűnik, a nők inkább békeszeretők, és az különösen szembeötlő,

hogy mennyivel több nő irányít háborúban álló országban békemozgalmat. Ez, persze, csak részben igaz, hiszen a hadseregből elszökött férfiak nem jelenhetnek meg nyilvánosan békeaktivistaként, mert elfoghatják és újra a frontra küldhetik őket. Annak ellenére, hogy a nők kisebb számban fognak fegyvert, mint a férfiak, belekeverednek a háborúba, még ha nincs is róla tudomásuk. Ennek az az oka, hogy maga a fennálló rendszer és annak szimbolikus szerkezete támogatólag hat a háborús politikára, és azt az uralkodó csoportot részesíti előnyben, amelyet történelmileg a férfiak alkotnak. Ugyancsak a domináns nem határozza meg a háborús „érdekek”-et, jóllehet ezeket a nemektől független, általános („emberi”) érdekeknek tekintik. A társadalmilag gyengébb helyzetű csoport tevékenységét az állam ugyanezen csoport hátrányára használja ki. Ami itt alább következik, abból kiderül, hogy a korábbi Jugoszlávia területén zajló háború jelentős mértékben nem a női, hanem a férfitestvériség ügye.

I.

Ahhoz, hogy a helyzetet megértsük, elemeznünk kell: mi is forog jelképes értelemben kockán külön a nők és külön a férfiak szempontjából a harci gépezeten belül — mivel a nemek közötti különbség ennek egyik legfőbb szervező elve. A jelképes rendre és a társadalmi viszonyokra jellemző, hogy minden hatalmi rendszer más, korábban létező hatalmi rendszereket használ modelljéül. Önmagát ezekre a modellekre vetíti ki, amennyire csak lehetséges. A bináris modellek — különösen a nemek bináris modellje — azok a jelképes hatalmi rendszerek, amelyek révén a jelképes rendszer működni tud, és amelyre a rendszer vetíti önmagát. Ez a kivetítés „legitimálja” a gyakorlatot és az uralmi helyzetet. Ez főképpen abban mutatkozik meg, hogy a háború és a nacionalizmus szélsőséges esetei átvesznek, illetve befogadnak olyan modelleket, amelyek a nemek közötti különbségeken alapulnak, és öngazolásul ezekre hivatkoznak. Saját előnyükre használják ki és manipulálják a nemek közötti különbségeket, és e szerint is szerveződnek. Ebben a folyamatban az ellenség, azaz a másik nép, a Másik szerepét kapja, a Nőhöz hasonlóan. A nemzeti mozgalmak jelképes rendszerének tulajdonképpen azért van szüksége a Másik megalkotására, mert ez uralomra jutásának indirekt eszköze; a Másik léte tehát szerves részét képezi.

A nemek kisajátítása a nacionalista mozgalmak céljaira nem azt jelenti, hogy egyértelmű megfeleltetés áll fenn a nemi és a háborús szerepek között. Nem minden férfi, sőt talán a férfiak többsége nem is azonosul a háborúval, de az a teljes szerkezet, amely lehetővé teszi, illetve előidézi a háborút, olyan módon épült ki, hogy az az erősebbnek kedvez, legyen az bár társadalmilag, politikailag, történelmileg vagy katonailag erősebb pozícióban. A politikai és a jelképes rendsze-

rek „hímneműek”, mivel a történelem során bennük a hímnem vált uralkodóvá — természetesen nem abban az értelemben, hogy ez minden egyes férfiúnak, illetve önmagában a férfiúságnak felróható lenne. Valójában, még ha készen is állnak arra, hogy uralkodó jellegüket feladják, és ennek érdekében látható erőfeszítéseket tesznek is, a múlt továbbra is a politikailag és nemi értelemben uralkodó csoportot támogatja. A pusztá akarata, hogy a történelem folyamán megszerzett előjogait feladják, nem elégséges ezek végleges megszüntetéséhez. Ezek az előjogok továbbra is „karmként” tapadnak az uralkodó csoporthoz, minthogy a múlt egyben része a jelennek is.

A szimbolikus rend szintjén mind a katonai ideológiában, mind a háborús gépezet uralkodó propagandájában, mind az új mitológiában használatos kulturális és társadalmi sztereotípiák egyaránt nemekhez kötődnek. Minden kifejezésnek, kijelentésnek és fogalomnak szexuális „értéket” tulajdonítanak, egyértelműen a férfi-identitásúnak tekintett formák előnyére. Következésképpen a férfiak „a nők bátor védőkatonaí”, a férfi a nemzeti hős, a nők csupán a fiúk és katonák szülőanyái. A férfiak „áldozzák fel magukat a nemzetért”, ők testesítik meg az ideális nemzeti típust, és nekik kötelességük, illetve előjoguk, hogy fegyvert fogjanak. Ha nem „a mi fiaink” „bátorságán” (mint „férfias” vonáson) állna, a nemzet már régén romjaiban heverne.

II.

Amint azt Klaus Theweleit (1987) kifejtette, a harcosok egymással „testvéri” kapcsolatban állnak, együtt vesznek részt a háború rítusaiban, az együvé tartozás mély érzése lakozik bennük, mivel a (jelképes és valódi értelmű) Nemzet azonos nemzedékbeli „fiai”. Maguk között „egyenlőek”-nek tartják egymást, de köreiken kívül senkit. A testvériség, a csoporttudat a „másik” — az ellenség (a „Külső Másik”) és a nők (a „Belső Másik”) — kizárása révén jut kifejezésre. A „testvérek” akkor nyerik el azonosságtudatukat, ha a csoporthoz tartoznak, és sikerül a Másik kizárásának, ill. a felette való uralomnak az érzését árasztani. A „testvérek” annál könnyebben nyerik el azonosságukat, minél kegyetlenebbül viselkednek. Nőkről alkotott képük megoszlik: „a mi asszonyaink” fehérek („a jók”), míg az ellenség asszonyai „vörösek” (a „rosszak”). Ennek értelmében: míg a férfi-testvériséget a csoporttudat alapozza meg, addig a női testvériségre ez nem vonatkozik. A férfi-testvériség (brotherhood) a vallási közösségek révén hosszabb múltra tekinthet vissza. Figyelemre méltó, hogy „szerzetes”-rendről (brotherhood) beszélünk, még ha apácák alkotják is.

Ezek a testvéri közösségek a nemzeti konfliktusok idején lépnek működésbe. A nacionalizmusnak több fajtája létezik: antiimperialista, illetve gyarmatosítás-

ellenes, valamint a kizsákmányolással vagy a politikai hatalommal szembenálló nemzeti mozgalmak.

A húsz évvel ezelőtti gyarmatosításellenes és antiimperialista küzdelem, illetve ellenállás, az első posztkolonializmus korszakában a harmadik világbeli nemzeti mozgalmak pozitív jelentést hordoztak — legalábbis a nők vonatkozásában. Ennek a dolgozatnak azonban az az egyik alapvető kiinduló feltételezése, hogy a huszadik század végi radikális nacionalista mozgalmak, mint amilyenek a volt Jugoszlávia köztársaságaiban működnek, a bináris, kettős szembenállás olyan egyvidejű mechanizmusai, amelyek hosszú távon kivétel nélkül háborúhoz vezetnek. „Radikális nacionalizmuson” a nagyon harcias nemzeti mozgalmat és/vagy egy korábbi nemzeti mozgalom előrehaladottabb szakaszát értem.

A „radikális nacionalizmus” területeket foglal, más nemzeteket űz el, „etnikai tisztogatást” vezet be stb. Egy politikailag pozitív és megerősítő mozgalomból kiinduló nemzeti mozgalom — a történelmi helyzet következtében — nagyon veszélyessé is válhat, mint amilyen a nemzeti szocializmus (nácizmus) volt. A nemzeti mozgalmakat, de még a radikális nacionalizmust is nagyon nehéz meghatározni, mivel jelentéskörük nem állandósult, változó tartalmakat, helyzeteket és folyamatokat fednek.

III.

A polgárháború, a *guerre fratricide*, a *Bruderkrieg* (testvérháború) olyan háború, amely nevében bizonyos nyelveken nemi megkülönböztetést, sőt családi viszonyokat tükröz. A fiútestvérek kötelessége a hadviselés, ezzel szemben a sztereotípiák szerint a lánytestvéreknek az a dolga, hogy harisnyát kötögessenek a szeretett katona számára vagy ápolják a sebesülteket. Azokban a forradalmi jelentőségű küzdelmekben, amelyek valamely uralkodó csoport hatalomból való eltávolítására irányulnak, a nőknek is jó esélye van a „csemegézés”-re. Margaret R. Higonnet azt állítja, hogy „a nők számára az alávetettségéből az egyenlőségért folytatott küzdelem szükségszerűen az engedetlenségben testesül meg, ennél fogva inkább tartozik a királygyilkosság, a pater populi erőszakos eltávolítása, mint a testvérgyilkosság körébe” (Higonnet, 1989).

Úgy tűnik, a nők számára a testvérháborúk nem nyújtanak vonzó „terepet”. Némely elemzők, köztük Higonnet, ezeket a háborúkat valósággal a nők ellen folytatott háborúknak tartja.

Amikor elfogadom ezt az értelmezést, nem arra gondolok, hogy ezeket a háborúkat szükségképpen a nők ellen vívják, még ha akadnak is köztük olyanok, amelyekben a nőket különösen kegyetlen és kirívó támadások érik — például a jelenlegi Bosznia—Hercegovinában zajló háború is ilyen.

Inkább arról van szó, hogy a polgárháborúban a Másikkal való együvé tartozás, a Másikhoz fűződő állandó kapcsolat van kitéve támadásnak. Ugyanakkor a nőkben látják a kölcsönös kapcsolat elvének megtestesülését. A nőket kevésbé gyötrik belső vagy testi korlátok, nem foglalkoztatják őket különösebben a kötöttségek, hacsak támadás nem éri őket; ez vonatkozik a nők külső, politikai korlátok iránt ugyancsak elfogadóbb magatartására is. A nő minden helyek helyét jelenti. E kérdések részben az identitásnak és a szubjektum kasztrálódásának problémájához kapcsolódnak.

A nők mind testi, mind szocializációs értelemben hagyományosan ahhoz vannak hozzászokva, és ezt el is várják tőlük, hogy befogadják a másikat. A nők inkább hozzá vannak szokva ahhoz — amint ezt a közönség és a terhesség tényei is bizonyítják —, hogy magukba fogadják a „Másik”-at, és ezt meg is teszik. Míg a nők elsődleges szerelmi tárgya, az anya, ugyancsak nő, addig neveltetésük során arra készítik őket erősen, hogy fogadják el a „Másik”-at. A nők más kultúrákhoz is könnyebben alkalmazkodnak, házasságkötés céljából a férfiaknál gyakrabban adják fel eredeti lakóhelyüket, és válnak egy másik közösség tagjaivá. Eleget tesznek annak a kényszernek, hogy családi nevüket megváltoztassák, illetve elhagyják. Bizonyos nemzeti hagyományok szerint, mint például a hinduban, a nők még utónevüktől is megválnak — jelképeként a személyiségváltozásnak. A nők önmeghatározásában ugyancsak erősebb szociális kötődés jut kifejezésre a Másik (pozitív megértése) iránt, amikor önmagukat egyértelműen a családon belül helyezik el. A kötöttségek a nők számára sokkal inkább fakadnak a kapcsolatokból, mintsem akadályoznák azok létrejöttét. A nők kevésbé markánsan választják szét a belső és a külső világot, külön-külön mindkét dimenzióban könnyen mozognak, de a váltás sem jelent gondot a számukra.

A nők származásmódja szintén eltér a férfiakétól abban az értelemben, hogy a férfiakat a másik nem, míg a nőket a saját nemük hozza világra. A pszichoanalízis számos társadalmi vonatkozású következtetése ebből az egyszerű tényből fakad. Ugyancsak ez az első és egyben legjobb bizonyítéka mind a biológiai, mind a társadalmi aszimmetriának. Másfelől viszont a férfiak fantáziájában kialakult képzet él arról, milyen veszélyes is lehet egy férfiegyedre, de az egész férfitársadalomra nézve is az, ha áthágják a Másiktól elválasztó akadályokat, illetve megsértik a férfi hatalomról felállított elv eredetmítoszait (például a *vagina dentata* mítoszt, vagy a Zeusz által közvetlenül, anya nélkül születő Athéné mítoszt).

Ezek a fenti különbségek adják meg a magyarázatát annak a ténynek, hogy a jelenleg folyó balkáni háború(k)ban, mint oly sok másiban is, a nők összehasonlíthatatlanul kevésbé erőszakosan viselkednek, általában együttérzést és hajlan-

dóságot tanúsítanak arra, hogy segítsenek és megértsék a másik oldalt. A gyakorlatban szervezik a lehetséges legszélesebb körű ellenállást az állami erőszakkal szemben, és igyekeznek a maximális emberbaráti segítséget nyújtani.

Az itt elmondottak közül azonban semmit sem szabad akár esszencialista, akár biológiai determinizmusként értelmezni, amely a nő „természetét”, illetve „végzetét” változatlanúságra ítéli. Éppen ellenkezőleg: a „biológiai” és a „társadalmi” én minden emberi lényben szüntelen kölcsönhatásban van, ezért lehetetlen és értelmetlen bármit is „természetesnek” vagy „társadalmi” minősíteni. Én a megkülönböztetést is elutasítom, mellesleg, ha nem teszünk ilyen különbséget, azáltal az esszencializmus vagy biologizmus is talaját veszíti. Az emberi faj jellegzetessége, hogy az emberi természet társadalmiasulása és a társadalom „természetiesedése” egyenlő mértékben szükséges.¹ Ebben a felfogásban azt, hogy a nőkben minden megfér, nem a biológiai jelentésben kell értelmeznünk, hanem annak az újjáalakított szimbolikus rendnek a szimbolikus értelmében, amelyben a nőknek is van szavuk, és amelynek egyszerre képviselt és képviselhető tagjai.

Ínkább a nőkben, mint a férfiakban jelenik meg a különböző jellegzetességek jelképes keveredése, illetve találkozása, a *métissage*, a *brassage*. Ezt a *métissage*-ot (faji keveredést), amelyet a nők jobban elfogadnak, létrehoznak és megjelenítenek, azaz magukat a nőket támadják azok, akik saját eredetüket kívánják megtisztítani, ezáltal mintegy „megszabadítva” önmagukat a Másiktól, egyben tagadva a Másikat. A keveredés olyan jelenség, amelyet az agresszor nemcsak teljes mértékben szétrombol, de mint a teremtés egyik ereje, egyben kisajátítja azt. A teremtés mind kulturális, mint biológiai értelemben ebben a keveredésben valósul meg, ezért ébreszti fel kisajátítása iránt a vágyat, egyben a nők mint e keveredés jelképei és megtestesülései feletti irányítás szükségességét. Logikusan és nem véletlenszerűen ugyanez a magyarázata annak is, hogy a jugoszláviai háborúban az agresszor városokat rombol le.

A városok a kultúrák bölcsőhelyei, a kultúra pedig törvényszerűen keverék, minthogy új kultúra csak egy másik, már létező kultúrán alapulhat; más szóval eredete soha nem lehet *tabula rasa*. Ezzel szemben a radikális nacionalisták — paradox, egyben öngyilkos módon — *tabula rasa*-ként fogják fel a kultúrát.

A jugoszláviai agresszor ebben az értelmetlen és végső fokon önpusztító háborúban kialakít egy nemzeti „mi”-t, amelyet eltökélt férfisovinizmus és rasszizmus jellemez — minden(ki) mást kizáróan férfiak részvételével. Ezért bukkan fel a Rambo-szerű harcos alakja ebben a kegyetlen, szexuális értelemben erőteljes és rasszista testvériségben, továbbá a rasszista dalok ugyanezért nemcsak az ellen-

¹ Sem a biológiai, sem a társadalmi érvet nem szabad valaki más ellen tévesen felhasználni, ahogy egy múltbeli igazságtalanság vagy megkülönböztetés sem indokolhat jelenlegi vagy jövőbeli igazságtalanságot.

séges nemzet, de az ENSZ nem-európai országokból származó békefenntartó katonái (akiket „majmok”-nak neveznek) ellen is szólnak. A város nem ennek az új „hősnek” a bölcsőhelye, aki legfeljebb a nyomasztó szocialista külváros szülötte, ami által sohasem lesz részese a kifinomult, nőies, városi életnek. Átvitt értelemben a városi élet a vidéki ember szemével kasztrált férfinak tűnik, mivel azt a benyomást kelti, hogy a mostoha falusi élethez képest könnyű és kényelmes. Az új hős pedig azért gyűlöli, mert irigyli. Abban a hagyományos szemléletben nevelkedett, amely azt hirdeti: „Ne légy nő!”, más szóval „Ne légy gyáva!”. Azáltal akarja lerombolni ezt az általa megérthetetlen helyet, amely soha nem fogadta őt be, hogy autista álmaiban származását nyomatékosítja önmagában.

Mindezen okoknál fogva ezek a háborúk jelképes értelemben nőellenesek. De semmi ne indítson minket arra, hogy azt higgyük, csak a nők az áldozatok: az egész társadalom áldozat, nemre és nemzetiségre való tekintet nélkül.

Természetesen a háború és a nacionalizmus a gyakorlatban is több szempontból nőellenes. Valóságos és nem csupán jelképes áldozatnak — sőt legtöbbször valódi áldozatnak — újra csak a nők vannak „kitéve” különféle szenvedések, bántalmazások, a nemi erőszak stb. előtt. A nemi erőszak által az elkövető a nő keverékjellegetében rejlő hatalmától fosztja meg.

IV.

Vizsgáljuk meg közelebbről e kétpólusú modelleknek a nacionalizmusban és háborúkban játszott szerepét! Amint azt gyakran megállapították már, a gondolkodás bináris modellje elrejtja a „kincstári” szimmetria mögött meghúzódó, valójában aszimmetrikus szerkezeteket. E kettős gondolkodásban az elnevezéspárok egyik felét általában femininnek, a másikat pedig maszkulinnak tekintik. Ezen belül a nőneműt Püthagorasz követői óta negatívnak — amint arról Arisztotelész *Nikomakhoszi etika* című műve beszámol. Más fogalompárok hasonló példái nem pontosan illeszkednek ebbe a rendbe, mindazonáltal alapvetően nemi szempontúak, és jellemzőek a nyugat-európai gondolkodás egész történelmére. A modellek annak ellenére hordoznak nemi töltetet, hogy erre nem utalnak nyíltan. Ilyenek például: jó-rossz, jobb-bal, négyzet-téglalap stb.

A valóságban nem áll fenn igazi egyensúly minden egyes pár két tagja között, hanem az egyik alárendelje a másiknak. Az alárendelt tagot kivétel nélkül nőneműnek és — a tökéletesnek elfogadott, hímnemű domináns félhez képest — tökéletlennek tekintik. Ez a helyzetkép megelőzi nyelvi tükröződését: jelen van benne és együtt jár a nyugati gondolkodásmóddal. Mi pedig tudat alatt elfogadjuk, feltéve, hogy nem kifejezetten a tudattalant vizsgáljuk. A gondolkodásnak ezt a kétpólusú modelljét saját gondolkodási hagyományunk annyira szívesen látta,

dédelgette és továbbfejlesztette, hogy végső soron már magáévá is tette. Az ilyen és ehhez hasonló kettős szerkezetek öltenek testet az ellentétre épülő nacionalizmusban és a háborúkban is.

Ezért fordul kiemelkedő tanulmányában (Freeman, 1989) Barbara Freeman Elaine Scarryhoz: „A háború olyan versengés, amelyben a résztvevők egymással szemben sorakoznak fel és olyasmit csinálnak, ami végül lehetővé teszi, hogy az egyik oldalt a győztesek, míg a másikat a vesztesek oldalának nevezzük... Amikor a résztvevők megállapodnak a háború megindításában, ezáltal egy önmegsemmisítő kettős rendszerbe kényszerítik magukat... olyan formális kettősségbe, amely — minthogy szüntelenül hangsúlyozza a kettősség fennállását — eszközt szolgáltat önmaga felszámolásához és helyettesítéséhez, létének szingularitása folytán. Az első főbb jellegzetesség itt, a háborúba lépés pillanatában az az átmenet, amely a multiplicitásból a bináris helyzetbe vezet; a második jellegzetesség pedig az az átmenet, amely a háború befejezésének pillanatában a kétpólusú rendszerből az egypólusúba vezet” (Scarry, 1985).

A nemzeti konfliktusban és a nacionalista háborúkban az apa-alakkal (a nemzet atyja) való azonosulás is lejátszódik. Lélektani értelemben ez regresszióra utal (a szülővel, az eredettel való azonosulás). Ez a regresszív identifikáció, a „magasabb”, illetve „idősebb” előljáróval (és az apa-alak ezzel szükségszerűen együtt járó pozitív–negatív megosztásával) a férfiak számára azt a jelentést hordozza, hogy saját nemük körében lelnek biztonságot, míg a nők számára azt, hogy a másikéban. Mindkét esetben, minthogy férfiak és nők egyaránt válhatnak nemzeti harcosokká, ezáltal az azonosulási folyamat által „közösség” és nem „társadalom” jön létre. A közösséget a másik (adott esetben a szomszédos) közösséggel való szembenállás eredményezi, ám a nők részére ez kettős viszonyulást jelent.

Azért beszélhetünk kettős viszonyulásról, mert bár a nők lojalitással tartoznak a hazájuknak, a nemzeti érdekek ellentétben állhatnak saját női érdekeikkel. Másodszer: az apával való azonosulás során ők a tőlük különbözővel azonosulnak, tehát egyenlő mértékben fogják követni és megtagadni mind az apa-szimbólumot, mind pedig saját énképüket.

Az apa-alak megosztása azt jelenti, hogy az „ő” (a másik népcsoport) vezérük lesz a „rossz apa”, és a „miénk” a „jó”.

Ezek a csoportok a valláshoz hasonlóan a valóságosnál „magasabb” hatalmat tulajdonítanak maguknak, és az ezzel való azonosulás teszi jogossá azoknak az erőszakos fellépését, akik betöltik ezt a hivatalt. Minden egyén feláldozza ennek saját személyiségét, akár ha egy hatalmas felettes-én irányítaná. Az ily módon összeállt csoportok hamarosan nemzetnek nevezik magukat, és a nemzetállam eszményét dédelgetik, hogy kívülről biztosítsák azt a szükséges vázat, amely belsőleg hiányzik belőlük. Voltaképpen saját azonosságukat a mások elleni erőszakban nyerik el.

A nők és a férfiak jelentős különbséggel azonosulnak az apa-figurákkal. A férfiak számára ez az azonosulás a Másik kizárását jelenti, tehát ők egy „ugyanaz”-zal azonosulnak. Ugyanakkor a nők számára ez az azonosulás ellentmondást hordoz, mivel ők a „különböző”-vel azonosulnak. A közös nemzetiség egy nő számára nem a vele azonos neműből való szimbolikus eredetet vagy a Másik (nem) kizárását jelenti, hanem a vele való együttélést, tekintve, hogy az apa-alakkal való azonosulás önmagában jelent keveredést és bevontságot, amint az — ideális esetben — a vágyott és engedélyezett „incesztus”-ban kifejeződik.² Ezzel szemben a férfiak hűségessége az apa-figurához (ideális esetben a katonáskodás) elvben fennmarad, a „tisztaság” szimbólumának elismerése révén. Ez az elfogadott és elfogadható férfi homoszexualitásban mutatkozik meg, jóllehet a férfiakat ez nem akadályozza meg abban, hogy nőkkel közösjenek. De a nőket nem szeretik, és a hozzájuk fűződő kapcsolatot csupán másodrendűnek tartják — hasonlatosan a szókratészi–platóni hagyományhoz, ahogy azt a feministák vagy Foucault értelmezik. Nekik ez a Másikból való szimbolikus eredetet jelenti.

A nők és a férfiak ezen eltérő jellegű szimbolikus hazafisága, akárcsak a már fent tárgyalt okok, eredményezik azt, hogy a nők tettekben megvalósuló hazafisága kevésbé harcias és gyilkos, és hogy a nők még hazájuk védelmében is kevésbé hajlanak az erőszakra, mint a férfiak. A kevésbé erőszakos viselkedés — egyebek mellett — a nők szocializációjának is egyik célja. Mindezekkel együtt sem lehet ugyanakkor azt állítani, hogy a nők kevésbé veszik ki részüket a nemzeti mozgalmakból, következésképpen azokból az erőszakos megnyilvánulásokból, amelyekben a szélsőséges nacionalizmus fő áramlatainak elemi tulajdonságát véljük felfedezni. A hazafiaknak csoportalakítási mítoszokra is szüksége van, amelyek aztán igényt ébresztenek „a nemzet születésé”-ről szóló legendák iránt és az iránt, hogy a „mi” népünk legyen a legősibb, a legjobb — egyben „férfias” és „hősies”. Az eredet újrakisajátítása a férfi hazafiak részéről szükségszerűen olyan igény, amely egyszerre jelenik meg a nemzet és a nemiség szintjén. Az „eredet” születést jelent, és a hazafiúi elképzelés a „tiszta” eredet vagy „a nemzet születése” igényében ölt testet.

A nők és a nőktől való származás nem biztosíthatja a „tiszta” eredetet a férfi hazafiak számára, mivel a női nem jelképes értelemben keverék. A nők mint a gonosz megtestesítői és a nők mint a keveredés megtestesítői egyáltalán nem alkotnak ellentétet, mivel éppen a keverékjellegben látják a gonoszt. Az eredetnek aztán ez a mítosza tehető felelőssé a Másik következményes kirekesztéséért.

Az eltérő kizárásával együtt járó nemzeti érzés, erőszak és a háború előtérbe helyezése közben a férfiaknak meg kell szabadulniuk az elsődleges szerelmi cél-

² Mussolini vagy Hitler a nők számára az „Apát” szinte mint Istent jelenítette meg, anélkül, hogy bármiféle nehézséget okozott volna az incestus és fogalmi ellentmondás.

tárgy, az anya iránt mint eltérő iránt érzett szerelemtől. És itt válik világossá a „testvériség” jelentősége! Első feladata tehát a „leánytestvérek” megsemmisítése, a saját nemzetiség leánytestvérein kezdve. A testvériség legfőbb ellensége tehát a csoporton belüli, a belső Másik, ideértve a férfiakban jelképesen megbúvó nőt és a nőiség alapelvét (Theweleit, 1987).

V.

A (férfi) nemzettudat mint a Másik kirekesztésének alapelve tehát egyszerre jelenti mind a Másikkal, mind a Másikból való eredet tagadását. A tisztaság és egyneműség követelményét fejezi ki nemzeti és szexuális értelemben egyaránt. A nemzeti „ok” rendszerint egy nemiséggel átitatott állításban jut kifejezésre: a „mi” népünk „hősies”, „becsületes”, „erkölcsös” és „férfias”. A másik nemzet „férfiatlan”, „gyáva”, „nőies” és „becstelen”. A szexuális elem teszi lehetővé és építi fel a reprezentációt, a gondolkodásnak és a politikai uralomnak ezt a nagyon lényeges alakzatát, amely egyike a szimbolikus birodalom azon működési formáinak, amelyek által az uralkodó csoport hatalmát gyakorolja. Az atyáúristent, a Nemzet Szülőatyját vagy a politikai Vezetőt a Fiú, a Férfi testesíti meg, aki az ő igaz küldötte és képmása.

A parlamenti és közéleti politikai képviselőt ez a csoport sajátítja ki önmaga számára; ez jól követi — egyben meg is teremti a normát: a fehér és nagy hatalmú férfi alakjában. Bárki, aki ettől eltér — tévedésből vagy rosszul van képviselve, esetleg nem is lehet képviselni. Úgy van beállítva, ha egyáltalán, mint szabályt erősítő kivétel. Ugyanakkor ezt a téves képviselőt nem ismerik el nyíltan. A képviselői rendszerben a férfiak (az etalon) egyszerre képviselik a férfiakat (az „azonos”-akat) és a nőket (az „eltérők”-et). Nyilvánvaló, hogy nem tudhatják az eltérők sajátosságait megjeleníteni. Ugyanaz az elemi aszimmetria tükröződik a férfiak és a nők között, mint amit a reprezentáns és a reprezentált között figyelhetünk meg. Az első alak (nyelvtani értelemben is) erősebb, mivel az az alábbi egyenlőség mindkét oldalán szerepel; de egyben magasabb szintű gyűjtőfogalom is, amint azt az angol, a francia (és a magyar) nyelv bizonyítja. Tehát elmondható, hogy: ember = (férfi)ember + nő.

A nők a reprezentációban a tárgy funkcióját töltik be, amelyet a reprezentáns (jelölő) jelenít meg (jelölt). *Néma* szerepre kényszerülnek, minthogy valaki más beszél az ő nevükben. Helyzetük politikailag igen zavaros. Világos, hogy jobb dolog, ha az embert a Másik képviseli, mintha senki sem képviselné. (Márpedig ez itt a valódi alternatíva.) Tény, hogy még jobb lenne, ha az ember önmagát képviselhetné. Abban kell reménykednünk, hogy egy napon kiszabadulunk ebből a felemás szimbolikus rendszerből, és ezt a szökést minden fronton meg kell

kísérelni: kerülő utakon és bomlasztva, valamint a nyelv rendszerén belül és által is, amely szintén e szimbolikus rend részét képezi.

Jöllehet a nemiség a nemzettudat csupán egyik alkotóelemeként áll előttünk, mégis lényeges, mivel ez hozza létre a nemzeti tisztaság ideálját, amelynek egyértelműen szexuális vonatkozása van. A nemiség és a nemek közötti különbség régebbi keletű, mint a nemzettudat, amelyet legfeljebb a tizenkilencedik századig vezethetünk vissza.

A szexuális eltéréseket maga a nyelv tükrözi. Ezzel szemben a nemzeti különbözőségek sokkal a nyelvek után keletkeztek, és a már kéznél lévő „hasznosították”.

Lévén teljesen autisztikus, a nacionalizmus azért is öngyilkos jelenség, mert az élet törvényszerűleg magában foglalja a valakivel, illetve valakiből való származást. Minthogy törvényszerűleg mindannyian a Másikból — a másik nem, egy másik személy, egy másik kultúra által — születünk, a Másik halála előbb-utóbb saját halálunkat is maga után vonja. A keveredés, nem pedig az egynemű szolipszizmus az, ami kulturális vagy természeti szempontból gyümölcsöző. A Másik által való születést jelképesen is felfoghatjuk, ezáltal társadalmi erejére és nemcsak biológiai jelentésére hívjuk fel a figyelmet. Miközben a világot és környezetünket a Másiktól próbáljuk megtisztítani, vésszen kockáztatjuk saját létünket és biztonságunkat, nem beszélve megújulásunk egyetlen lehetőségéről. A jelenleg dúló balkáni háborúban — Bosznia–Hercegovina véres összecsapásaihoz hasonlóan — a hivatalos Szerbia is ilyen helyzetbe kényszerítette önmagát.

A nemzettudat öngyilkos hajtőereje nem szándékolt vagy nyíltan tudatosult tény: annak a kóros kísérletnek a következménye, amely az én általi, énből való születés és a Másik iránt semmivel sem tartozás eszméjét kívánja bizonyítani. Tulajdonképpen ez egyfajta születésszabályozási kísérlet, amely egyben a szülés folyamatát is teljesen a magáévá próbálja tenni. Mivel ez fizikailag nem megy, hát majd megy jelképes értelemben.³

VI.

Annak a jelenségnek a közkeletű filozófiai magyarázatai, hogy a nemzet egy férfialakkal azonosul, még az eddig ismertetteknél is mélyebben húzódnak meg. Jelképes világrendünkben csak a hímnem lehet egyetemleges, a női soha. Az általánosítás, akárcsak a képviselő, olyan másik, amely közvetlen kapcsolatban áll a társadalmi hatalommal, lévén, hogy a gondolkodás — többek között — a világ feletti uralom egyik eszköze. Ennélfogva nem létezik olyan egyenértékű

³ E kérdés bővebb filozófiai kifejtését ld. Sloterdijk, 1989.

isteni nőfigura, aki az Atyaúrsten méltó megfelelője lenne; olyan, aki egyszerre volna általános (nemében feltehetőleg semleges) és kizárólag a női nemi modellt testesítené meg. Ugyanez vonatkozik a mindenkori nemzeti vezéralakra is. Az a tény, hogy a Nemzetet és az Államot gyakran nőként azonosítják, ne tévesszen meg minket! A női alakok sokszor hordozzák magukban és hozzák létre (szülik meg) az eszményit, ebből a jelenségből fakad az anyaország fogalma, valamint az ókori vallások istennői. Ám az a tény, hogy a nők magukban hordozzák az eszméket — ezáltal azok jogosultságát szolgálva —, nem jelenti azt, hogy amit hordoznak — az elv vagy a működési forma — női eredetű. Különbséget kell tennünk az eszme hordozója és a hordozott eszme között! Amit jelképes értelemben a női alak magában hordoz, az továbbra is lehet férfias eszménykép, tevékenység vagy tapasztalat.

Az olyan magasztos eszmék női megszemélyesítését, mint pl. „szabadság”, „nemzet”, „bölcesség”, „anyaország” és „tisztaság”, gyakran arra használják alibiként, hogy a hús-vér nőket eltüntessék mind a hagyományos mitológiák, mind az egyidejű politika köréből. A feltételezhetően női figuráknak a világon semmi közük sem lehet ezekhez a jelentős férfieszmékhez, ha konkrét női élményeik vannak. Sőt egyértelműen ugyanaz a helyzet, akár Margaret Thatcher, akár John Major van hivatalban; mindkét esetben férfira öröklődik a név és a hatalom, míg a „másik”, a nőági örökösödés biztosítja a férfi diszkontinuitás folyamatosságát.

Ne adjunk hitelt ennek a nézetnek, bár egyes feministák is hirdetik, hogy a nemzetiség (nemzet), amelyet megtámadnak, azonos a nővel, ahogy azt Horvátországról mondták. E hit szerint „Horvátországon erőszakot követtek el, tehát nő”. A nő a nemzet megtestesülése, vagy maga a nemzet, éppen amiatt, mivel a nők helye nincs benne pontosan kijelölve, csupán áttételesen.

Másodsor: Horvátországot azért lehet ilyen egyszerűen a nővel azonosítani, mert kézenfekvő dolog az áldozat nővel való azonosítása. Az áldozat-támadó ellentétpár szintén nemi töltésű, akárcsak a többi ellentétpár.

Harmadsor: a fenti eszme-futtatás bizonyítja, hogy nem annyira helyezi a nemzetudat a női középpontba, mint amennyire nőiségtől próbálja megfosztani; elnyomja a női, mindenekelőtt a saját nemzeti csoportján belül. A férfiakban átvitt értelemben megbúvó nőiség és női alkotóelem egyaránt elfojtódik. Mindezek miatt tévedés a megtámadott, a szomszédos (férfi) nemzet által megsértett nemzetet nőként felfogni; jóllehet az erőszak a háború „rendes” vonása.

A férfi-nő háború háború a háborúban, elsődlegesen egy nemzet(iség)en belül, csupán másodsorban két nemzeti csoport között, bár a háborús támadások következtében ez utóbbi jóval látványosabb. Szövevényesebbé teszi a dolgot az a tény, hogy a nők minden szinten jelen vannak, a háború látható és láthatatlan rétegeiben egyaránt, akár együttműködnek, akár nem. A politikai berendezkedés

és a hadi gépezet mindent felölelő rendszerek. Sokkal korábban lendülnek mozgásba, mint hogy a háborús felek fegyvert fognak.

VII.

Yoshikaza Sakamoto így jellemezte a hidegháború utáni helyzetet: „... »rendes rendetlenség.« Ellentmondásos kombinációja a nemzetközi helyzet felszíni stabilizációjának és a belső tartalom zavarosságának. Globális értelemben a világ homogénabb lett: a katonai rendszer egypólusúvá, a kapitalista piacgazdaság szinte teljes körűvé vált; a nemzeti mozgalmak és a demokrácia világszerte elterjedt” (Sakamoto, 1992).

A szocializmus összeomlásával a világ egyetlen nyugati–európai–skandináv pólus köré rendeződött át. Ezt az egypólusosságot a nemzeti–etnikai–vallási megosztottság elszántan és tudat alatt hágja át. Ezzel párhuzamosan, ha mindaz, ami Európában és az ENSZ által — bár lassan és nehézkesen, de — kialakulófélben van, sikerrel végződik, akkor ez egy magasabb szintű, nemzetközi, központi kormány jellegű testület megalakításához fog vezetni. A részérdekek közül a nemzeti jellegűek tűnnek a legelterjedtebbnek a huszadik század végén. Az érdekek aprózódásának az a hátránya, hogy nem ismer határokat. Az önmeghatározás elvét sürgősen és a nemzetközi közösség keretein belül kell újragondolni. De ki az a megfelelő alany, aki ezt véghez tudja vinni? Hol a határ a nemzettudat nemzetállami és öngyilkos áramlatai között, különös tekintettel azokra az apróbb, leendő nemzet(iség)ekre, amelyek — miközben a Másik, illetve Mások ellen merényleteket, gyilkosságokat, pusztításokat követnek el — egyben önmaguk gyilkosai is, a Másikra hagyományozván függetlenségüket?

Pierre Archard egy mostanában készült írásában a „kiterjesztett mi” nyelvi tükröződését vizsgálja, amikor a közlő a nem egyértelmű „mi” névmás alatt megszólított közönségét érti. Az aktuális megnyilvánulásban ez a beszélő hatalmi pozícióját érzékelteti. Az állami szintű (etatista) „mi” használatának is ez az általános vonása. Archard ezt a jelenséget a nemzeti mozgalommal hozza összefüggésbe. Így ír: „Tehát a nemzet fogalma akkor bukkan fel, amikor ellentmondásban áll az érintett országban folytatott politika és a lakosság. Például, ha a kiterjesztett »mi« úgy gondolja, hogy saját államot érdemel, amely különbözik attól, amelyben jelenleg létezik.” (Archard, 1992)

Nem minden „mi” jelent nemzeti „mi”-t. Mindannyian különféle csoportokhoz tartozunk, és az önazonosság körüli zavar nem csak a nőket jellemzi. Az általános értékeket és érdekeket bizonyos uralkodó érdekek kebelezik be. Ugyanakkor az is igaz, hogy az ilyen válságos időben kialakuló egyfajta nemzeti azonosságtudat is a „mi”-ben fogalmazódik meg. Noha a nőket általánosságban és absztrakt

módon szólítja meg az etatista és nemzetileg kiterjesztett „mi”, a teljes nyelvtani-nyelvi rendszer, a mondatalkotás is azt bizonyítja, hogy a nők nem képezik részét az uralkodói helyzetű közlő társadalmi modelljének. Legfeljebb megerősíthetik a férfiakat ebben az uralkodói pozícióban. Ha a hatalmi pozícióból szóló közlő abból a célból használja a kiterjesztett „mi”-t, hogy a férfiakat és a nőket egyaránt bevonja, mégsem ugyanolyan módon fogja őket bevonni. A nőket — igen ellentmondásos módon — inkább formálisan, ami egyáltalán nem illik lényegükhöz; a kivétel szerepét osztva rájuk.

A férfiakat azonban de facto vonja be, mivel — természetesen — ők alkotják a modellt.⁴ A nők mindig csak részben és csupán egyedi, nem pedig általános vonásaik révén — mint (ismeretlen) katonák anyái, mint ápolónők —, „tartoznak” az ellenséghez, ahogy a kurvák is csak arra jók, hogy felcsinálják őket, és ezt is akarják. Minthogy a semlegességbe és egyetemlegességbe öltözött férfiak a hazafiság legfőbb kiteljesítői, a nők ebben csak alárendelt szerephez juthatnak.

Ez a magyarázata annak, hogy „mi nők” nem lehetünk hitelt érdemlő politikai célpont a hagyományos politika és gondolkodás nézőpontjából, amely szerint az egyetemlegesnek és semlegesnek tekintett férfigmodell világszerte győzedelmeskedett. Ebben a modellben a nőknek esélyük sincs. Ezt az egész rendszert kell megváltoztatni. Az emberi faj általános szerkezetében akadnak más lehetőségek is, amelyek közül néhányat még nem próbáltunk ki. A nemek szerinti különbség kérdése történeti. Belátható tehát, hogy ennek is változásra van szüksége; bízunk és cselekedjünk is e változás érdekében.

Battyán Katalin fordítása

IRODALOM

ARCHARD, PIERRE (évszám nélkül). *Discourse and social praxis as building up nation and state.*

Kézirat.

COOPER, HELEN M.–MUNICH, ADRIENNE–SQUIER, SUSAN MERRILL (szerk.) 1989. *Arms and the woman: War, gender, and literary representation.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

FREMAN, BARBARA 1989. Epitaphs and epigraphs: “The end(s) of man”. Lásd Cooper et al.

HIGONNET, MARGARET R. 1989. Civil wars and sexual territories. Lásd Cooper et al.

MARCUS, JANE 1989. Corpus/corps/corpse: Writing the body in/at war. Lásd Cooper et al.

SAKAMOTO, YOSHIKAZU 1992. Un entretien avec Yoshikazu Sakamoto. In: *Le Monde*, December 2.

SCARRY, ELAINE 1985. *The body in pain. The making and unmaking of the world.* New York: Oxford.

SLOTERDIJK, PETER 1989. *Eurotaoismus. Zur kritik der politischen Kinetik.* Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

THEWELEIT, KLAUS 1987. *Male Fantasies.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

⁴ Az általam közölt példában a nők és a férfiak nyilvánvalóan nem tudnak azonos módon identifikálódni sem az Atyaistennel, sem a Nemzet Atyjával.

AZ ENFANT TERRIBLE ALAKJA A PSZICHOANALÍZISBEN

Nemes Livia

Pszichoanalitikus magyarázatokhoz gyakran hívunk segítségül mitológiai alakokat. Freud komplexusainkat, amelyek saját nemünkhöz és a másik nemhez fűznek, Oidipuszról és Élektóról nevezte el, önszeretetünkhöz pedig Narkisszosz alakját hívta elő a mitológiából, mintegy utalással a minden emberben ott lappangó mítoszokra, amelyek évezredek óta mozgatják képzeletünket. Nem beszél kollektív tudattalánról, miként Jung, de feltételez tudattalan ősfantáziákat, amelyeknek nem tudjuk igazi magyarázatát adni. Van azonban mintegy százötven-kétszáz éve az irodalomban, társadalmi, művészi és politikai mozgalmakban, a pszichoanalízis történetében is egy fel-felbukkanó alak, aki nem felel meg egyik mitológiai hősnek sem, nem mesealak, mégis köztünk él: az *enfant terrible* figurája.

Ezt a rettenetes gyermeket a pszichoanalízisben kétféle nézőpontból vizsgálhatjuk. Egyrészt, mint személynek a megjelenését a pszichoanalitikus mozgalom történetében, másrészt pedig, mint egy sajátos gyermektípus kifejlődésének feltételeit, analitikus értelmét.

A kifejezést — ha jól tudom — elsőnek Ferenczi alkalmazta önmagára 1931-ben: „Tény, hogy általában nyugtalan léleknek, vagy ahogy nemrégiben Oxfordban mondták nekem, a pszichoanalízis *enfant terrible*-jének tartanak” (Ferenczi, 1982, 411.). Így vezette be Ferenczi „Felnőttek gyermekanalízise” című előadását, Freud 75. születésnapján. Szokatlan jelenség, hogy az analitikus nem az irodalmi alakot magyarázza, hanem kölcsönzi az irodalomból, mégpedig önmaga jellemzésére. De a szokatlannál talán több, ha a tanítvány mestere ünneplését effajta megbotránkoztatással kezdi. S a hatás valóban nem maradt el a felnőttekkel folytatott gyermekanalízis példáinak hallatán, ahol az analitikus megengedi magának, hogy a páciens regresszív viselkedésére a gyermekinek megfelelő válasszal reagáljon. Tudjuk azt is, hogy Ferenczi, következő évi előadását, „Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között”, már Freud kifejezett tiltakozása ellenére adta elő 1932-ben, a wiesbadeni kongresszuson.

Bálint (1970) és Grunberger (1974) Ferenczi *enfant terrible* mivoltát összefüggésbe hozzák az általa leírt tudós csecsemő alakjával. „A tudós csecsemő” — Ferenczi (1923) értelmezésében — korán válik szexuálisan éretté, de sosem válik felnőtté. Bálint szerint Ferenczi maga is sok tekintetben gyermek maradt a nála érettebb analitikus kollégáival szemben. Grunberger szerint Ferenczi maga a tudós csecsemő, aki Freuddal való traumatizáltsága miatt hirtelen megéri, kezébe ragadja a varázsvesszőt, a falloszt, és az agressziót a felnőttre vetíti.

Ferenczi Freudhoz fűződő viszonyának vizsgálatában magam is foglalkoztam e kérdéssel (Nemes, 1987). Kiemeltem, hogy az engedelmes tanítvány és egyben az *enfant terrible* ambivalenciája fűzte Ferenczit mesteréhez, amelyet apja elvesztése miatti serdülőkori identitáskriszisével hoztam kapcsolatba. „Ferenczi Sándorra általában jellemzőnek tarthatjuk, hogy az imádvá szeretett tekintélyszemélyekkel való kapcsolatába belekeveredik valami a tiltott és szentségtörő játékból és a vesztéllyel való örök kísérletezésből” (Nemes, 1994, 152–153.).

„Karakter és korszellem” című cikkemben (Nemes, 1993) éppen a vásott kölyök analógiáját mutattam ki a pszichoanalízis és a magyar irodalom két nagy alakja, Ferenczi Sándor és Karinthy Frigyes között. Mindketten a gyermek védelmében fordultak szembe a felnőttek hipokrizisével különböző írásaikban, s gyermeki szókimondással váltak így maguk is vásott kölyökké. Ezen túl azonban szerelmi párválasztásukkal is megbotránkoztatják a felnőtt világot. Mindketten önmaguknál idősebb asszonyt szöktettek meg, illetve választottak el férjüktől, ugyanakkor mindkető szinte gyermeki védelmet és anyai gondoskodást keresett a választott asszonyban. Mindkét alkotóban hangsúlyosan mutatkoznak meg az infantilis vonások.

Ferenczi azonban nem egyedüli *enfant terrible* a pszichoanalízis történetében. „Lacan eredeti gondolkodású elméletalkotó — írja róla Vég Katalin (1995, 178.) —, amolyan *enfant terrible*. Ezt a titulust a pszichoanalízis történetének több nagy fantáziájú és zabolátlan figurája megkapta már.” Lacan mellett a szerző Ferenczi Sándort és Wilhelm Reichet említi.

Wilhelm Reich ábrázolását W. Ratz (1994) nyomán foglalom össze. Életútja és írásai heves reakciókat váltottak ki. Szerették és becsülték, gyűlölték és elutasították, közömbös senki nem volt iránta. Élete tudományos felfedezésekkel és társadalmi kudarcokkal kapcsolódott össze. A neurózis organikus alapját a muszkuláris páncéltatban látja, ebből fejleszti ki a karakterpáncél fogalmát és a karakteranalízis technikáját. Feltételez olyan mechanizmusokat, amelyeket a társadalmilag elnyomott, neurotikus polgár produkál. Az egyéni és társadalmi okokat, analitikus és politikai nézeteit ötvözi, létrehozza a szexuálpolitikai (Sex-Pol) szövetséget. 1928-ban, Freud egy levelében „derék, de impertinens, szenvedélyes, fiatal vesszőparipa-lovasnak” nevezi. Radikális politikai nézetei miatt Ausztriában kizárják a szocialista pártból, Németországba távozik, ahol rövidesen kizárják a kommunista pártból, majd 1934-ben kizárják a nemzetközi pszichoanalitikus

egyesületből is. Kétszer égették el a könyveit, egyszer a hitleri Németországban, másodsor az USA-ban 1956-ban, egy úgynevezett „orgon-akkumulátor” bevezetése miatt. A gyógyszereket és élelmiszereket ellenőrző hivatal börtönbe zárhatja, itt hal meg anélkül, hogy e „találmánya” titkát kiadná.

E meghökkenő életút messze túlszár Ferenczi lázadásán az autoritárius nézetekkel szemben, s az *enfant terrible* társadalmi szembefordulásának mintegy szélsőséges változatát mutatja meg.

Jacques Lacan jellemzését Erős Ferenc (1993) nyomán idézem: Lacan azt hirdeti magáról, hogy „az vagyok, aki elolvasta Freudot”, mozgalma nem egyéb, mint autentikus visszatérés Freud szövegeihez. Azt vallja, hogy a tudattalan úgy strukturálódik, mint egy nyelv, s így Freud nyelvét a maga strukturalista nyelvére fordítja át. Előadásait karizmatikusnak mondják, de beleszövednek szürrealista költői metaforák, neologizmusok, bizarr szóhasználatok, képletek, rögtönzések, aforizmák — írásba alig áttehető. A lacani elméletben központi szerepet játszik az apai fallosz, a csecsemő vele azonosít, hogy az anyai vágy tárgya lehessen. Ezen keresztül azonosít a gyermek az Apa nevével és introjiciálja tilalmait. Lacan tekintélyellenes mozgalmat hirdetett, miközben önmaga autoritássá lépett elő és saját mozgalma vezéralakjává vált. A francia pszichoanalitikus társaságot bomlasztja azáltal, hogy az ülések időtartamát tetszés szerint lecsökkenti, emiatt 1953-ban kizárják a francia egyesületből, 1963-ban a nemzetközi egyesületből is. Jellemzőnek érzem Pontalishoz, *A pszichoanalízis szótára* társszerzőjének Lacanról szóló anekdotáját: Pontalis kiképző analízisbe járt Lacanhoz, emiatt kérte, hogy az ülések idejét tartsák be. Lacan erre felemelte az óradíjat, majd továbbra is tíz-tizenöt-húsz perces üléseket tartott (idézi Vég K., 1995). A Lacan által alapított *École freudienne de Paris* halála után számos kisebb csoportra darabolódott, hatása azonban inkább terjedőben van.

Ha e három neves analitikus vonásaiból akarjuk az *enfant terrible* alakjára jellemző jegyeket összegezni, úgy mindháromnál kiemelhetjük a társadalmi tekintélyelvű nézetekkel való szembefordulást. De míg Ferenczinél ez nem nő túl az orvosi hipokrizis bírálata, mesterével való ambivalens küzdelmén, addig Reichet rögeszmés ragaszkodása vesszőparipáihoz a társadalmi realitás teljes negligálásához vezet, míg minden társadalmi formáció kivetí magából. Bár Lacan visszatérést hirdet Freud tanaihoz, új olvasatában a polgárpukkasztás viszi a fő szerepet, s a pszichoanalitikus szervezettel való szembefordulásában pedig a rettenetes gyermek imázsát emeli tekintélyelvé.

E jellemvonásokból nagyjából kirajzolódhat az *enfant terrible* alakja, amelynek változataival számos társadalmi és politikai mozgalomban találkozhatunk. Analitikus szempontból azonban nem oldottuk meg e talányos figura problémáját. Bak Róbertnek egy megállapítása talán tovább vezet. Tudjuk róla (Nemes, 1995), hogy Magyarországon lett analitikussá, harminchárom éves volt, amikor az Egye-

sült Államokba emigrált 1941-ben, ahol feltűnően gyors karriert futott be. Hat év múlva, harminckilenc éves korában kiképző analitikusnak fogadta el a legrangosabbnak tartott New York-i pszichoanalitikus intézet. Barátja és tanítványa Martin H. Stein 1971-ben erre a történetre úgy emlékezett vissza, hogy Bak Róbertet analitikus körökben csodagyereknek tartották. Stein szerint azonban Bak nem szerette, ha csodagyerekségét emlegették, úgy vélte, hogy a csodagyerek nem áll távol az *enfant terrible*-től.

Ez a párosítás meglepő. Talán amiatt gondolt Bak a csodagyerekről a fenegyerekre, mert ő maga is az volt serdülőkorában? — Tudjuk, hogy kamaszkorában lázadó szellem volt, erről Hermann Imre (1974) is említést tesz a róla írt nekrológiájában. Hermann Alice személyes visszaemlékezése szerint Hermann Imrének éppen *enfant terrible* mivolta miatt volt Bak Róbert a kedvence, ahogy egy generációval korábban egy másik *enfant terrible*, Ferenczi Sándor volt Freud *lieblingje*.

De hogyan függ össze a csodagyerek az *enfant terrible*-lel? — Igaza van-e Baknak, hogy a kettő nem áll távol egymástól? És miként lehet éppen ez a vásott kölyök az apa kedvence? Vagy példáink esetlegesek?

Első pillantásra a két szóösszetétel merőben más jelentésű. Csodagyereknek nevezük azt, akiben valamely tehetség korán kibontakozik. Főként matematikai, zenei képességek terén találkozunk ilyen gyermeki „csodával”. *Enfant terrible*-é talán később válhat, gondoljunk Mozart kamaszkorára, az Amadeusban ábrázolt stilizált alakjára. Természetesen nem minden csodagyerek válik fenegyerekké. Lehet belőle enélkül is világhírű tudós vagy művész, esetleg elkallódhat később, ha tehetsége nem fejlődik tovább. A csodagyerekség mindenképp egy gyermeki állapotot jelöl, amely nem foglalja magába, de nem is zárja ki a fejlődést.

Az *enfant terrible* kifejezés is gyermeki állapotot jelöl, de nem feltétlenül gyerekről van szó, csak olyan valakiről, aki rögződött ehhez a gyermeki magatartáshoz. Különböző szótárak meghatározása szerint (lásd Révai *Lexikon*, *Idegen Szavak Szótára*, *Magyar Értelmező Szótár*) fejlődési szintjét tekintve leginkább lázadó kamaszt értenek alatta, a szellemi függetlenség folytonos hangoztatását; olyan csacska gyerekek is tartják, aki családtagjait szókimondásával folyton zavarba hozza; politikai értelemben is alkalmazzák egy párt szókimondó, vagy éppen a pártot kompromittáló emberére. Magyarra általában fenegyereknek fordítják, de ha a kifejezés francia eredetére próbálunk rátalálni, akkor még a nagy francia szótárakban (például *Larousse*, *Littré*, *Paul Robert*) sem találunk adatokat. A *Littré* például neologizmusnak (új keletű szóhasználatnak) tartja, amely a tizenkilencedik század második felétől használatos. Különös módon a magyar *Révai Nagy Lexikon* 1912-ből tud róla a legtöbbet: „A szóhasználat eredete nem ismert, állítólag Gavarni, szatirikus rajzoló (meghalt 1866) találta ki, aki egy rajzsorozatát *Les enfants terribles* cím alatt adta ki. A kifejezés azonban régibb, már Goethe is használta egyik leveleiben” (VI. k. 501.).

— Bácsi, ki találta fel a puskaport? Mert a papám azt mondja, maga nem...

Gavarni karikatúrája

A szóösszetétel francia, ábrázolása az irodalomban — ha nem is tudjuk első alkalmazóját megnevezni — kétségkívül francia eredetű. Ilyen című regényt Coc-teau írt 1929-ben, de úgy vélem, nem tévedünk túl nagyot, ha eredetét a felvilá-gosodás irodalmához kötjük. Talán két kiemelkedő művet tekinthetünk ebből a szempontból alappéldának, egyik Diderot *Rameau unokaöccse* című műve 1750 körül, a másik Voltaire *Candide*-ja, 1759-ben. Diderot regényét az irodalmárok

az eredetiség portréjának, az elzüllött tehetség, egy nagyszerű szellemi csavargó, egy zseniális élősdű pompás életrajzának tartják. Szókimondásával rátalál az Ódipusz-komplexus lényegére: a gyerek, ha fizikai ereje volna hozzá, megölné apját és anyjával élne (idézi Freud, 1986, 276.). Szerb Antal (1943) szerint a *Rameau unokaöccse* Goethének annyira tetszett, hogy kéziratból lefordította németre, aztán visszafordították franciára (Diderot regényei ugyanis kéziratban maradtak). Azt hiszem nem járok messze az igazságtól, ha a két adatot összekombinálok: ha a *Révai Lexikon* úgy tudja, hogy Goethe az *enfant terrible* kifejezést használja egyik levelében, akkor ez Diderot-ra vonatkozhatott.

Voltaire *Candide* című regényét, mint közismert, Leibniz filozófiai optimizmusának kigúnyolására írta. Irányregénynek tartják. Fantasztikus csapások, balesetek és szörnyűségek vidám felvonultatásával mutatja be, hogy a világon csak baj és szenvedés van. A regény főhőse naiv álmodozó, akit semmiféle csapás nem tud a valóságra ébreszteni, miközben az őt ábrázoló író, az elbeszélő én jelenik meg *enfant terrible*-ként, aki leleplezi az egész világ álerkölcését, képmutatását és ál-szenteskedését.

Mindkét író nemcsak eszméivel, de egyéniségével is szemet szúr. Diderot-nak ateista meggyőződése miatt menekülnie kell Franciaországból, Voltaire-nek egész életében menekülnie kell az uralkodó hatalom elől, fiatalon a Bastille-ba zárják, innen Angliába, Németországba kerül, élete végén a svájci határon él. Társadalmi pamfletjeik előkészítői a francia forradalomnak.

Mindez látszólag nem mutat összefüggést a csodagyerek elképzelésekkel, ha csak a korai képességek kibontakozására gondolunk. De ha mélyebben próbálunk belelátni, akkor lényegében minden gyerek csodagyerek. Csoda a szülő számára, és csoda a gyerekek önmaga számára is amikor különálló létére ébred. Az újszülött világra jövetelének csodáját mítoszok és vallások megünneplik. Mintaképe Jézus akinek születését csillag jelzi az égen, pásztorok és királyok veszik körül. A születését ünnepli a keresztény világ karácsonykor már kétezer éve, vagy várják őt messiási alakjában a zsidók több mint ötezer éve. Madáchot idézhetjük: „Nem Messiás-é minden új szülött / Fénylő csillag, mely feltűnt a családnak, / Csak később fejlik szokott pimasszá!” (Az ember tragédiája, nyolcadik szín).

S ha a csodagyerek előképét megtaláljuk a vallásokban, úgy a pimasz kölyök előképét is megtalálhatjuk a mitológiában, Hermész alakjában. Kerényit (1977) idézem: „Maia ... fiat szült, agyafúrt cselszövőt, ravasz hízelgőt, rablót és marhatolvajt, álmok terelőjét és éji fürkészt, azokhoz hasonlót, akik az utcán leselkednek, a kapuk előtt. Arra volt hivatott, hogy tetteivel csakhamar nagy hírre tegyen szert az istenek előtt. Hajnalban született, délben muzsikált a lanton, este ellopta Apollón marháit, ama negyedik napján a hónapnak, amikor őt Maia szülte” (109–110.). Hermész lantkészítő leleményessége, nyáját elterelő furfangja, az isteneknek bemutatott áldozati lakomája után, karjára csavarva pólyáját, ügyesen

letagadja a rablást bátyja, Apollón előtt, aki Zeusz elé idézi, de még az apa, Zeusz is jókat kacag a vásott kölyök fufangjain, s az istenek is a csodagyerek ravszaágát és leleményességét ünneplik.

Kerényi szerint az őselem magányosságában otthonos a gyermekisten. Hermann (1943) szerint a mitikus fantázia a megszületett és megkapaszkodástól megfosztott emberi csecsemő magányosságát és önállóságát vezeti az idealizálás és fokozás vonalában tovább. Ez a tudós csecsemő fantáziájának magva is. — Saját koncepciómban Hermész egyesíti a csodagyerek és az *enfant terrible* mintaképét.

A görög mitológia nem bővelkedik gyermekistenekben. Erősz gyermekisten vonásai hasonlóak Hermészéhez: huncut, haszontalan, pimasz, csintalan kópé. Játszva old meg nehéz feladatokat, mégis hatalmasabb, mint a nagy istenek. Kedvelt ábrázolása, hogy Zeusz nevetve ugyan, de láncra fűzötten húzza Erősz győzelmi kocsját, akinek ostor van a kezében. A két gyermekisten ábrázolásában közös a gyermeki nagyzolás, a felnőtteket bosszantó játékos csínytevések sora, s az elfogadó felnőtt apai magatartás. A gyermekisten nem veszélyezteti Zeusz hatalmát és tekintélyét. Hermész és Erősz lázadásból nem okoznak galibát. Bálint Mihály (1936) értelmezésében Erősz szimbóluma az örök gyermeki előkéj erotikának, míg Aphrodité a befejező kéj, az érett szexualitás megtestesítője. Ezt a különbséget mutatja keletkezésük is. Erősz a Káoszól keletkezett és sosem lesz felnőtt, Aphrodité sosem volt gyerek, a tengerből jött a világra és örökké ifjú marad.

Hermész alakjából hiányzik a szexualitás, Erősz azonban maga az erotika megtestesítője, ábrázolásában — ahogy Bálint is hangsúlyozza — benne rejlik egy tagadás: soha nem fog felnőni... Vagyis soha nem válik a szexualitásban riválissá, azaz rettenetessé: Emiatt maradhatott az istenek kedvence?

Ha a gyermekiből nem vonjuk ki a szexualitást, hanem felismerjük jelentőségét az Ödipusz-szituációban, akkor talán az *enfant*-hoz fűzött *terrible* jelző is szexuális színezetet kap.

Lényegében Cocteau ebben az értelemben alkalmazza a „rettenetes” kifejezést két művében is: a *Les enfants terribles* (1929) című regényében és a *Les parents terribles* (1938) című drámájában. Mindkét mű az incesztuskapcsolatokat ábrázolja: a regény nővér és fivér egymást fogva tartó, halálba sodró szerelmét; a dráma, a családi szerelmi háromszögben, a fiát magához láncoló, elvakult anyai szeretet tragikus következményeit.

Igaz, Cocteau regényében nem a köznapi értelemben vett „vásott kölyök” problémáját dolgozza fel. Szerb Antal (1943) szerint a felnőni nem akarásról, a gyermekkori kapcsolatok döntő szerepéről szól. A Freud és Proust nyomán támadt gyermekkor-központú világtkép egyik remekműve, amely egész Európában nagy hatást gyakorolt az írókra.

Gyergyai Albert, aki *Vásott kölykök* (1957), majd *A veszedelmes Éden* (1966) címmel magyar nyelvre fordította a regényt, így jellemzi: „A testvérpár drámája,

Paulé és Elisabethé, s a barát és barátnő hűséges és tehetetlen segítsége mellett nem annyira a félelmes Dargelos fehér és fekete golyójában rejlik, hanem főképp árvaságukban, elhagyatottságukban, elszigeteltségükben, mértéktelen (és egy kissé mesterkelt) »szabadságukban«, és biztonságukban, amely mindjobban fejleszti szeszélyeiket és örületüket, a Szobában és Nagy Játékban, amely mindinkább elvágja őket az élettől, a világtól, az emberektől, s amely egész létüket, minden jómód és játék ellenére, a sivatagnál is magányosabbá, a dzsungelnél is veszedelmesebbé varázsolja” (Utószó, 106.).

Az *enfant terrible* problémájára ismét más szempontból kaptunk választ — feltehetően nemcsak a korszellem, hanem az író sajátos felfogása nézőpontjából is. Hiszen tudjuk, Cocteau fiatalabb korában maga sem állt távol az avantgárd mozgalom polgárpukkasztó magatartásától, bár ezt a művét már a lehighadás korában írta.

Kilenc évvel később, 1938-ban mutatták be *Les parents terribles* című drámáját (magyar fordításban *Rettenetes szülők*, 1965). A darab sikert aratott és botrányt kavart, a szülők rettenetes játékait már nem fogadták olyan lelkesedéssel, mint korábban a serdülőkét. Ha az előző műben elnagyolt a társadalmi háttér, akkor itt hangsúlyozott annak hiánya. A szülők nem ismerik a való életet, „cirkuszkocsiban” élnek, az apa, Georges hóbortos számításaiba merül, a huszonekét éves Michel anyjának kisfia, szerelme és legjobb barátja, Yvonne betegségével tartja érzelmi fogságban mindkettőt. A realitás képviselője és a drámai helyzet kifejlődésének mozgatója Léonie, Yvonne nővére, akinek régebben Georges udvarolt, mielőtt az a hűgát vette feleségül. Ő mondja ki mi történik ebben a szerelmi háromszögben: „Hiszen te csalod meg Georges-ot! Michel születésének perce óta csalod. Azóta nem törődsz vele, mert csak a fiaddal törődsz, őt isteníted... a bolondja lettél, s ahogy nőtt a fiad, úgy nőtt a szerelmed; együtt nőtetek nagyra, Georges pedig magára maradt...” (*Rettenetes szülők*, 14). — S ha az anya a fiába szerelmes, akkor az apa a képzelt lányába, vagyis olyan szerelmi partnert választ, aki korban a lánya lehetne. Aztán a dráma szabályainak megfelelően, a fiú ugyanezt a „nővért” választja szerelmi partneréül. Bár a történet mintha a helyzetkomikumba csapna át, a családi bezártságból mégis kiút. Cocteau-nál éppúgy mint Szophoklésznál az Oidipusz-dráma az anya öngyilkosságával végződik.

A két incestustörténetben mintha közös probléma volna elrejtve: mindkettőben a nővér viszi a vezető szerepet. Ahogy a regényben Elisabeth az irreális történetek mozgatója, ő az aki öccsét nem engedi szabadulni a testvérszerelemből, úgy a drámában az idősebb nővér, Léonie gondoskodik róla, hogy a fiatalabb nővérfigura sem az apával, sem a fiával ne lehessen boldog, s minkét férfi elvesztésével az anya (saját húga) is vesztesé váljék.

Vajon tudatos vagy tudattalan szándék húzódik-e meg az íróban az incestuskapcsolatoknak ebben az ábrázolásmódjában? A választ nem ismerjük. Tény

— Kicsikém, hogy hívják asszony-anyádat?

— Kisasszonynak.

— Kicsikém, hogy hívják asszony-anyádat?

— Kisasszonynak.

Gavarni karikatúrája

azonban —, hogy saját felfogásunkat hangsúlyozzuk — az apa és fiú harca ebből az irodalmi ábrázolásból is hiányzik, hiába mutatja meg a darab a rettenetes gyermek ödipális alapképletét.

Nézetünk szerint, ebben, ahogy sok más családban is, a gyermek az anya számára csoda (az anyai vágy tárgya, ahogy Lacan mondja), és az apa számára rettenetes. Nemcsak azáltal, hogy az apa helyére tör, nemcsak azáltal, hogy az apa tekintélyét bomlasztja, de anyjában is szövetségesre talál az apa ellen. A gyermekeiket felnőni nem hagyó, úgynevezett „domináns” anyák gyermekei a klinikai gyakorlatban a neurotikus és borderline kórképek számos változatában mutatkoznak meg. Az infantilis, soha igazán felnőni nem képes személyiség analízise mindennapi gyakorlatunk. Az *enfant terrible* problémájára hangsúlyt tevő pszichoanalitikus tanulmányt azonban egyetlen egyet találtam.

Margareth Mahler 1949-ben megjelent cikkének címe: *Les enfants terribles*. E viselkedésmód gyermeki szintjét vizsgálja. Abból indul ki, hogy már Freud (1916) utalt a „kicsi”-nek becézett gyermek és pénisz egymást helyettesítő szimbolikájára, és Ferenczi (1926) is úgy magyarázza a Gulliver fantáziákat, mint a nemi szerveknek második személyiségként való megbecsülését. A fejlődés fallikus fázisában Mahler olyan gyermeki játékokra hívja fel a figyelmet, ahol a testnek, mint fallosznak megjelenítése mutatkozik meg. Ilyen fallikus-agresszív megnyilvánulás például az ijesztgetős játék. A gyerek az ajtó mögé, bútor alá bújik, s onnan hirtelen előugorva ijesztgeti társait vagy a felnőtteket. Olyan erotikus játékról van szó, amikor a test mint egész identifikálódik az apai fallosszal, amellyel a gyerek egyben kasztrációs félelmét is hártja. Mahler rámutat arra, hogy Cocteau *Les enfants terribles* című regénye bővelkedik ilyen játékokban: kislányok ijesztgetésére találnak ki szörnyű fintorokat, kimódolt szerepjátékokkal hozzák zavarba egymást és a felnőtteket, lopni kezdenek önmaguk ijesztgetésére, színházat játszanak gyanútlan külső néző előtt, egymást váratlan kínzásokkal támadják meg, amely játékokból egymást nem hagyják szabadulni.

A felnőttek — írja Mahler — makacsul hisznek abban, hogy a gyermeki ártatlanság kizárja a szexuális és agresszív természetű cselekvéseket, s a gyerekek erre a téves feltevésre építve bolondot csinálnak a felnőttekből valamely zavarba ejtő megjegyzéssel vagy gesztussal. Meggyőző példákat idéz analitikusok gyermekeiről, akik váratlanul felbukkanva a páciens előtt hozzák zavarba szüleiket. Pseudo-debil gyermekeknél megfigyelte, hogy feltűnő butaság mögé rejtözve tudnak részt venni a felnőttek erotikus életében. *Enfant terrible* magatartásnak pedig azt nevezi, ahol a feltűnő szexuális és agresszív készletés jó intellektuális képességgel párosul, s a gyermek fő fegyvere a verbalitás és gyors reakciókészség lesz, amelyet a felnőttekkel való szembefordulásra tud felhasználni.

A felnőttek részvételét a vásott gyermek csínyeiben Mahler úgy interpretálja, hogy a gyermek provokálásával legyőzi a felnőtt felettes énjét, aki vele együtt rövid időre az impulzusok gyermeki élvezetének szintjére regrediál. Kiemeli a vicc és a nevetés jelentőségét, amely már a komikus szóösszetételben — gyermek és rettenetes — benne rejlik. Hangsúlyozza továbbá, hogy mivel az *enfant terrible*

mechanizmus társas jelenség, mindkét partnernek szerepe van e magatartás létrejöttében. Így tehát választ kaptunk arra a kérdésre, hogyan válhat ez a rettenetes gyermek az apa kedvencévé: ti. a vicc mechanizmusán és a felnőtt viszontazonosításán keresztül.

E kitűnő magyarázatot, úgy vélem, még kiegészíthetjük. Ugyanis a szerző nem vizsgálja e viselkedésmód további alakulását, csak hozzáfűzi, hogy az álnaivitásnak ezeket az eszközeit hasonló céllal kamaszok és felnőttek is alkalmazzák. Valóban, ez a fallikus-agresszív viselkedés kiteljesedik a serdülőkorban, amikor a lázadó kamasz nemcsak az apai tekintéllyel, hanem a társadalmi tekintéllyel is szembe fordul, hogy saját identitását megtalálja. Vagy rögzülhet ez a magatartás, mint a befejezetlen kamaszkorhoz való ragaszkodás olyan felnőtteknél, akik szándékosan lépnek át a konvenciókon, felhasználva az álnaivitásnak fent vázolt eszközeit. A fenegyerek szándéka éppen a gyermeki mezbe (vagy humorba) öltöztetett megbotránkoztatás.

A jelenség szociális oldalát is tekintetbe véve az ilyen típusú komolytalan felnőttek — talán éppen gyors észjárásuk, szókimondásuk miatt — nem haragot, megbotránkoztatást, kiközösítést váltanak ki, hanem éppen ellenkezőleg, megbecsülik őket, a társaságok középpontjában vannak, könnyen azonosulunk velük, „végre jól megmondta” — helyettünk is.

E gyermekesen rettenetes figura ellentmondásos alakját azonban más oldalról is megvilágíthatjuk. Talán akkor tudjuk leginkább megérteni, ha fejlődését egybevetjük az ödipális fejlődéssel. Kiindulhatunk ismét a mitológiai alakokból, Hermészből és Oidipusból. Rögtön kétféle alapmodell találunk, egy csodagyereket, aki már csecsemő korában vetélytársa lesz bátyjának, Apollónnak, de csínytevése gyermeki marad még apja, Zeusz szemében is. Az örök gyermeket testesíti meg. Oidipusz azonban már a megszületése előtt megteszesíti a leendő vetélytársát, a még meg sem született csecsemő veszélyt hordoz, a delphoi jósda előrevetíti sorsát, születése pillanatában a gyermekkivetés vár rá. „De talán jóslat sem kell ahhoz — írja Kerényi —, hogy Laios attól féljen, hogy a fia megfosztja a tróntól: ennek ősképe is megvolt már az istentörténetekben, Uranos és Kronos történetében.” (Kerényi, 1977. 247.) Freud is ezt vallja, amikor a személyiségszerkezet alapmodelljében beépíti az Ödipusz-komplexust. Oidipusz úgy nő fel, hogy az apával való versengést önmagában győzi le, az apai ideálokat és parancsokat belsővé teszi, s felettes-énje lesz az énben az a külön instancia, amely az emberi ideálok és társadalmi normák hordozója. Az *enfant terrible* ezzel szemben — állíthatjuk fel a hipotézist — úgy nő fel, hogy gyermeki nárcizmusáról nem tud lemondani, s ebben segítségére siet a szülői nárcizmus, amely részint őrzi önmaga gyermeki önszeretetét, részint szülőként tükrözi gyermeke narcisztikus túlértékelését. Ez a kölcsönös narcisztikus tükrözés gyengíti a felettes-én szigorát. Ilyen módon miközben az *enfant terrible* harcol a társadalmi tekintéllyel, egyéni magatartá-

sában könnyen átlépi a határokat. Provokálja a felettes-ént képviselő tekintélyszemélyt, akit saját gyermeki szintjére ránt le. De míg a viccben és a humorban pillanatnyi engedmény történik, a rettenetes gyermek könnyen engedhet önmaga csábításának és az immoralitás talajára csúszhat át.

Az ödipális fejlődés, mint közismert, igen sokféle egyéni sorsot választhat, az *enfant terrible* sorsválasztása is igen széleskörű. Maradhat szeretetreméltó, szóki-mondó, infantilis felnőtt, a társaság kedvence. Válhat belőle neves humorista. Rögzülhet a lázadó kamasz szintjén, miközben folyamatosan küzd az apai tekintély elismeréséért. Egész életére felvállalhatja a polgárpukkasztást, ahogy ezt egyre több művészeti irányzatban tapasztalhatjuk. Narcisztikus sérelmei fokozódhatnak, gerjeszti a lázadást másokban is, míg végül a társadalom kiveti magából. Ezen az úton válhat az *enfant terrible* társadalmi szinten is veszélyessé.

Sokféle *enfant terrible* figurát ismerünk, és nemcsak a pszichoanalitikus mozgalomban, hanem minden társadalmi, művészeti csoportosulásban, sőt leginkább a politika porondján.

Összefoglalóul: A tanulmány lényegében egy ellentmondásos, bár egyéni karakterében sokféle módon eltérő, a társadalmi tekintélyvel szembeszálló, gyermekinek álcázott személyiség — az *enfant terrible* — alakját próbálja a pszichoanalitikus mozgalomban felbukkanó személyeken, irodalmi és mitológiai ábrázolásokon keresztül pszichoanalitikus értelemben is interpretálni, amellyel egyben egy szociálpszichológiai jelenség dinamikájára is rávilágít.

IRODALOM

- BÁLINT MIHÁLY**, 1936. Eros and Aphrodite. In: *Primary Love and Psychoanalytic Technique*. London: Tavistock Publication, 1965.
- – 1970. Einleitung des Herausgebers. In: Sándor Ferenczi: *Schriften zur Psychoanalyse*. Frankfurt: I. Fischer Verlag.
- COCTEAU, JEAN**, 1929. *Les enfants terribles*. Magyarul: *Vásott kölykök*. Fordította: Gyergyai Albert. Budapest: Európa, 1957; és *Veszedelmes Éden*. Budapest: Kozmosz könyvek, 1966.
- – 1938. *Les parents terribles*. Magyarul: Rettenetes szülők. Fordította: Örkény István. In: *A harag éjszakái*. Modern francia drámák. Budapest: Európa, 1965. 5–98.
- DIDEROT, DENIS**, 1761. Le neveu de Rameau. Magyarul: *Rameau unokaöccse*. Fordította: Bartócz Ilona. Budapest: Európa, 1960.
- ERŐS FERENC**, 1993. Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája. *Thalassa* (4), 2, 29–44.
- FERENCZI SÁNDOR**, 1923. Der Traum vom „Gelehrten Säugling“. In: *Bausteine zur Psychoanalyse*. III. Bern und Stuttgart: Hans Huber, 1964. 218–219.
- – 1926. Gulliver-Phantasien. uo., 307–331.
- – 1931. Kinderanalyse mit Erwachsenen. uo., 490–510. Magyarul: Felnőttek „gyermekanalízise“. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Összeállította és fordította: Linczényi Adorján. Budapest: Magvető, 1982. 410–438.

- 1932. Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind. uo., 511–525. Magyarul: Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. In: Buda Béla (szerk.); *A pszichoanalízis modern irányzatai*. Budapest: Gondolat, 1971. 213–226.
- FREUD, SIGMUND**, 1916. Über Triebumsetzung insbesondere der Analerotik. *G. W.* Bd. 10. 401–410.
- 1917. Vorlesungen... *G. W.* Bd. 11. Magyarul: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Fordította: Hermann Imre. Budapest: Gondolat, 1986.
- GRUNBERGER, B.**, 1975. De la technique active à la confusion des langues. *Revue Française de Psychanalyse*, 38. 521–546.
- HERMANN IMRE**, 1943. *Az ember ősi ösztönei*. Budapest: Magvető, 1985.
- 1974. Dr. Bak Róbert. *Orvosi Hetilap*. 115. 2874.
- KERÉNYI KÁROLY**, 1962. *Die Mythologie der Griechen*. Rhein Verlag, Zürich. Magyarul: *Görög mitológia*. Fordította: Kerényi Grácia. Budapest: Gondolat, 1977.
- MADÁCH IMRE**, 1862. *Az ember tragédiája, drámai költemény*. Matura Klasszikusok, Budapest: Ikon, 1993.
- MAHLER, S. MARGARETH**, 1949. „Les enfants terribles”. In: *Infantile Psychosis and Early Contributions. The Selected Papers of Margareth Mahler*. Vol. I. New York: Jason Aronson, 1979.
- NEMES LÍVIA**, 1987. Adalék a Ferenczi–Freud viszonyhoz: egy lehetséges interpretáció. In: *Alkotó és alkotás*. Budapest: T-Twins, 1994. 140–158.
- 1993. Karakter és korszellem. Párhuzamok Ferenczi Sándor és Karinthy Frigyes között. Uo., 71–86.
- 1995. Bak Róbert pályaképe három tükörben. In: *Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben*. Budapest: Animula, 38–42.
- RATZ, W.**, 1994. Wilhelm Reich. In: *Wien, wo sonst! Die Entstehung der Psychoanalyse und ihre Schulen*. Wien: Böhlau Verlag, 123–128.
- Révai Nagy Lexikon*, 1912. VI. kötet, 501.
- STEIN, H. M.**, 1971. *Introduction to Freud Anniversary Lecture* (kézirat).
- SZERB ANTAL**, 1943. *A világirodalom története* II. kötet, Budapest: Révai
- VÉG KATALIN**, 1995. Történetek a pszichoanalízis körül. *BUKSZ*, 2:177–178.
- VOLTAIRE**, 1759. *Candide*. Fordította: Benedek György. Budapest: Officina könyvtár, 1942.

*

Gavarni, francia karikaturista rajzai a következő kiadványból valók: E. U. J. DE GONCOURT: *Gavarni. Der Mensch und das Werk*. Josef Singer Verlag Berlin, 1935, 17–18 tábla.

IRODALOM

VISSZATÉRÉS GUERMANTES-BA*Marcel Proust*

Guermantes-ék többé már nem egy név; elkerülhetetlenül kevesebbet nyújtanak, mint amit beléjük álmodtunk. Kevesebbet? S ugyanakkor talán többet. A nevezetes épületekkel is olyasféleképpen állunk, mint az emberekkel. Olyan jegyük ragad meg minket, amely a róluk kapott leírásokban rendszerint elsikkad. Ahogy egy híres embernél, akiről már hallottunk, első látásra meglepő, hogy amikor nevet, a bőre ráncolódik, hogy a szája kissé mulya, hogy túl nagy az orra vagy csapott a válla, ugyanígy ha először pillantjuk meg a Szent Márkot Velencében, inkább alacsony és szétterülő épületként tárul szemünk elé, és az ünneplős zászlórudakkal úgy fest, mint valami kiállítási csarnok, vagy Jumièges-ben is meghökkentenek a székesegyház óriás tornyai egy Rouenkörnyéki kisbirtok pitvarán, vagy Saint-Wandrille-ban az a román kori misekönyv, amelyik rokokó bőrkötést visel, vagy egy Rameau-operában is meglep az ókori színjáték lovagi köntösben. A dolgok nem annyira szépek, mint a róluk szőtt álmunk, de jellegzetesebbek, mint a róluk alkotott elvont fogalmunk. Emlékszel, mennyire örültél az egyszerű képeslapoknak, melyeket Guermantes-ből küldtem, s oly boldogok voltak? Gyakran kérleltél azóta is: „Mesélj egy kicsit, hogyan mulattál!” ám a gyerekek nem szívesen mutatják ki örömeiket, mert attól félnek, hogy akkor majd nem sajnálják őket szülei.

Megnyugtathatlak, hogy azt sem szívesen mutatják ki, ha bánatuk van, nehogy szülei túlságosan sajnálják őket. Guermantes-ról sohasem meséltem neked. Faggattál is, hogy miért, hiszen bármit láttam, mindenben csalódtam, amire számítottál, hogy örömet lelek benne, Guermantes viszont nem okozott csalódást. Nos, nem találtam meg, amit kerestem benne. Ám találtam más. Az a szép Guermantes-ban, hogy ott az elenyészett századok még megpróbálnak létezni; benne az idő, bár jól felismerhetően, a tér formáját öltötte. Amikor a templomba lépünk, balra három vagy négy félköríves boltozatot látunk, ezek nem hasonlítanak a többi csúcsos boltívré, és a fal tövébe ékelődve eltűnnek az újabb építkezés szerkezetében, ahová beilleszkedtek. Széles, kerek vállával itt még loppal halad át a XI. század, mert befalazták, és meglepődve tekint az eléto lakodó XIII. és XV. századra, amelyek elrejtik az otromba fickót, és ránk mosolyognak. De lejjebb, az atemplom homályában, ahol két kő között mintha az ősi gyilkosság hagyott volna foltot, amit a herceg kö-

vetett el Klotár gyermekein, nyíltabban jelenik meg újra (...) Kilperik idejéből két súlyos durva boltív. Amikor átkelünk az időn, valóban olyan érzés, mintha egy régi emlék bukkanna fel tudatunkban. Már nem a mi életünk emlékezik vissza, hanem a századok emlékeznek rá. Amikor a kastély bejáratához vezető kolostorterembe lépünk, apátok sírjain lépdelünk, akik a VIII. század óta vezették a kolostort, és lépteink alatt nyújtóznak a súlyos kövek alatt; kezükben pásztorbot, lábukat szép latin feliraton nyugtatva fekszenek.

És ha nem csalódunk Guermantes-ban, ahogy minden valóra vált elképzelésben, annak feltehetően az az oka, hogy egyetlen percig sem valószerű, mert még ha sétálunk is benne, érezzük, hogy az ott lévő dolgok csak mások burkolatai, hogy a valóság nem itt van, hanem igen távol, hogy a dolgok, amelyeket megérintünk, csak az Idő alakzatai, és a képzelet azt dolgozza fel, amit Guermantes-ről látott és olvasott, mert mindezek a dolgok még csak szavak, nagyszerű képekkel teli szavak, melyeknek más a jelentése. Csakugyan ez a nagy kolostori ebédlő, amelyet tíz, húsz, majd ötven guermantes-i apáttal köveztek ki, lent mindegyikük életnagyságban mutatja meg testét. Mintha egy tíz évszázados temetőt ástak volna ki, hogy padlóul szolgáljon. A kastélytól lankásan ereszkedő vadon nem olyan, mint a kastélyokat szokásosan körülölelő erdők, ahol vadászni szokás, amely csupáncsak fák sokasága. Guermantes ősi vadonja ez, ahol Childebert vadászott, és valóban, mint a laterana magicámban, avagy Shakespeare-nél és Maeterlincknél, „balra egy vadon látható”. A Guermantes-on uralkodó dombra festették az erdőt, akár egy Meroving-krónika rikítóan színezett miniatúráján, nyugatról végzetes zöld bársonyozza. A távlat miatt valahogy mély és körülhatárolt. Ez „a vadon” látható „balról” a színdarabban. És a túloldalon lent a folyó, ott földelték el Jumièges-ben a lábínuktól megfosztott királyfiakat. És nem úgy fogalmaznék neked, hogy *abból a korból* valók a kastélytoronyok, hanem hogy most *is abban* a korban élnek. Ha megpillantjuk őket, ez indít meg minket. Mindig azt halljuk, hogy a régi dolgok igencsak sokat láttak az idők folyamán, és hatásuknak ez a titka. Ez teljesen hamis. Vess egy pillantást Guermantes tornyaira: még most is Mathilde királynő díszes lovas felvonulását látják, mialatt Gonosz Károly felszenteli őket. Azóta sem láttak semmit. A gondolat, amely tükrözi a dolgokat, rögzíti a pillanatot, melyben a dolgok éltek. Most öttenek alakot, amikor elgondoljuk őket. És ez az alak halhatatlanul tartja fenn a kort más korok közepette. Gondold csak el, hogy a XIII. században felállított Guermantes-tornyok ott magasodtak elpusztíthatatlanul egy olyan korban, hogy bármi távolra emelik is tekintetüket, nem pillanthatják meg Chartres, Amiens, Párizs tornyait, hogy köszöntsék őket és rájuk mosolyogjanak, hisz azok még nem is léteznek. A Guermantes-apátság még ősbibb, mint ezek, gondold csak el, milyen megfoghatatlan, ősbibb, mint itt az épületek, már akkor is jó ideje létezett, amikor Vilmos hódítani indult Angliába, midőn Beauvais, Bourges tornyai nem nyújtóztak még, s a távolodó utazó sem látta az égre nyúlni őket este Beauvais dombjai fölött, oly korban, amikor a La Rochefoucauld, a Noailles, az Uzès családok uralma épphogy kiütközött a föld színén, s apránként kapaszkodott az ég felé, egyenként szelte át a századokat, mint a tornyok, midőn a zsíros Normandia vajtornya, a büszke és sárgálló nevű Harcourt még nem viselte gránittornya csúcsán a hercegi korona hét megfargott ágát, midőn az olasz módi bástyá, Luynes, noha később Franciaország legfényesebb kastélya lett, földünkön nem fakasztotta még mindazt a hűbéruradalmat, hercegi kastélyt és várkastélyt, Joinville hercegségét, Châteaudun és Monfort csipkézett oromzatú vársáncait, Chevreuse erdejének árnyékos lombjait a hölgymenyétekkel és a szarvasünöskel,

mindazt a birtokot a nap alatt, amely rejtelmesen kapcsolódik egybe Frankhonon át, délen egy kastély, nyugaton egy erdőség, északon egy város, mindeme birtokot szövetségektől egyesítve és vársáncokkal összefűzve, mint a címer jelképében, a hatalom elvontságában gyűjti egymás mellé a ragyogó nap alatt Guermantes, ahol az aranykastély, az ezüsttorony, a fekete „címer”-csillagok századokon, hódításokon és házasságokon át szimmetrikusan vésődnek be a kék mező negyedeibe.

— De miért jöttél haza, ha egyszer ilyen jól érezted magad?

— Hát figyelj. Egy alkalommal szokásunktól eltérően nappali sétát tettünk. Valahol, ahol néhány nappal korábban már jártunk, s ahol a tekintet átkarolta a szépen elterülő mezőket, erdőket és tanyákat, balra az ég egy sávja mintha hirtelen kis darabon elsötétült volna, és valami élénk, szivárványosan sugárzó állagot öltött, amit nem okoz felhő, s végül egy kéklő városka kristályosodott ki építészeti rendszerben, jellegzetes kettős harangtoronnyal. Rögtön felismertem szabálytalan formájú, felejthetetlen, kedves és rettegett Chartres-t! Honnét bukkant az ég aljára ez a városjelenés, mint óriás jelképes alak, ami az ókori hősöknek jelent meg a csata előestéjén, ahogy... Aeneas pillantotta meg Karthágót?¹

Habár a bizonytalanul vibráló szabályos és ködös építmény olyan volt, mint a szellőtől szinte alig himbált természetfölötti jelenés, egyben volt valami otthonos jellege, mert gyermekkorunk szeretett városának alakját vetítette a láthatárra, akár bizonyos Ruysdaël-tájképeken, ahol a kék vagy szürke ég távolában a festő szívesen hívta fel a figyelmet drága harlemi harangtoronyaira...

*

Valahányszor Combray-ba mentünk nagyanyámmal, mindig megállított minket Chartres-ban. Maga se tudta, miért, felismerte, hogy hiányzik belőlük² a durvaság és a kisorsúság, akár a természetből, mert az emberi kéz nem aprózta el őket kínos gonddal, és amit a gyermekek számára értelmetlenné tartott könyvekben is meglelt, ha megfelelték a — sem durva, sem negédes — két feltételének, és azokban az emberekben, akiből gyökeresen hiányzott durvaság és kicsinyesség. Azt hiszem, hogy a toronyok külsejét „természetesnek” és „választékosnak” találta. Mindenesetre tetszettek neki, és úgy vélte, hasznunkra válik, ha megnézzük őket. Mivel egyáltalán nem értett az építészethez, nem tudta, hogy szépek, és azt mondogatta: „Gyermekeim, kinevethettek, nem egyformák a toronyok, talán nem is »szabályosan« szépek, de nekem tetszik szabálytalan ósdi alakjuk. Van valami roppant kellemes abban, hogy olyan darabosak. Azt hiszem, érzéssel játszanának a zongorán.” És amikor szemügyre vette őket, oly nyájasan fordult feléjük, hogy feje is, tekintete is a magasba lendült, mondhatni velük együtt akart a magasba lendülni, és közben édesen mosolygott a kopott öreg kövekre.

¹ Hiányos kézirat.

² A harangtoronyokról van szó.

Sőt, bár nem volt „hívó”, úgy gondolom, mégis élt benne valami kimondhatatlan hit, és hogy azt a fajta szépséget, amit bizonyos jeles épületekben talált, öntudatlanul kivettette az életüknél valóságosabb másik síkra. Hiszen abban az évben látta először Velencét, ahol igazán csak a Doge-palota tetszett neki, amikor végzett vele a betegség, amiről tudott, sőt kimenetelével is tisztában volt. Valahányszor a séta végén távolról felbukkant a palota a lagúnán, nagyanyámat minden alkalommal eltöltötte boldogság, és bizonytalan arccal mosolygott a szürke és rózsaszín kövekre, mint amikor egy fennkölt és homályos álommal igyekezett azonosulni. Márpedig többször visszatért rá, hogy valóban boldog, hogy halála előtt még megnézhetné, ha belegondol, hogy egyébként már nem is láthatta volna. Azt hiszem, egy olyan pillanatban, amikor a puszta élvezetek nem számítanak többé, mert a személy, akinek vonatkozásában élvezetet jelentenek, rövidesen nem létezik többé, és hogy a két fogalom egyike elhalványulóban eltünteti a másikat, nagyanyám nem tulajdoníthatott volna akkora fontosságot ennek az örömnak, ha nem érezte volna, hogy az túléli a halált, amit mi nem nagyon látunk át, mert olyan réteghez fordul bennünk, ami legalábbis nem tartozik a halál birodalmába. Valóban becsvágyának enged-e a költő, aki életét művének adja, amely csak halála után arat sikert, és az alkotó meg sem ismeri a dicsőséget? Nem önmaga örökkévaló része dolgozik-e inkább (még akkor is, ha ez a rész csak ebben a múlandó burokban tud működni), mialatt a költő is rábízta magát a végleg fennmaradó műre? És ha a két létező ismeretek és a lélek halhatatlanságának tana közt ellentmondás feszül, nem mond-e ugyanígy ellent bizonyos ösztöneinknek a teljes halandóság tana? Talán egyik sem valóságosabb a másikkal, és az igazság igencsak távol esik ettől, mint ha például ötven évvel ezelőtt a telefonról mesélnek két embernek, s az egyik szemfényvesztésnek hiszi, a másik meg olyan hangtani jelenségnek, amikor a hang bizonytalan ideig megőrződik a csövekben, mindkettő egyformán tévedett volna.

*

Jómagam viszont mindig elszomorodtam, valahányszor a chartres-i harangtoronyokat láttam, mert gyakran Chartres-ig kísértük a Mamát, ha korábban utazott el Combray-ból, mint mi. És a két harangtorony elkerülhetetlen látványa éppoly szörnyűnek tűnt, akár a pályaudvar. Úgy közeledtem feléjük, mint a kényszerű perchez, amikor anyámtól búcsúzom, éreztem, amint mellkasomban megdobban a szívem, le kellett mondanom arról, hogy elkísérem, és egyedül kell majd visszatérnem! Emlékszem egy különösen szomorú napra...

Mme de Z. néhány napra meghívott minket, emiatt a család úgy döntött, hogy anyám öcsémrel előre megy, és én apámmal kicsit később csatlakozom hozzájuk. Nekem nem szóltak, nehogy előre elkeseredjem. Ám ha valamit takargatni próbáltak előlünk, máig sem értem, miért, bármi jól őrizték is a titkot, a dolog felizgatott, üldözésre, tébolyult, lázas kutatásra ingerelt. Amikor a gyerekek még nincsenek abban korban, hogy bármilyen fogalmuk lehessen a nemzés törvényéről, ugyanígy megérik, hogy becsapják őket, megsejtik az igazságot. Nem tudom, milyen homályos jelek halmozódtak fel kobakomban. Amikor az elutazás reggelén a Mama vidáman lépett a szobámba, jöllehet azért, hogy saját bánatát is takargassa, és nevetve idézte Plutarkhoszt: „Leónidasz a nagy csapások közepette is meg tudta őrizni azt az arckifejezést...³ Remélem az én kis aranyom méltó lesz Leónidaszhoz”,

olyan reménytelen hangsúllyal közöltem vele, hogy „elutazik”, hogy szemmel láthatóan zárba jött, és az volt a benyomásom, hogy talán vissza is tudnám tartani, vagy el tudnám érni, hogy magával vigyen; azt hiszem, épp ezt említhette apámnak, aki nyilván eleve elzárkózott, úgyhogy anyám szolt, hogy még lenne egy kis ideje, mielőtt összekészülődne, és ezt az időt nekem szánta egy kurta látogatásra.

Nyilvánvaló, hogy elutazik, és az öcsémmel, közöltem vele, merthogy nagybátyám a háztól távozó testvéretem Évieux-be vitte fényképeztetni. Az öcskös haját begöndörítették, mint amikor a házmestergyerekeket fényképezik, dundi képét úgy keretezte a szalagcsokrokkal tűzdelt fekete bodros hajsizak, mint egy Velázquez-infánsnőt a lepkeforma bokréta; én a bátynak kistestvére iránti szerető mosolyával néztem, olyan mosollyal, amiből nemigen tudni, mi több benne, a csodálat, a gunyoros felsőbbség vagy a gyengédség. Mama meg én a keresésére indultunk, hogy elbúcsúzzam tőle, de képtelenek voltunk megtalálni. Öcsém rájött, hogy nem viheti magával az ajándékba kapott kecskegidát, amelyre minden gyöngédségét pazarolta, akár az örökösen magával vonszolt pompás kétkezes kordéra, amelyet néha nagy kegyesen „odakölcsonzött” apámnak. Minthogy a Mme de Z-nél töltött idő után neki Párizsba kellett visszatérnie, a gidát a szomszédos gazdáknak akarták adni. Testvéremen úrrá lett a lesújtó fájdalom, az utolsó napot kecskéjével akarta tölteni, azt hiszem, talán bosszúból el is akart rejtőzni, hogy a Mama lekésse a vonatot. Akár így volt, akár úgy, miután hiába kerestük mindenütt, végigballagtunk a kis liget mentén, amelynek közepén tanyázott a cirkusz, ahol a vízszállításhoz fogták be a lovakat, más oda nem is tette be a lábát, anélkül, hogy sejtelmünk lett volna, hogy az öcsém képes ott lenni, amikor egy nyögésektől szaggatott párbeszéd ütötte meg fülünket. Csakugyan az öcsém hangja volt, és hamarosan észrevettük őt, míg ő nem láthatott minket; a földön ült, gidájával szemben, gyöngéden simogatta fejét, és csókolgatta a rezes pofáját, kecskeszarvú, jelentéktelen piperkőc tiszta, kissé pirosas orrát, és csak nyomokban emlékeztetett az angol festőktől gyakorta ábrázolt állatot simogató gyermekcsoportra. Ünneplőruhácskájában és csipkeshoknyájában, fél kézzel oldalt tartván az elválaszthatatlan kordét, a kis selyemszátén tarsolyokat, ahová uzsonnáját, úti piperekészletét és apró üvegtükröket csomagolták, hiába érte el öcsém az angol állatos gyermek-ábrázolások pompáját, arca a legvadabb elkeseredést fejezte ki, és csak még kézzelfoghatóbban mutatta a páratlan fényezés ellentétét, szemét vörösre sírta, nyakfodrai torkát fojtogatták, akár a szomorújátékban a kicirkalmazott és kétségbeesett hercegnőnek. Időnként Phaedra türelmetlenségével söpörte hátra haját azzal a kezével, amelyet túlterhelt a taliga és a szaténzacskók, amelyeket nem akart elengedni, mert a másikkal szüntelen ölelgette és dédelgette a gidát.

*Mily kéretlen kezek fonták e fűrtöket,
Hogy homlokom körül ily cifrán lengjenek?*⁴

³ Hiányos kézirat.

⁴ Somlyó György ford.

Marcel Proust (jobbra) és öccse Robert
(Céleste Albaret, 1973. *Monsieur Proust*. Paris, Éditions Robert Laffont)

„Kicsiny gidám, kiáltott fel, a kecskének tulajdonítva a bánatot, amit csakis ő érzett, boldogtalan leszel kis gazdád nélkül, nem látsz engem többé soha, soha”, és könnyei szétzilálták beszédét, „senki nem lesz jó hozzád, nem fog úgy becézni, mint én! Azért igazánból mégiscsak hagytad, hogy ezt tegyék veled; kicsiny gyermekem, drága kincsem”, és mert érezte, hogy könnyei fojtogatják, elkeseredése tetőfokán hirtelen ötlettel

egy Mamától hallott ária eldalolásába fogott, amit annyira a helyzetre szabtak, hogy zokogását megkettőzte. „Isten veled, angyalok földi mása, Hars hangok hívnak messzi távozásra.”⁵

Habár öcsém még a hatodik életévét sem töltötte be, lévén inkább erőszakos természet, önnön balsorsa, valamint a kecske balvégzete miatti ellágyulása átfordult a zaklatói elleni dühbe, pillanatnyi habozás után nekilátott, hogy földhöz vagdossa tükreit, megtapossa a szaténtársolyokat, nemcsak haját tépte, hanem kitépdeste a hajába tett kis csokrokat is, átható sikoltozás közepette nekifogott, hogy megszagassa szép ázsiai ruháját. „Minek legyen szép, ha már nem látlak többé?” — kiáltozta sírva. A szakadó ruhacsipkék látványára anyám a mutatós jelenet iránt nem maradhatott tovább érzéketlen, amitől mind ez idáig inkább meghatódott. Előrelépett, testvérem meghallotta a zajt, hirtelen elhallgatott, észrevetve anyámat, és mivel nem tudta, látta-e őt az előbb, arcán elmélyült figyelemmel hátrálva a kecskegida mögé rejtőzött. Anyám azonban hozzá lépett. Öcsém kénytelen volt jönni, de azt a feltételt szabta, hogy a kecske kísérje el egész a pályaudvarig. Az idő sürgetett, apámat odalent meglepte, hogy nem látott minket visszajönni, anyám elküldött, hogy szóljak neki, csatlakozzék hozzánk a vasúti síneknel, ahol a kertek alján jövet-menet átvághatunk, mert enélkül kockáztattuk, hogy lekésik a vonatot, öcsém pedig haladt előre, egyik kezével mintegy áldozatra vezetve a gidát, a másikkal pedig az összeszedett zacskókat, a tükör törmelékeit, az úti piperét és a földön vonszolt taligát húzta. Anélkül, hogy a Mamára mert volna nézni, időnként félreérthetetlen szándékkal anyámnak címezve, becéző szavakat vetett oda a kecskének: „Szegény kisgidám, nem te akartál bánatot okozni és elválasztani azoktól, akiket szeretek. Igaz, te nem vagy ember, de gonosz sem vagy, mint ezek a gonoszok itten”, mondogatta, és a Mamára sandított, mintegy megítélendő szavai hatását, és hogy meggyőződjön, nem lőtt-e még túl a célon, „te, te még sosem okoztál nekem bánatot”, és zokogni kezdett. Hanem amikor a vágányhoz értünk, megkért, hogy fogjam meg egy pillanatra a kecskét, a Mama elleni dühében nekilódult, és kihívó arccal ránk tekintve a sínre ült, és nem mozdult többé. Ezen a helyen nem volt sorompó. Bármelyik pillanatban vonat haladhatott át. A Mama félőrülten vetette rá magát, de hiába húzta, nem lehetett lerángatni, öcsém hátsója hallatlan erővel tapadt a sínekhez, erre a testrészére huppanva szabadította ki magát a jobb napokban és száguldott végig dalolva a kerten. Anyám a félelemtől elfehéredett. Szerencsére ekkor felbukkant apám két cseléddel, akik azért jöttek, hogy megnézzék, nincs-e szükség valamire. Apám odarohant, elrántotta öcsémet, adott neki két pofont, és megparancsolta, hogy vigyék el a kecskét. Halálra rémült öcsém kénytelen volt engedelmeskedni, ám fojtott dühvel hosszan méregetve apámat, felkiáltott: „Soha többé nem adom neked kölcsön a kordémat”. Miután rájött, hogy ennél vadabban már nem tud mondani, nem szólt többet. A Mama félrevont és azt mondta: „Te már nagyobbacska vagy, kérlek légy észnél, ne vágj szomorú képet az indulásnál, apád már bánja, hogy elmegyek, igyekezz, hogy ne találjon mindkettőnket elviselhetetlennek.” Hogy az irántam tanúsított bizalomra, a rám bízott küldetésre méltónak mutakozzam, egyetlen zokszót sem ejtettem. Néha tűrhetetlen düh kerített hatalmába ellenük, és arra vágytam, bárcsak késné le anyám a vonatot, hogy porba döntsem az ellenem forralt tervet, hogy tőle elválasztanak. Dühöm megtört a félelemtől, hogy elszomorítom, és bánatba dermedten mosolyogtam romjaimban.

⁵ Schubert: Búcsú.

Hazaértünk ebédelni. Az „utazók” miatt vacsorának beillő igazi ebédet készítettek, előétellel, szárnyassal, salátával és édességgel. Testvérem fájdalmában még mindig mogorván egy szót sem szólt egész étkezés alatt. Magas székén moccsanatlan mintha egészen a bánatának adta volna át magát. Erről-arról beszélgettünk, amikor az étkezés végén az édességnél átható sikoly visszhangzott: „Marcel több csokoládékrémet kapott, mint én”, visította öcsém. Csak egy igazi méltánytalanság feledtethette el vele a hasonló igazságtalanságot, a kecskétől való elszakadás fájdalmát. Anyám különben azt mesélte, hogy később sosem hozta szóba ezt a barátját, akit a párizsi lakások formája miatt vidéken hagyni kényszerült, és vélhetőleg soha nem is gondolt rá többet.

Elindultunk a pályaudvarra. A Mama ugyan előzőleg megkért, hogy ne kísérem ki a pályaudvarig, de engedett könyörgésemnek. Este óta látszott arcán, hogy bánatomat jogosnak találja, megértette, és csak arra kér, hogy uralkodjam rajta. Út közben párszor elöntött valami düh, úgy éreztem, mindketten üldöznek, mert apám megakadályozta, hogy anyámmal menjek, bosszút akartam állni rajtuk, hogy a mama miattam kesse le a vonatot, fel akartam gyújtani a házat, hogy ne tudjon elutazni; hanem az ötletek épp csak felvillantak; mindössze egy élesebb megjegyzésem ijesztette meg anyámat, ám szinte rögtön visszanyertem szenvedélyes gyengédségemet iránta, és csak azért nem csókoltam meg annyiszor, ahányszor szerettem volna, hogy el ne szomorodjon. Megérkeztünk a templom elé, aztán megszaportuk lépteinket; meneteltünk előre a rettenet elébe, lépteink haladtak, a szív menekül... Aztán újra befordultunk. „Még maradt öt percünk”, szölt apám. Végül észrevettem a pályaudvart. A Mama könnyed kézszorítással jelezte, hogy tartsam magam. Kimentünk a peronra, anyám beszállt a kocsijába, mi letről beszélgettünk vele. Máris figyelmeztettek, hogy húzódjunk odább, mert a vonat mindjárt indul. A Mama mosolyogva mondta nekem: „A gyötör körülmények közt meglepett Régulus állhatatossága”. Úgy mosolygott, mint aki tudálékosnak tartja a választott idézetet, s így akarja megelőzni, hogy kinevessék, ha téved. Egyúttal arra is utalt, hogy amit bánatnak vélek, valójában nem az. De mégis érezte, hogy roppant szerencsétlen vagyok, s minthogy már mindannyiunknak búcsút mondott, hagyta, hogy apám eltávolodjék, engem még odaintett egy percre, és így szólt: „Ugye, kutyuskám, mi ketten értjük egymást? Ha okosan viseli magát az én kicsim, holnap kap a Mamától néhány sort. *Sursum corda*”, tette hozzá azzal a tettetett bizonytalansággal arcán, mint aki téved, ha latinul idéz. A vonat elment, én ott maradtam, de úgy tűnt, mintha belőlem is elvitt volna valamit.

Valahogy így pillantottam meg,⁶ ahogy visszatértem a Guermantes felőli sétákról, és mert te nyilván nem jöhettél ágyamhoz, hogy jó éjt kívánj, olyan volt a látvány, mint amikor téged kísértünk ki a vasúthoz, és éreztem, hogy olyan városban kell élnem ezután, ahol te már nem leszel. Akkor támadt fel bennem a hajdani szükség, amit senki sem tudott megérteni, hogy melletted lehessek, és megöleljelek, mamácskám. S mivel a férfiakban kevesebb a lelkiéresség, mint a gyerekekben, és életük sem olyan kegyetlen, megtettem, amit annak idején megteszek, ha merek, amikor épp elhagytad Combray-t, és vonatra szálltam. Gondolatban megvitattam minden távozási lehetőséget, hogy még elérjem az esti vonatot,

⁶ A chartres-i templomtorony.

megütököttem a várható ellenállással, mert nem értenék meg a vad vágyakozást, hogy mint fuldoklónak a levegőre, szükségem van rád. Mme de Villeparisis pedig nem értette ugyan, de érezte, hogy Combray látványa indított meg, hallgatott. Még nem tudtam, mit mondjak neki. Csak akkor szerettem volna szóba hozni, ha biztos a fordulat, ha ismerem a vonatokat, ha odarendelem a kocsit, hogy gyakorlatilag már ne tudjanak megakadályozni. És a háziasszony mellett bandukoltam, a másnapi látogatásokról folyt szó, de én bizonyos voltam, hogy nem tartok velük. Végül megérkeztünk, a falu és a kastély már nem úgy hatott rám, hogy éljem a világot, már nélkülüm folyt tovább az élet, akárcsak azoké, akik a vonatnál hagynak minket és visszatérnek, hogy nélkülünk folytassák falusi elfoglaltságaikat. Találtam egy érdektelen táviratot Montargis-tól, azt mondtam, téled jött, s hogy emiatt kénytelen vagyok hazatérni, mert valamiért szükségem van rád. Mme de Villeparisis végtelenül kedvesen sajnálkozott, kikísért a pályaudvarra, szavai a háziasszonyi kacérságtól és a hagyományos vendégszeretettől szinte meghatottan és baráttian hangzottak. Később azonban Párizsban azt állította, ki tudja, igaz-e: „Akár ne is mutatta volna a táviratát. Még a férjemnek is szóvá tettem. A visszaúton maga már nem volt ugyanaz, s én nyomban rájöttem, micsoda nyugtalan lelkű fiú. Tervezgeti a másnapi közös látogatásokat, de még az este úton lesz Párizs felé.”

— Szegény kutyám, elszomorítasz — mondta a Mama zavart hangon —, ha belegondolok, mekkora bánata volt hajdan az én kicsikémnek, amikor elutaztam Combray-ból. De kutyuskám, jobban meg kell edzeni szívünket! Mihez kezdte volna, ha a Mama nagyobb útra kel?

— Hosszúnak tántek volna a napok.

— De ha hónapokra, ha évekre távoztam volna, vagy...

Mindketten hallgattunk. Sosem volt olyasmiről szó közöttünk, hogy bizonygatni kellett volna, mindketten úgy szeretjük egymást, mint semmi mászt a világon: ehhez nem férhetett kétség. Arról volt szó, hogy elhitessük a másikkal, a látszatánál kevésbé szeretjük egymást, hogy az élet elviselhető legyen annak, aki egyedül marad. Nem akartam, hogy a csönd tovább tartson, mert betöltötte az erős szorongás, amit nyilván ő is gyakorta érzett, és abból merítettem csak erőt, hogy számára sem lehet újság az, amit a csönd eszembe juttatott, hogy közeleg halála órája. Majdnem higgadtan fogtam meg a kezét, megcsókoltam, és így szóltam:

— Tudod, emlékezhetsz rá, milyen szerencsétlen vagyok az első időkben, amikor elváltunk. Később, tudod, másképp fordul életem, s bár nem feledem el, akiket szeretek, nincs többé szükségem rájuk, egész jól elvagyok nélkülük. Az első hét őrjt meg. Aztán már remekül megvagyok egyedül, hónapokra, évekre, örökre.

Úgy fogalmaztam: örökre. ám valami egészen más kapcsán aznap este azt mondtam neki, hogy szemben azzal, amit mostanáig hittem, a tudomány legutóbbi felfedezései és a legszélsőségesebb bölcséleti kutatások megdöntötték az anyagelvűséget, látszólagossá tették a halált, a lélek pedig halhatatlan, és a lelkek egy nap újra egyesülnek...

Lóránt Zsuzsa fordítása

Marcel Proust gyermekkori fényképe
(Céleste Albaret, 1973. *Monsieur Proust*. Paris, Éditions Robert Laffont)

A FORDÍTÓ JEGYZETEI A VISSZATÉRÉS-HEZ

Lóránt Zsuzsa

„Son manque d'identification à son père, son incapacité de surmonter le choc de la naissance de son frère, sa réaction ultérieure envers ce frère, avec une tendance à l'amour homosexuel, ont sans doute servi à augmenter la peur d'être séparé de sa mère parce que ses désirs sexuels étaient plus défendus, étant homosexuels et à l'origine incestueux, et d'une perversité infantile dans leur précocité.”

Miller: *Proust pszichoanalízise*

Miközben Marcel Proust korai esszékötetéből a *Visszatérés Guermantes-ba* címet viselő rövid írást fordítottam, sok egyéb mellett például arra gondoltam, hogy milyen bájos, szinte giccsbe hajló kis történet ez a duci kisfiúval és a gidával, vagy hogy milyen galád képes lenni egy erőszakos kistestvér. De mindvégig éreztem, hogy mindez magában még nem indokolná a kesernyés utóízt, a levertséget, amit az ember a *Visszatérés* olvastán érez, azt, hogy mégis valamiképpen felemelő. Azért, mert alapvetően valami másról van szó. Ahhoz, hogy az elbeszélés minden üzenetét megfejtjük, érdemes feleleveníteni néhány körülményt az író életrajzából, valamint némely mozzanatot *Az eltűnt idő nyomában* című kulcsregényből — anélkül, hogy lélektani problémák boncolgatásába kellene belebonyolódni. Jómagam erre nem vállalkozom, az efféle következtetések levonását inkább a szakértőkre bízom.

Marcel Proustról köztudott, hogy homoszexuális hajlamai voltak, és éppúgy közismert az a tény is, hogy milyen megrendítően kötődött édesanyjához (emlékezzünk csak vissza, mekkora drámát okozott a mama elmaradt esti csókja az első kötet Combray-fejezetében). Kevésbé közismert, hogy mennyire megviselte öccsének, Robert-nek megszületése — egyáltalán az, hogy van testvére, ami különösen attól fogva tette őt igazán féltékennyé, hogy — a polgári szokásoknak megfelelő szoknya helyett — Robert-t nadrágba öltöztet-

ték. (Erről a szokásról Radnóti Miklós egyik verséből értesültem korábban, így hangzik a részlet: „Halod-é halott apám! te szoknyás koromban tanítottál lenge imákra”¹ ... Azt gondolom, az első nadrág viselése éppúgy fokozata lehetett a férfivá serdülésnek, ahogy később a rövidnadrágból hosszúnadrágba való bújtatás is.)

Az életrajzi közlések szerint Proust ekkor, vagyis kilencéves korában kapja első asztmarohamát, amely betegség élete végéig elkíséri, és amit mindig az anyjához fűződő szoros kötődéssel szokás összefüggésbe hozni. Azt is érdemes megemlíteni, hogy *Az eltűnt idő nyomában* című önéletrajzi jellegű nagyregényben, ahol az eredeti család minden tagja szerepel, a narrátor — Marcel — egyke, egyáltalán nincs testvér-vetélytársa. Vagyis a szerző egyszerűen felszámolja öccsének, Robert-nek figuráját. Igaz, hogy a Proust személyes lélektanával foglalkozó irodalom (lásd Miller analízisét)² Robert-t véli felfedezni Robert de Saint-Loup alakjában, aki a narrátor katonakori pajtása, később Giberte Swann-nak, az író gyermekkori szerelmének férje. Saint-Loup, mint a regény majd’ minden szereplője, természetesen homoszexuális, ami az ismert életrajzi adatok alapján nem mondható el az író valóságos öccséről. Robert Proust — és erre külön felhívnam a figyelmet — édesapjuk, Adrien Proust hivatását követi, vagyis orvos lesz, és egyébként a nős férfiak szokványos polgári életét éli. Talán nem érdektelen elmesélni azt az epizódot, amelyet a házvezetőnő, Céleste Albaret visszaemlékezéseiből ismerünk. Noha a halálát közeledni érző író szinte könyörög, hogy végső perceit orvosi beavatkozás nélkül viselhesse el, Robert-re hárul a szomorú kötelesség, hogy a haldokló szenvedéseit meghosszabbítsa, ahogy a házvezetőnő lelki terhe marad, hogy nem volt képes teljesíteni Proust óhaját.

Miller fent említett munkájában arra hivatkozik, hogy a kistestvérrel szembeni viszony szükségképpen az Ödipusz-komplexusból fakad. Nem tudom, helyesen értelmeztem-e a szövegnek azt az utalását, hogy az apával való azonosulás hiánya okozza a másik hím-nemű vetélytárs középpontba kerülését. Mindenesetre a mama szeretetét az öccse iránti rajongással óhajtja megvásárolni az író, s mint Miller megjegyzi, ennek mélyén egyformán rejlik a homoszexuális csábítás és az agresszivitás. A homoszexualitásra vonatkozóan a regénybeli Robert-re való átvitel igazolni látszik ezt a feltételezést. Ilyen adaléknak tekinthetjük azt a fotót is, amely Proust néhai házvezetőnőjének visszaemlékezés-kötetében látható az egymást átölelő szoknyás testvérpárról a következők aláírással: „A fényképet az író hálószobájában őrizte, és gyakran mondogatta: Nem olyan, mintha a húgomat pártfogolnám?” (Érdeemes figyelni a nemek csúsztatásával kapcsolatos összes utalásra!) A születésétől fogva testes alkatú Robert³ — ahogy a *Visszatérésben* szerepel: díszes ázsiai ruhácskájában, bodorított hajában szalagcsokrokkal és barátjával, a „jelentéktelen rezes arcú széppfiú kecskével” — éles ellentéte törékeny bátyjának. Szeretném hangsúlyozni, hogy az öcsike miatt ellenszenves állatot Proust egyértelműen utálatos házibarátként személyesíti meg, és ebben ismét lélektani vonatkozású írói eszközt gyaníthatunk. Proustnak öccse iránti agresszivitása a nyelvi rétegben fedezhető fel; amennyire önfeláldozó előzékenysé-

¹ Radnóti Miklós *Összes versei és műfordításai* (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959) „Beteg a kedves”, 52.

² Milton Miller: *Psychoanalyse de Proust* (Fayard, 1977).

³ Miller kedélyesen eljátszik a Robert–robusztus szó eleji azonos alakú hangcsoporttal, amely az író etimológiájában kevésbé véletlenszerű, mint a Proust szülők névválasztásában.

gel engedi át a mamát az erőszakos kicsinek, ugyanolyan önfeláldozással engedi át a visszataszító agresszor szerepét is neki. Miközben a szerző „bánatába majd belehal”, erkölcsileg tökéletes diadalt ül, a mama szeretetét kizárólag ő érdemli meg. Álljon itt még két adalék a mamával való — a separációt semmilyen fokon nem tűrő — kapcsolat jellegére vonatkozóan, ezek ugyanúgy szerepelnek a nagyregényben, mint az életrajzokban. A Swann-kötetben esik szó a gyerekeknek való irodalomról, a nagymama és a mama által karácsonyra megrendelt könyvesomagról, amelyből az anya az elmaradt esti csókot követő éjszakán felolvasnivalót választ a zaklatott kisfiú megnyugtatóására. E könyvek egyike George Sand *François le Champija* — magyarul *Talált gyerek* címen jelent meg —, amelyben a fiatal anyuka szép kisfiút talál a réten, akit saját gyermekével együtt nevel egészen a kamaszkori elválásig, hogy aztán mostohafia feleségévé legyen. Ez a happy endbe forduló Phaedra-történet legfeljebb George Sand életével összefüggően szorult elemzésre, a mi esetünkben önmagáért beszél. A másik figyelemreméltó mű, amelyből főleg a nagymama idézet örömet és bőségesen, Mme de Sévigné-nek lányához írt levelei⁴ — ő az az anya, aki gyermekétől nem akar megválni annak férjhez menése és szülése után sem, s a fizikai távollét szinte megöli.

Ha csak a gyermektörténetet nézzük, az öcskös leszerpeltetése véget is ér azon a ponton, ahol „apám adott neki két jó pofont”, és a kisfiú „az égbekiáltó igazságtalanság” után „rájött, hogy ennél nagyobb már nem mondhat”. A gyermekidill háttérben azonban ennél lényegesen fontosabb esemény, a mama halála húzódik meg konkrét tényként, utalások formájában. A *Contre Sainte-Beuve* című kötet, amelynek egyik darabja az itt közölt *Visszatérés*, 1909-ben íródott. Az édesanya, Mme Adrien Proust ekkor már négy éve halott. Ez az esszégyűjtemény, amit a szerző életében nem is adtak ki, lényegében tisztelgés a mama emléke előtt. A címben szereplő Sainte-Beuve neves múlt századi irodalomkritikus volt, a kifejezetten művelt Mme Proust is híve volt elméletének. A sainte-beuve-i híres módszer egyik sarkalatos pontja az alkotó személyiség tüzetes megismerése — ő ebből kívánta levezetni a művek elemzését. Egy pillanatig sem kétséges, hogy hajlamai miatt bujkáló életmódra kényszerülő szerzőnk alapvetően ezen a ponton támadja meg az irodalomítszt, és vezeti be saját elméletét a kettős énről — mintegy igazolandó az alkotó személy totális függetlenségét. „Mindez alátámasztja, amit gyakorta mondogattam neked, hogy a rendkívüli lángelmével egy testben élő embernek vajmi kevés köze van a zsenihez, ám a hozzá közel állók azt ismerik, ennél fogva képtelenség, hogy Sainte-Beuve az emberből, vagy barátai állításából ítélje meg a költőt”⁵ — írja Proust, halott édesanyját szólítva meg képzeletében.

Nem véletlen, hogy éppen anyjának fejt ki nézeteit, aki nyilván az elsők között értesülhetett fia titkolni való hajlamáról, pontosan neki hangsúlyozza, hogy „a költőnek semmi köze az élő, vacsorákra járó társasági emberhez”. Ezt viszont az irodalomtudomány területén, tehát egy látszólag semleges, objektív területen fejt ki, mint amilyen a Sainte-Beuve-féle rendszerelmélet. Amellett, hogy tisztelni kívánt a mama emlékének — mintegy

⁴ Madame de Sévigné: *Lettres choisies* (Librairie Hachette, 1976).

⁵ Marcel Proust: *Contre Sainte-Beuve* (Édition Gallimard, 1954) 167.

⁶ Idézet ugyanott 170.

utolsó kísérlet ez a végső elválás áthidalására — a kötet egyben Proust szellemi nagykorúságának, felnőtté és íróvá válásának bizonyítása. Formájában is a mamával való társalgást választja — gondolhatunk itt a holtakkal való párbeszéd XVII–XVIII. századi műfajára (a kötetben gyakran találunk tegeződő, bensőséges hangvételű megjegyzéseket: „ugye, mi ketten?”; „mennyit bajlódtam, hogy Baudelaire versével, a *Hajjal* megbarátkoztassalak” stb.) Am akármennyire is átjárja az anya folytonos jelenléte ebben a kötetében a tanulmányokat, és a rövid kis irodalmi remekműveket egyaránt, a *Visszatérés Guermantes-ba* szövődik át a leginkább az elmúlás mélabújával. A chartres-i székesegyház harangtoronyától lenyűgözött nagymama mint halandó személy áll szemben a szinte halhatatlan épülettel. (A nagymama megrázó halálának leírását olvashatjuk *Az eltűnt időben*, de voltaképpen az anya valóságos halálának ábrázolásáról van szó. Mindenképpen említésre méltó, hogyan kettőzi meg a szerző a szerető anyai figurát, miközben a testvért mellőzi.) De a katedrális nagyságával öntudatlan szembesülő nagymama alakjában a halandóság és az öröklét ellentéte is felsejlik. Vajon az egyéni létezéssel szemben a történelmi lét, a több évszázadra visszatekintő nagy nevű család és a vele azonos nevet viselő falvak, kastélyok, templomok örökre fennmaradnak-e?

Az elbeszélés középpontjában a testvérvetélkedéssel szemben valójában az a kérdés áll, hogy tisztavirág-életű földi pályafutásunk örökké fennmarad-e a nevünket viselő műben. Lényegében a novella alapvető kérdése ugyanaz, mint azt a címében is megnevező regényé — az eltűnt idő felkutatása. A tünékeny személyiség a megragadhatatlanul elfolyó idővel együtt a remekművekben kristályosodik ki. *Ars longa vita brevis*.

Legyen szó akár a Guermantes-apátság romjairól, a chartres-i katedrálisról, a Vinteuil szonátáról vagy a regényről — az alkotó lény mindig a porrá omlás ellen veszi fel a harcot. Idézzük fel befejezésül a combray-i templomról szóló részletet *A megtalált időből*, „mintha ibolya-színbe játszón várt volna rám az ablak zöldellő négyszögében. Arra gondoltam, nem baj, majd egy következő évben (vizontlátom), ha meg nem halok addig, mert más akadályt nem láttam, csak a saját halálomat, és nem gondoltam arra, hogy a templom is halandó, úgy tűnt, még sokáig fennmarad halálom után, ahogy születésem előtt is régóta fennállt”.

MŰHELY

„NEM SZABAD LEROMBOLNI...!”

*Pszichoterápiás esettanulmány**Nyerges Katalin*

A nyolcéves kisfiút, akinek a terápiájáról beszámolok, négy éve ismerem. Terápiás kapcsolatunk két éve kezdődött és jelenleg is tart.

Ismeretségünk és a terápia kezdete közti időeltérés abból adódik, hogy egy évig a kollegám esete volt, aki családgondozói-terapeutai minőségében került először kapcsolatba Viktorral és rendkívül zilált családjával. Körülbelül egy év után a családgondozónk munkahely-változtatása miatt Viktorék is elmaradtak a nevelési tanácsadóból.

Néhány hónap elteltével az újra felerősödő otthoni és óvodai problémák miatt jelentkezett az anya — és ekkor még bizonytalan volt, hogy ki folytassa, illetve kezdje újra Viktor terápiáját. Mivel abba a óvodába járt, ahol én szoktam hospitálni, teamünk úgy döntött, hogy egy óvodai megfigyelés után beszámolok a tapasztalataimról. Ez az óvodában tett látogatás érlelte meg bennem azt a döntést, hogy vállaljam Viktor terápiáját.

Az óvónők több problémás gyereket jeleztek, Viktor egyike volt ezeknek. Feltűnt riadt, időnként a semmibe vesző tekintete, furcsa, összerendezetlen mozgása, elhanyagolt külseje, kopott ruházata. A gyerekek között téblábolva egyik játékba sem tudott bekapcsolódni. A többiek, mintha észre sem vették volna, hogy ott van, amíg valamivel szét nem rombolta a játékokat. Például néhány fiú kockákból várat épített, Viktor pedig olyan erővel lökött az építménynek egy autót, hogy összedőlt a vár. Több ilyenfajta próbálkozás után a gyerekek Viktort már a feltűnésekor elzavarták, ellökdösték a játék közeléből, amit ő vihogva, némi elégtétellel az arcán vett tudomásul, és megadóan odébbállt. Kis idő múlva egy másik csoportnál újra próbálkozott, és ez így ment egész délelőtt. Egyre inkább az volt a benyomásom, hogy Viktor ilyen módon próbál kapcsolatba kerülni a gyerekekkel: az agressziót elsősorban a kapcsolatteremtés vágya táplálja.

Természetesen ezek a kísérletek minden alkalommal kudarcra jutottak, a gyerekek panaszkodtak az óvónőknek, akik érthetetlennek tartották Viktor viselkedését. Ő látszólag mindez nem érdekelte, egykedvűen ténfergett. Nem tudtam eldönteni, hogy furcsa viselkedése mögött nem húzódik-e meg értelmi elmaradás, esetleg fogyatékoság is. Emellett szólt, hogy a foglalkozásokon alig kooperált, manuális tevékenységbe sem lehetett bevonni (rajz, gyurma, konstrukció), ábrázolása a kétévesek lengőfírka szintjén volt.

Amikor a látogatás végeztével odamentem hozzá, hogy megmondjam neki, nemsokára el

fog jönni hozzám a nevelési tanácsadóba játszani, beszélgetni, kerekre nyílt szemmel nézett rám, és izgatottan azt kérdezte: „A Józsi bácsi is ott lesz?” (családgondozó kollegám, vagyis a volt terapeutája). Nagyon meglepődtem ezen a reakción, több okból is: nem hittem volna, hogy majdnem egyévnyi szünet után emlékeiben össze tudja kapcsolni az intézmény nevét Józsi bácsiéval. Másrészt, most először láttam a tekintetében érdeklődést, azt, hogy rám mint egy másik emberre figyel. Éreztem, hogy kollegám nagyon fontos volt neki, és most valami módon én képviselem azt a lehetőséget, hogy újra találkozzon velem. Meg kellett mondanom az igazat, Józsi bácsi nem lesz ott, de bemehetünk a szobájába, ahol régen játszottak. A hátralevő időben gyakran odaszaladt hozzám, kérdezte, mikor jöhet el. Ez volt az a pillanat, amikor eldöntöttem, vállalnom kell a terápiát, meg kell próbálnom kielégíteni ez a folytonosan frusztrált kapcsolatigényt. Megsajnáltam, de kissé riasztott is a vadóc, ápolatlan, taknyos orrú kisgyerek.

Előörténet

Mielőtt a terápiás kapcsolatunk alakulását részletezném, megpróbálom összefoglalni az addig eltelt időszakot és a családi hátteret.

Mint említettem, Viktor az óvoda kérésére, négyéves korában került a nevelési tanácsadóba, a következő panaszokkal: „Mozgása rendezetlen, önkiszolgálás terén nem éri el a megfelelő szintet. Figyelme, aktivitása fokozatosan romlik. Nem játszik, rombol. Gyerekekhez való kapcsolatában agresszív, peremhelyzetűvé vált. Érzelmi élete sivár. Nagymama neveli, ingerszegény környezetben” (részlet az óvoda véleményéből).

Az ingerszegény környezet egy nyolctagú családot jelentett, akik két lakásban (két különböző kerületben) laktak; a családtagok összetétele egy-egy lakásban állandóan változott. Ez a környezet valóban nem a gyerek egészséges fejlődéséhez szükséges ingereket nyújtotta. Másrészt a családtagok közti konfliktusok olyan állandó, bár változó intenzitású feszültséget termeltek, amely valamennyiük személyiségét kórosan befolyásolta. Mivel a konfliktusait megoldani nem tudták, egyrészt a betegségeik, másrészt a két lakás közti ide-oda költözések töltötték be a kiegyenlítő funkciót.

Megismerkedésünk idején Viktor szülei külön éltek. Apja egyedül, a hajdani közös lakásukban, anyja pedig a négy gyerekével együtt (akik közül Viktor a legkisebb) a saját szüleinél. Az anya évek óta leszázalékolt, mániás-depresszió diagnózissal. Állapota Viktor születése után fokozatosan romlott, így a kisfiút hét hónapos kora óta a nagyszülők nevelték. Viktor hat évvel idősebb bátyja, Zsombor, aki autisztikus személyiségvonásai miatt állandó beilleszkedési, később tanulási problémákkal küszködött, a szülőkkel maradt, két nővére pedig ingázott az anyai nagyszülők és a szülők között. A szülők házassága megromlott, az apa alkoholizált; pszichopata életvezetése és az anya súlyosbodó depressziója vezetett ahhoz a helyzethez, amiben pillanatnyilag éltek. Ekkor az anyai nagymama látta el mind a négy unokáját (a legidősebb tizenhét éves), és a lányát. Lényeges mozzanat még a családi dinamikában, hogy Viktor anyja és bátyja, Zsombor között szoros, szimbiotikus kapcsolat van — például egyedül Zsombor az, akinek a kedvéért, hogy valahova lekísérje, az anya képes volt felkelni az ágyból. Kollegám megpróbált az anyával is kapcsolatba

kerülni Viktor problémája kapcsán, ez azonban nem sikerült se neki, se nekem, egészen a legutóbbi időkig.

Viktort minden alkalommal a nagymama hozta, aki valamilyen sajátos keveréke volt egy boszorkánynak és egy jó tündérnek. „Jó tündéri” mivoltát csak később ismertem meg, eleinte azonban gyakran lehettem tanúja hangos párharcuknak a váróban. Sokszor már veszekedve érkeztek, a nagymama veréssel, intézettel fenyegetőzött, Viktor pedig sírt, kiabált, toporzékolt, rángatta a nagymamát vagy éppen kinevette.

Kollégám esetbeszámoló alapján többféle diagnózis merült fel bennünk. Akkori játékaik, fantáziái olyan erős szorongásokról tanúskodtak, hogy a neurózis mellett a leál-líthatatlan indulatörvények, bizarr tartalmak miatt a pszichotikus személyiségzavar lehetőségét sem zárhattuk ki. Szorongásai hol belülről, hogy kívülről fenyegették — éjszakai félelmeiben szörnyek szerepeltek, kollégám szobájában rettegett a mosdótól és a vízcsaptól. Visszatérő játéka volt, hogy a villamos elüt egy koporsót. Időnként azt kérte a terapeutájától, hogy lökje fel a villamost, mert félni akar. Egy akkorig készült rajzán a papírt telepötytyözte a színes ceruzák hegyével, és azt mondta: „Ez Józsi bácsi szeme és néz engem”.

Vezető tünetei közé tartozott, hogy dührohamaiban minden keze ügyébe kerülő tárgyat eldobott, lehetőleg az ablak felé irányítva. Nagyon nehezen vált el egy-egy óra végén a terapeutától — egy ilyen alkalommal dühében a szoba közepére pisilt és közölte, hogy mindjárt kakilni is fog. Kapcsolatuk megszakadása idején Viktor időnként már képes volt konstruktív együttműködésre is.

A teázás

Az előzmények ismeretében szorongással vegyes kíváncsisággal vártam a találkozást Viktorral a nevelési tanácsadóban. Intenzív ragaszkodása volt terapeutájához azt a reményt keltette, hogy sikerülni fog terápiás kapcsolatot kialakítanom vele. Ez minimális célkitűzésnek tűnik, de a gyerek akkori állapotában ezt tartottam a legfontosabb elerendő célnak.

Ezért lehetőség szerint mindig engedtem, hogy bemenjen Józsi bácsi szobájába, hogy elhozzunk onnan egy-egy játékot. Különösen a teák izgatták, ugyanis volt kollégám gyakran teázott, Viktor jelenlétében is. Viktor követelte, hogy mi is főzzünk teát.

A tea szimbólummá vált, felidézte az előző terapeutát; a teafőzés pedig szertartássá, és mint ilyen, közös nyelvet teremtett közöttünk. Segített Viktornak abban, hogy engem el tudjon fogadni. Úgy éreztem, hogy amikor leöntjük a teát forró vízzel és poharakba töltögetjük, majd megisszuk (hetekig minden óra így kezdődött), akkor ez számára a kapcsolat folytonosságát jelentette, azt, hogy az elveszett tárgy — a régi terapeuta — feltámasztható, visszahozható.

Egy idő után azonban újabb jelentés társult a teavívás szertartásához. Viktor otthonról hozott teát, kérte, hogy cseréljünk, adjam neki az „enyémet”. Majd az „én teámat” és az „ő teáját” összekeverte, és figyeltük, hogyan változik meg a színük, kóstoltuk, milyen lett az íze. Arra gondoltam, a szimbiotikus eggyé válás, az átfolyás vágya jelenik meg itt: legyünk mi egyek, határok nélkül. A tárgykapcsolati regressziót átszötte a libidinális regresszió: mindez

az oralitás szintjén játszódtott le. Az indulat a mohóságban jelentkezett — Viktor nem tudott betelni a teaivással, újabb és újabb teászacskókat követelt. Hogy az elválást megkönnyítsem, az óra végén egyet hazavihetett, ami persze sohasem volt elég neki.

Minden óra feszültséget váltott ki bennem. Viktor viharosan érkezett (az előzőekben utaltam a nagymamával való veszekedésekre) és viharosan távozott: elbújt, meg kellett keresni, és ezt számtalanszor újra kellett játszani, újra visszazaladt a szobámba. Azt gondolom, ebben az esetben az elszakadás traumájának újrajátszásán túl, szüksége volt arra az éniditást erősítő élményre, hogy *ő van* („megvan”). (Útalok itt E. Jacobson identitás-definíciójára. Eszerint az éniditás nem annak az átélése, hogy „ki vagyok”, hanem annak, hogy „vagyok” — és mint ilyen, kialakulása jóval korábban lezajló folyamat, mint az Erikson által leírt identitás-krízis.)

Viktor az órákon is indulatba jött, ha nem az történt, amit *ő* akart. A teafőzés rituáléja sokszor leállíthatatlanná vált, néha viszont segítségül vehettem, hogy megpróbáljam elterelni *őt* valamilyen veszélyes cselekedettől. A dobálás nálam is előfordult, én azonban (az előző terapeutával ellentétben) nem engedtem Viktort eljutni a „végkifejletig”, a tomlolásig. Úgy gondoltam, azzal segíték neki, ha nem hagyom olyan indulatörvénybe kerülni, amelyben a saját tehetetlen kiszolgáltatottságát éli át. A belső destruktív erők uralmával szemben semmiféle belsővé vált „jó tárgy” (anya vagy más személy) nem volt képes *őt* megvédeni — ez fokozta szorongását, ami ellen újabb agresszióval védekezett. Otthoni környezetben senki sem volt, aki elég stabil, kiegyensúlyozott személyiség lett volna ahhoz, hogy Viktor szorongásaira, indulataira megnyugtató módon reagáljon. A családtagokból azonnali agressziót, szidást, fenyegetést váltott ki — ily módon léptek be *ők* is az agresszió eszköztárába elősegítő körbe, váltak „üldözőkké”.

Viktor kórházba kerül

Valami hasonló történhetett azon a karácsony előtti napon is, amiről csak utólag szereztem tudomást.

A kéthetes téli szünet után hetekig nem jelentkeztek, végül az óvodától tudtam meg, hogy Viktor kórházban van. A nagymama később felkeresett és elmondta, hogy Viktor megverte *őt*, tört-zúzott, rombolt otthon, ezért a kerületi gyermek-ideggondozó révén sürgősen bevitték egy gyermekpszichiátriai osztályra. Kiderült, hogy a dühroham közvetlen előzménye az volt, hogy karácsony előtt a gyerekek apja látogatóban volt náluk, és elvitte Zsombort, a nagyobbik fiút sétálni. Viktor is velük akart menni, de az apa *őt* nem volt hajlandó elvinni, mert félt attól, hogy nem tudja visszatartani a gyereket az utcán. Ez váltotta ki Viktor elkeseredett haragját, ami a szokásos tomlolásba csapott át, amelyet már egyikük sem tudott megfékezni.

A nagymamával való többszöri beszélgetésem során fény derült azoknak az indulatoknak az eredetére, amelyek a családban levő feszültséget állandóan magas szinten tartották. A nagymama szikrázó gyűlölettel beszélt Viktor apjáról, mint aki „minden baj okozója”.

Kiderült, hogy az anyai család a háború utáni áttelepítések révén, 1947-ben került Magyarországra egy felvidéki kisvárosból, ahol addig középosztálybeli értelmiségiként viszonylagos jómódban éltek (saját ház, háztartási alkalmazott stb.). Viktor anyján kívül

még két fiuk van, a gyerekek iskolás korúak voltak az áttelepüléskor (Viktor anyja hét éves — itt kezdte az első osztályt). A család sok nehézség, kompromisszum árán vészelt el azt az időszakot, amely fokozatos anyagi és társadalmi lecsúszást jelentett a számukra. A nagypapa (akkor még apa), aki régebben jogászként egyedül el tudta tartani a családját, itt egyre nehezebben kapott a képzettségének megfelelő állást. Így a nagymama volt kénytelen a megélhetési gondokon segíteni, otthoni varrást vállalt, amit azonban titokban kellett tartani; később takarítónő lett, keményen dolgozott. Azt, hogy miért éppen takarítónőként kereste a kenyerét, később értettem meg, amikor egyszer nem kevés indulattal és gúnyjal a hangjában, elmesélte, hogyan fogadta a férje az ő első munkába állását: „Hagytam neki egy cédulát az asztalon — »Takarítani mentem.«” A férje mindvégig szégyellte ezt a tényt, ő viszont annál büszkébben vállalta, hogy ezzel tartja el a családot, mintegy a férjre mutatva: „Azért kell takarítanom, mert te nem tudsz eltartani.” Egyre nehezebben lehetett — végül lehetetlenné vált — a hajdani életszínvonalat és életmódot fenntartani, ennek ellenére mind a három gyerek egyetemet végzett. Viktor anyja a bölcsészkarra járt, itt ismerkedett meg a leendő férjével, aki ugyancsak bölcsész volt. Ezt a kapcsolatot a nagymama kezdettől fogva ellenezte, részben Viktor apjának „rangon aluli” származása, részben azok miatt a személyiségvonások miatt, amelyekre most utólag diadalmasan rámutat: „Én már akkor megmondtam, milyen felelőtlen ember!” Egy későbbi beszélgetésben derült ki, hogy még etnikai előítéletek is táplálták a nagymama ellenszenvét: mély megvetéssel beszélt a veje „erdélyi szász” családjáról. Minden igyekezetével azon volt évek óta, hogy a lánya váljon el „attól az embertől”.

A mostani helyzetért is Viktor apját tette felelőssé, aki egyedül él a háromszobás lakásban, míg ők heten szoronganak ugyancsak három szobában. Lánya betegségéről az a véleménye, hogy „a depresszió a lusták betegsége”. ő viszont óriási energiákat mozgósít, hogy ellássa, fenntartsa a családot. Látszólag szeretne megszabadulni ettől a rá nehezedő teherrel, ugyanakkor állandó kontroll alatt tartja mindegyik családtagot, akik mind a személyiségüknek megfelelő, különböző módokon lázadznak ez ellen a kontroll ellen.

Kezdeti érzésem a nagymama személyiségében rejlő kettősségről itt is megerősödött: a családban viselt tápláló, gondoskodó funkciója „jó tündérre” teszi, kérlelhetetlen szigora, gyűlölettel fűtött indulatai viszont „boszorkánnyá”. Viktorral való kapcsolata mindkettejük számára létfontosságú: a nagymama számára a nélkülözhetetlenségét bizonyítja, Viktornak viszont az egyetlen biztonságot nyújtó személy az eddigi életében. Egymást gyötör és mégis szerető kapcsolatukba később egyre inkább betekinhettem, és felfedeztem a nagymama empátiás készségét is, amit igyekeztem minél jobban megerősíteni.

Most azonban Viktor kórházba kerülése lelkiismeretfurdalást ébresztett bennem. Két forrásból is táplálkozott ez az érzés. Egyrészt úgy gondoltam, alaposabban fel kellett volna készítenem arra, hogy a téli szünet alatt nem találkozzunk. A visszautasítás, ami az apja részéről érte, a korábbi elszakadási traumákat idézhette fel: a csecsemőkori hiányállapotot, amit az anyja depressziója miatti „nem rendelkezésre állás”, majd később a tényleges szeparáció is jelentett; a volt terapeutája eltűnését, és most én is eltűntem, akiről nem tudhatta pontosan, meddig és miért nem jöhet hozzám.

Lelkiismeretfurdalásom másik oka az a megkönnyebbülés volt, ami azután kezdett felütni nekem, hogy elmaradtak az órák. Az állandó készenlétben vele töltött idő nagyon megterhelő volt — ezt be kellett vallanom magamnak.

Meglátogattam a kórházban, és a találkozásunk valóban elszomorított. Bizonytalanul, révetegen nézett rám, mintha nem tudná, ki is vagyok, és a nagymamáról kérdezgetett: „mikor jön a nagymama, mikor megyek haza?”. A kezelőorvosával való beszélgetésből kiderült, hogy a családi anamnézis (az apai nagyapa pszichotikus) és a kórházban észlelt dezorientált viselkedése, valamint az elvégzett vizsgálatok alapján Viktor fejlődését pszichotikus irányúnak, őt magát mentálisan retardáltnak tartották. Új fordulatot jelentett azonban, hogy többször is meglátogatta őt az apa, akivel a kórházi pszichológus is beszélt néhányszor. Azt ajánlotta, érdemes lenne Viktor terápiájába bevonom az apát, aki súlyos életvezetési problémákkal küszködik, apja, felesége, gyerekei betegségével képtelen szembenézni, maga is rendkívül labilis személyiség. Az apával való egyetlen beszélgetésemre azonban csak hónapokkal később került sor.

Leesési félelmek — halálfélelem

A kórházban töltött két hónap után Viktor destruktív tünetei, a dobálás, robbantás stb. felerősödtek. Ugyanakkor az indulatátteteles kapcsolat is értelmezhetővé vált. Egy alkalommal olyan teát szeretett volna inni, amilyen nem volt a „készletben”. „Akkor vegyél nekem a boltban!” — követelte. „Viktor, én nem vagyok a te anyukád.” — mondtam. „De igen, legyél!” — válaszolta. „Neked van anyukád, nagymamád” — emlékeztettem a realitásra. „Legyél te a harmadik anyukám!” — ajánlotta ő. „Én az a néni vagyok, akihez minden héten eljöhetsz játszani” — mondtam, és ebben végül meg tudtunk egyezni.

Többször próbálkoztam a Világ-tesztrel, de ebben az időben még képtelen volt strukturálni a teret. Egy-egy tárgy megpillantása viszont nagy indulatokat mozgósított benne. Ilyen tárgy volt például az óriás és a barlang, amelyeket, ha meglátott, felkapta és eldobta. Egyre felismerhetőbbé vált a dobálásban az elszakadási traumának passzívból aktívba fordítása, ahogyan azt Freud a „fort-da” játék kapcsán leírta. A Világ-teszt összes játéktárgya közül éppen ez a két tárgy váltotta ki ezt a szorongást: a barlang (mint anyaszimbólum) és az óriás (mint az autoritás apa szimbóluma). Feltűnt azonban az eldobásoknak egy másik jellegzetessége is: a tárgyakat lehetőleg az ablak felé vagy az ablakon keresztül ki akarta dobni, „hogyan leessen”. Sokszor kísérte ezt fantáziálással: „leesik, ráesik az autóra, elindul az autó, összeütközik, felrobban...”. Egyszer üres műanyag poharakat talált a játékpulcon, barna és sárga színűeket. Hosszú ideig játszott azzal, hogy a poharakat ledobálta az asztalról, miközben izgatottan kiabált: „A barna hülye szar, leesik! Én ügyes vagyok, a sárgával vagyok!” Máskor a szobában található játék autót, repülőket dobálta az ablak felé, míg az egyik véletlenül fennakadt a függönyön. „Sikerült megkapaszkodnia” — mondtam, és ezt kitörő örömmel fogadta, kérlelt, hogy a következő óráig hagyjam ott az autót, a nagymamát is behívta, hogy megmutassa neki az autót, ami „megkapaszkodott”.

A leesési félelemben, amely Viktor játékaiban erőteljesen megmutatkozott, a halálfélelem és a szeretet elvesztésétől való félelem szorosan összekapcsolódik. Utalok itt Bálint Alice 1933-ban megjelent cikkére, amelyben a következőket írja: „A későbbi ösztönfélelem legnagyobb részben bizonyára a magunk féltésének és a szeretet elvesztésétől való félelemnek ebből a végzetes összeolvadásából fakad... Az ember fél engedni ösztöneinek,

mert elveszíthetné a kontrollt (elengedhetné magát) és olyan dolgokat tehetne, amik a szeretet elvesztését eredményezik. Mert a szeretet elvesztése valahol a tudattalanban életveszedelmet jelent.” Viktor azonban sohasem élhette át azt a megnyugtató, biztonságot adó érzést, amit az anya megtartó, „holding” funkciója révén nyújtani tud a csecsemőnek és amely az ösztönkontroll későbbi kialakulásának alapfeltétele. Az archaikus leesési szorongások feléledése a halálfélelmet mobilizálta, ami ellen projekcióval védekezett. Az egyik erős szorongást kiváltó tárgy a szobában a mosdó és a lefolyó volt — időnként oda-szaladt, megengedte a vizet, közben szorongva figyelte ahogy lefolyik és kérdezgetett: „Sír a víz a csőben? Nem tud kiszabadulni?”.

Egy másik alkalommal, amikor már lehetett vele építőközből konstruálni, az egyik építményre egy sárga kockát tett és kijelentette: „Ez a lámpa.” Folytattuk az építést, majd hirtelen lelökte a sárga kockát: „Ez felrobbant, mert az öreg” — mondta. „Tegyük helyette egy másikat, hogy tudjon világítani.” — ajánlottam. „Az összes fel fog robbanni”, mondta erre és ledöntötte az építményt. A nagymamára gondoltam, akinek az öreges, rekedt hangja Viktort sokszor — látszólag indokolatlanul kihozta a sodrából. „Ne beszélj ilyen rekedten!” — kiabált vele síró hangon a váróban, és a nagymama tanácstalanul nézett rám: „Otthon is állandóan ezért veszekszik velem.” A felrobbant öreg lámpákról szóló játék során értettem meg, hogy az öregség látható-hallható jelei Viktorban a saját halálfélelmét is felébresztették: ha a nagymama meghal, ő is elpusztul.

Az egyik folytatólagos játékunkban, ahol az ő autói és az enyéim állandóan összeütköztek és felrobbantak, azt javasoltam, egyikünk legyen a szerelő, aki megjavítja a tönkrement autókat. A megjavított autókkal aztán kirándulni indultunk, ahol Viktor megéhezett, büfét kerestünk, zsemlélt ettünk, málnaszörpöt ittunk — Viktor ragaszkodott hozzá, hogy az ő poharából igyak. Eszembe jutottak régen elhagyott teázásaink: most már egy magasabb szinten, a fantáziajáték szintjén elégíthette ki vágát a szimbiózisra. A robbanások persze így is bekövetkeztek, de az anya képeinek reparációjára irányuló belső erőfeszítést jelzi, hogy gyakran mondta: „Az autó kigyulladt, de neked nem lett bajod.”

Az egyik óra végén — valószínűleg a felhalmozódott feszültség spontán levezetési kísérleteképpen — befészkelte magát két szék közé, és csak akkor volt hajlandó elmenni, ha valamilyen tárgyat magával vihet. Ő azt a poharat akarja elvinni, amiből „ittunk”, én azonban, mivel az a játék a Világ-teszt tartozéka, helyette egy másikat, egy játék repülőt ajánlok fel — ezt azonban dühösen eldobja.

A következő órán azzal kezdte, hogy a székekből ágyat, majd szobát csinált magának — a „kirándulásokról” ide tértünk vissza. Miután néhány óra során így felépítette magának a biztonságos kuckót, benne kucorogva el merte mondani félelmeit: a házuk pincéjében alagút van, a végén titkos ajtó. Mögötte mély gödör, és ha valaki belép az ajtón, lezuhan. Miközben erről beszélt, fokozódó izgalommal és szorongással, állandóan várta a megnyugtatót tőlem: „Tényleg van ott alagút? Ha sötét van, akkor bele lehet esni?” Én igyekeztem kibékíteni a fantáziát a valósággal, és miután azt mondtam, szerintem nincs ott alagút, hozzátettem: „Ha sötét van, akkor mindenfélet el szoktak képzelni a gyerekek. Te

* Bálint Alice: A gyermeki félelem egy sajátos alakja. In: Bálint Alice: *Anyá és gyermek*. Budapest: Párbeszéd, 1990. 70.

is félni szoktál a sötétben, elképzeled, hogy olyankor mindenféle rossz megtörténik.” „Az is csak a fejemben van, hogy ott titkos alagút van?” — kérdezte bizakodva. „Igen” — válaszoltam — „a képzeletedben van.”

Úgy tűnt, megértette azt a bonyolult fogalmat, ami a képzelet, és átélte, hogy a veszély nem kívülről, a valóságban fenyegeti. Mégis — vagy éppen ezért — ebben az időszakban úgy éreztem, hogy a növekvő feszültség miatt fokozódik az acting out veszélye. A robbantásos fantáziákat otthon is emlegette, „ronda vagy, dögölj meg” — mondta a nagymamának. Agressziója egy ízben felém is irányult. Az iskolaérettségi vizsgálaton, amelyen részt kellett vennie (mivel abban az évben tanköteles lett), nem tudta elfogadni sem a csoportos, sem az egyéni feladathelyzetet. Végül olyan mértékben zavarta a többi gyereket, hogy a csoportos vizsgálóhelyiségből átvittem az én szobámba, hogy megnyugtassam. Később behívtam a nagymamát is, hogy megbeszéljük, Viktor maradjon még egy évig az óvodában. A nagymama ezt a helyzetet is a gyerek szidalmazására használta fel: „Majd mész a gyógyosokhoz, ha így viselkedsz!” Viktor egyre izgatottabb lett, tiltakozott, veszekedett, közben láthatóan, szinte szűkülve félt a nagymamától. Egyszer csak nekem rontott és rám ütött volna, ha el nem kapom a fejemet. Agresszióját valószerűleg az a helyzet váltotta ki, amelyben én — számára először — valamilyen megoldhatatlan feladat elé állítottam. (Ebből az esetből okulva, a következő évi iskolaérettségi vizsgálaton én nem is voltam jelen.)

A nyári szünet előtti utolsó napon váratlanul felkeresett Viktor apja, aki az addigi értesítéseimet arról, hogy szeretnék vele beszélni, válasz nélkül hagyta. Eljövetelének közvetlen előzménye és kiváltó oka az volt, hogy pár nappal korábban meglátogatta a gyerekeit a nagymamánál, és egy kis időre egyedül maradt a lakásban Viktorral. A gyerek az ő jelenlétében felmászott a konyhaszekrényre, ami rádólt. Elmondása szerint az volt a legfélelmetesebb, hogy Viktor egy hangot sem szólt, és ő percekig, amíg ki nem ásta a törmelékek és a szekrény romjai alól, nem tudta, életben van-e. Ezért az eseményért önmagát vádolta, mert ha ő nem megy oda, ez nem történik meg. Ez is azt bizonyítja, hogy ő csak rosszat tesz a gyerekeinek. Egyébként is úgy érzi, „megbukott mint pedagógus” — és ezt a szakmájára is értette, hiszen magyar–könyvtár szakosként végzett az egyetemen. Tanárként azonban nem tud elhelyezkedni, mert egyszer az egyik tanítványa az ő órája alatt kiszökött az iskolából és elütötte egy autó. Ekkor el kellett mennie az iskolából és azóta nem tudott — talán nem is akart — pedagógusként elhelyezkedni. „Ahol én vagyok, vonzom a bajt” — mondja, és vádjai hol a külvilág, hogy önmaga felé irányulnak. A tanítványa balesetének emléke és Viktor balesete most megerősíti azt az aggodalmát, hogy ő nem tud felelősséget vállalni senkiért. Félt a Viktorral való együttléttől, tudja magáról, hogy képtelen lenne felügyelni rá, gondoskodni róla. Ugyanakkor azzal vádolja az anyósát, a nagymamát, hogy állami gondozásba akarja adni a gyereket. (A nagymama valóban gyakran fenyegetőzik ezzel.)

A beszélgetés végén, miközben azt élelem át, hogy az apáról mint Viktor lehetséges támaszáról is le kell mondanom — a férfi ezt mondja: „Akinek nem volt az édesanyjával igazi kapcsolata, később se tud kapcsolatot teremteni. Nem tudja továbbadni azt, amit nem kapott meg.” Akkor, ott azt hittem, Viktorról mondja ezt. Felajánlottam, hogy folytassuk a beszélgetést, talán a segítségére tudok lenni; többet azonban nem jelentkezett.

Fény derült viszont Viktor és az apja kapcsolatának sajátos dinamikájára Viktor je-

lenlétében az apa szorong a gyerek kiszámíthatatlan indulatai miatt — Viktor ezt megérezve meg is valósítja omnipotenciáját, mintegy legyőzve az apát és a külvilágot. Mind ezt azonban realitáskontroll nélkül, pusztán belső, „hallucinatorikus” vágyaitól hajtva viszi véghez.

A „varázskő”

A tanév végére az óvodai magatartási panaszok enyhültek, illetve főleg az önkiszolgálás, önállóság hiányára irányultak. A nagymamának „iskola-előkészítő” teendőként ajánlottam nyárra, hogy tanítsa meg Viktort orrot fújni, gombolkozni stb. Ezeket ugyanis a nagymama végezte Viktor helyett.

A nyári szünet után Viktor vidáman, színes állatkákat szorongatva jelent meg. „Szerelem őket, mert jó puhák” — mondja, arcához szorítva a szivacsállatkákat. Új tudományával, az orrfújással is elbüszkélkedik. Ettől kezdve majdnem minden órára hoz valamit otthonról — autót, csokoládét stb. Érdeklődése újra a vízcsap felé fordul, de a korábbi szorongás helyébe most inkább a kíváncsiság lép: mire való a túlfolyó, hogyan kerül a víz a Dunába, hogyan tisztítják újra stb. Többfajta tevékenységbe is sikerült bevonni (papírhajtogatás, konstrukciós játékok), és egyre inkább megerősödött az a véleményem, hogy Viktor értelmi képességei jobbak, mint azt a korábbi teljesítményei alapján feltételezni lehetett. Ha rövid időre is, de képes koncentrálni, kitartóbb, jobban elviseli a kudarcot — és ami a legfontosabb, kérdései jelzik, hogy az érdeklődése a külvilág összefüggései felé fordult. Az alkotás örömet okoz neki. „Csinálok valami szépet” — mondja, és leül rajzolni. Rajzai ugyan még mindig nem érik el az életkorának megfelelő színvonalat, de az akarat a „szép” létrehozására fontosabb. Van olyan, amit szépnek lát a külvilágban — és saját magában is.

Ezek az élmények arra buzdítottak, hogy ebben az évben heti két foglalkozást iktassak be, abban a reményben, hogy a megindult intellektuális fejlődés talán eljuttatja Viktort a normál általános iskoláig. Az óvodával is jó volt az együttműködés, az óvónők elfogadták Viktort, akinél ők is láttak változást. „Meggzelődött”, ennek következtében a gyerekek szívesebben játszottak vele. Volt is egy állandó barátnöje, aki anyáskodott vele — Viktor büszkén mutatta be nekem a kislányt, amikor a rendszeres évi szűrés alkalmával újra elmentem az óvodájukba.

Az órákra elhozott tárgyak mintha kapcsolatot jelentenének az otthon és a szobám között. Az együtt megépített vagy hajtogatott játékokkal (autó, repülő, híd stb.) folytatódnak a fantáziajátékok. Ezekben újra felbukkan a ledobás, a leeséstől való félelem. Egyszer, amikor papírból, pálcikából repülőt gyártunk, megmutatom neki, hogyan lehet úgy eldobni, hogy szépen szálljon. A repülővel a kezében az ablakhoz áll és megkérdezi: „Ha innen ledobom, összetörik?” Majd rögtön utána: „Ha az ablakból leugrom, meghalok?” Emlékeztetem arra, hogy régen félt ettől, és kidobálta az ablakon a játékokat, hogy megnézzze, mi történik velük, ha leesnek. „Attól féltél, hogy veled mi történne, ha leesnél?” — kérdezem. Erre nem válaszol, de elmenetelkor magával viszi a repülőt, és a lépcső tetejéről ledobja. „Kipróbálok, hogy repül” — mondja. A leesés halálfélelméből a repülés élvezete, az eldobás indulatából a papírrepülő indításának összehangolt mozdulatsora lett.

Hasonló elaborációs erőfeszítés fedezhető fel abban, ahogyan olyan hidat igyekszik építeni (ugyancsak papírból és pálcikából), amelyről nem esnek le az autók. Önbizalmának erősödését jelzi, hogy amikor mégis leesik egy autó, megnyugtat: „Vissza tudom rakni a kerekét, ne félj!”

Az anya belső képével kapcsolatos ambivalens érzelmei tükröződnek abban a játékban, amikor egy alkalommal újra kuckót épít és „lámpát” visz be. „Itt alszom” — mondja. „Sötét van?” — kérdezem. Válasz helyett hirtelen kezébe veszi a közelében levő barlangot (a Világ-teszt tartozékát). „Ennek miért nincs kijárata?” — mutat rá. „Ez egy barlang, megvéd, ha hideg van, ha sötét van, ha félsz” — felelem. „El lehet törni?” — kérdezi és már össze is törné a barlangot. Ezután építőköccakkal valóságos falat emel a kuckója oldalára. Ekkor derül ki számomra, hogy a barlang Viktornak nemcsak a biztonságot, védelmet nyújtó kuckó, a „jó anya” képét idézi fel, hanem a félelmetes, sötét, leeséssel fenyegető alagúthoz („a rossz anyához”) is asszociálódik. Az a kérdése, hogy miért nincs *kijárata* a barlangnak és az azt követő agresszió klausztofóbiás félelemre utalt — nem lehet menekülni a veszély elől, ami a sötétben fenyegeti.

Néhány héttel később eszébe jut egy álma: „Azt álmodtam, hogy ledobtam a lámpát és eltört. És jött a szörny. Ez csak a képzeletemben van? És ha a képzeletembe, a fejembe beleszúrok, akkor megöli a szörnyet? És ha álomban leugrok egy templom tetejéről és hasra esek és összetörik a fejem, akkor felébredek? Akkor odajön a nagymama és simogat. Egyszer egy kéz megszorította a karom, így (mutatja).”

Himbáldozik a széken és felém nyújtja a kezét: „Fogd meg a kezem, hogy ne essek el!” Azt válaszolom: „Attól félsz, hogy leesel, ezért inkább azt képzeled, hogy leugrasz, vagy ledobsz valamit.” „Álomban láttam, hogy egy angyal szállt a levegőben és nem esett le” — mondja Viktor. „Azért nem esett le, mert az angyalok jók?” — kérdezem, emlékeztetve arra, hogy a barna-sárga dobozok közül is az esett le, amelyik „rossz” volt.

Hazamenetelkor elkéri tőlem a szobámban levő teherautót, amire egy hosszú zsinór van kötve. A nagymamának ezt mondja: „Az utcán akarom húzni. A kisgyerekek is húzzák az utcán az autójukat.”

Ebben az álomban és a hozzákapcsolódó fantáziákban a megghiúsult megkapaszkodás traumájának feldolgozására irányuló kísérlet résztvevője lehettem. Viktor intenzív szorongása a biztos támaszt, megkapaszkodási lehetőséget nyújtó anyakép, belső tárgyreprezentáns hiányából ered. Ez a hiány a M. Mahler által leírt elszakadásos szorongás fennmaradásához vezetett, vagyis ahhoz az érzéshez, ami a tárgykonstancia kialakulása előtt, amíg nem áll rendelkezésre az intrapszichés „jó anya” képe, állandó veszélyt jelent a gyerek számára.

Más terminológiával (M. Klein) fogalmazva: A „belső rossz” és a „külső rossz” nem vált szét, az elkülönülés önmaga és a külvilág között még nem teljes. (A szörnyet csak úgy pusztíthatja el, ha önmagát elpusztítja.) Az anya képe a hasítás révén fragmentált maradt, és különböző ösztönmegszállások kapcsolódhatnak hozzá.

Az álom felidézésekor Viktor szcenikusan is bemutatta azt az állandó felborulással, talajvesztéssel fenyegető helyzetet, amiben él, és amiben tőlem kért segítséget („Fogd meg a kezem, hogy ne essek el!”). Vágját egy korábbi, sosem volt kielégítő állapot után jelzi a kérése: „A kis gyerekek is húzzák az utcán az autójukat.”

Néhány héttel később került sor az újabb iskolaérettségi vizsgálatra, amelyen én nem

voltam jelen. Kollégáim véleménye szerint mind a csoportos, mind az egyéni vizsgálatban nagy igyekezettel vett részt, bár a jelenlevő felnőttektől állandó visszajelzést, biztatást igényelt. Mozgáskoordinációja még nem egészen harmonikus, figyelme könnyen elterelődik, de a logikus gondolkodást igénylő feladatokat jól megoldotta. Mindezek alapján a normál általános iskola első osztályát javasoltuk a számára.

Viktor a következő órán boldogan közölte velem a hírt: „Én voltam a legjobb, mehetek iskolába!” Ezután bonyolult gépezetet építettünk együtt, amikor készen lett, ragaszkodott hozzá, hogy csináljunk még egy ugyanilyet, mindenben egyformák legyenek és legyen az egyik az övé, a másik az enyém. Ebben az időben kezdett megerősödni a féltékenysége is, például ha más gyerek által épített alkotásokat talált a szobámban, dühösen össze akarta törni. „Majd te is építesz ilyet!” — próbáltam nyugtatni, biztatni. „És ha egy másik gyerek azt lerombolja?” — kérdezte szorongva, és folytatta a rombolást. Látható ebben az önmagát erősítő körben, hogy a szorongás, amit a rivalizálás feszültsége vált ki, hogyan fokozza az agressziót, a saját agresszióját hogyan projiciálja a külvilágba, és az hogyan erősíti fel újra a szorongást, ami ellen újra agresszióval védekezik. Az indulatoknak ezt az örvényszerű fokozódását csak kívülről lehetett leállítani, önmaga képtelen volt rá.

A következő órákon folytatódtak a fantáziajátékok, amelyekben újra a sötétnek, a lámpának és a szörnyeknek jutott fontos szerep. Egyre inkább a békésebb megoldásokat választja, például a sötétben felidéri a szörnyet, aztán odavilágít a lámpával. „Hiszen az egy nagy ház, nem szörny!” — kiált fel. Máskor engem nyugtat: „Majd én megyek elől, vigyázzok rád.”

Néhány héttel később egy alkalommal váratlanul az anyja hozta el a rendelőbe Viktort. Felkísérte a szobámba, és ezzel a mondattal „adta át”: „Kő van nála, életveszélyes!” Ezzel az anya el is tűnt, Viktor viszont sugárzó arccal letett az asztalomra egy szép formájú, nagyobbacska kavicsot. „Ez varázskő” — sottogja. Mit lehet vele varázsolni? — kérdezem. „Sötétet itt, és akkor barlang lesz” — mondja, és felemeli az íróasztallámpát, mintha el akarná dobni. „Ezt is el lehet varázsolni, hogy ne legyen” — teszi hozzá. „De lehet vele világosságot is varázsolni” — ajánlom neki. Visszateszi a lámpát az asztalra, egy ideig fel-le kapcsolgatja. Aztán a követ leejti a földre. „Ennek most nem lett semmi baja? Nem tört el?” — kérdezi aggódva. „Nem” — válaszolom. Felemeli a földről, és a kezében tartva ezt mondja: „Ezt én találtam meg. Én láttam, hogy ilyen szép.” Aztán hirtelen eszébe jut: „Álmodtam valamit. Hülyeséget, nem mondom el.” Némi rábeszélésre végül mégis elmondja, akadozva: „Megölte... a bácsi... azt a gyereket... és hosszú orra nőtt. Van ilyen?” — kérdezi izgatottan. „A valóságban nincs. De ez álom. Hogyan volt tovább az álomban?” — kérdezem. „Utánuk mentem. A Kresz-parkban... leestem a kisdombról. Igaziból az nagy domb, de ez kis domb volt. Leestem és nem fájt, felkeltem. Ez a kő varázsolta az álmot? Reggel nem gondoltam rá, anyu tudja, hogy én mit álmodok?” — kérdezi végül. „Anyu miért gondolta, hogy ez a kő életveszélyes?” — kérdezek vissza. „Mert ki lehet dobni az ablakon, ráesik egy autóra, betöri a fejét a vezetőnek, elindul az autó, összeütközik.” „De ha ez varázskő, akkor nem dobod el?” — kérdezem, mire Viktor ezt válaszolja: „Soha nem fogom eldobni. A házban egy gyereknek is van ilyen köve, de az nagy. Ha széttöröm, elmegy a varázssereje? Az én követemnek is elmegy a varázssereje? Az enyémtől kapta a varázsserőt?” Ezután újra eszébe jut az álom, a leesés: „Azt képzelem el, hogy hasra esem, és akkor nem lesz bajom” — mondja. „Volt olyan,

hogy féltél, hogy leesel. Azért dobtál el mindent, hogy lásd, mi történik veled, ha leesik” — emlékeztetem újra. Elgondolkodva kérdezi: „Mitől van az álom: Ha azt mondom, po-fa be, akkor elszakad az álom?”

Ezután nem folytatja tovább az álom-témát, hanem elővesz egy puzzle játékot, és nagy kitartással, türelemmel sikerül összeraknia. Az óra után boldogan mutatja a váróban, az anyjának, aki félig komolyan, félig gúnyosan azt mondja: „Hát ilyet én nem tudok összerakni, úgyhogy okosabb vagy nálam.”

Ezt az órát azért írtam le ilyen részletesen, mert kulcsfontosságúnak tartom Viktor terápiájában. Sűrítve tartalmazza a gyerek szorongásainak és agressziójának feldolgozására irányuló törekvéseit, és mindezeknek a családi környezetével való kapcsolatát. A kőhöz fűződő fantáziák és az álom, amit felidézett, a leesési szorongás és a halálfélelem elaborációjának útját jelzik. Az a különleges helyzet, hogy az anyja hozta el, sajátosan értelmezhetővé tette az anya két mondatát. Ezekben felismerhetővé vált az a bizonytalanságot okozó kétértelműség, ami Viktor és az anyja kapcsolatát jellemzi. A „kő van nála, életveszélyes!” fenyegető és az „okosabb vagy nálam” gúnyos hangsúlya velem is átélette, mennyire nehéz Viktornak eligazodni az őt körülvevő felnőttek, a családtagok reakcióiban, és hogy mennyire bizonytalan az a kép, amit általuk önmagáról kap.

A kő, amit varázskőnek nevezett, sokféle szimbolikus jelentés hordozója. Mindenekelőtt megkapaszkodásra alkalmas tárgy, keménységével, szilárdságával stabilitást, biztonságot nyújt. (Gondoljunk a Bibliában Jézusnak Péterhez intézett szavaira: „Erre a kősziklára építem egyházamat.”) Másrészt a kő az agresszióknak is az eszköze — akit követnek meg, az valóban életveszélybe kerül. A „varázskő” Viktor kezében mágikus mindenhatóságának a jelképe lett: vele előidézheti a sötétséget, felidézheti az álmod. Azt az álmod, amelyben a leesés már nem fenyeget megsemmisüléssel, halállal.

Az iskola

A követ később elvesztette az óvodában, növekvő önbizalmát azonban nem. Készült az iskolára, érdekelték a mennyiségek, a számok, még betűk írásával is próbálkozott. A konstrukciós játékokkal is egyre kitartóbban játszott, úgyhogy a nagymama otthon is elővette az addig elzárt játékeit, amelyek azért voltak elzárva, mert „úgyis csak szétdobálja őket”. Most viszont büszkén újságolta, hogy Viktor otthon milyen ügyesen épít, és esténként a „Gyurka számolni tanul”-ból mesélt neki, amit Viktor nagyon élvezett és minden este követelt. Figyelmét a feladathelyzetekben azonban csak rövidebb ideig tudta összpontosítani — úgy véltem, az iskolában emiatt lesz a legtöbb probléma.

A következő tanév szeptemberében Viktor tanítónője jelentkezett először, még mielőtt a gyerekekkel találkozott volna. Leginkább a dekoncentrátságra panaszkodott, nem képes negyvenöt percen keresztül követni az órát, véletlenszerűen kapcsolódik be. A tanítás végére elfárad, túl mozgékony lesz. Megbeszéltük, hogy Viktor teherbűró-képessége alacsonyabb, több türelemre és szorosabb személyes kapcsolatra van szüksége ahhoz, hogy az értelmi képességeinek megfelelően tudjon teljesíteni.

Viktor kezdeti lelkesedése az iskola iránt alábbhagyott. Valóban nehezebbre esett a folyamatos koncentráció, és a fáradtság hol tompaságban, hol fokozott élnétségben nyilvánul meg. A pedagógus néhány hónap múltán jelezte, hogy kérni akarja az áthelyező bizottság

vizsgálatát, mert szerinte Viktor számára megfelelőbb lenne a kiegészítő iskola. Arra kértem, várja meg az első félév végét, és közben megpróbálunk fokozottabb támogatást adni a gyerekeknek a tanulásban. Mivel ez a segítség sem az anyától, sem a nagymamától nem volt várható, a kerületi gyámhatóság anyagi támogatásával egy korrepetitort kerestünk, aki hetenként több alkalommal egy-két órát tanult Viktorral. Viktor időnként hozzám is elhozta az iskolai tanulnivalóit, így kénytelen voltam néha ezt a szerepet is vállalni — bár ez a terápia szempontjából nem volt szerencsés. Így viszont megtapasztalhattam, hogy, ha nagy nehézségek árán is, de Viktor megtanult összeolvasni, folyamatosan írni és matematikai műveleteket végezni.

A gyereket természetesen megviselték az iskolai kudarcok — a sikerek pedig ritkultak. Tanulása otthon újabb feszültségek forrása lett. Újra előkerültek a fenyegetések — most már nemcsak az intézettel, hanem a „gyógyóval” való fenyegetőzés is. Egy alkalommal a nagymama rémülten közölte velem, hogy Viktor azt mondogatja, ő ölte meg a Jézuskát. Nem érti, honnan veszi ezt. Mivel bizzar tartalmak már régen nem bukkantak fel a fantáziájában, én is meglepődtem. Viktornak a Világjátékot ajánlottam, amit most először épített úgy, hogy strukturált képet mutatott. Az első tárgy egy tó volt, rajta híd, sínnel, ami egy alagútba torkollik. A tó egyik oldalán egy kis ház, zöld fűvön, mellette telefonfülke és kút. Az egészket körbekeríti kerítéssel és azt mondja: „Itt lakom a nagymamával.” A tó másik oldalára egy toronyházat tesz: „Ez az X. utca.” (Ahol a szülei laktak — az anya kb. fél éve visszaköltözött a férjéhez.) Ezenkívül még több tornyos, magas épületet rak ki, amelyek közül az egyikre rámutat: „Itt lakik a Jézuska?” Visszakérdezek: „Mi ez?” „Templom. A gonoszok feszítették meg a Jézuskát” — mondja. „Ezt miből gondold?” — kérdezem. „A hittanon mondták” — feleli.

Most értettem meg, hogy mit is jelentett a számára a Jézuska megölése. A hittanórán kapott információ ráhangolódott a saját „belső rossz”-tól való félelmére. A realitás és a fantázia újra összekeveredett; az „én rossz vagyok, tehát én öltem meg a Jézuskát” gondolathoz vezetett.

A Világjátékban a belül levő rossz kivetítése (a templom kapcsán) a Jézuskát megfeszítő gonoszokra most segítségére lehetett abban, hogy szétválassza a belső és a külső világot. A szétválasztás a *self* és a *tárgy* között akkor, amikor ennek be kellett volna következni, nem sikerülhetett, azért sem, mert a külvilágból sohasem kapott egyértelmű visszajelzést arról, hogy milyen is ő. Az anya patológiája és az egész család kóros működése miatt énje nem tudott a „jó anyával” azonosulni, nem tudta átélni, hogy képes uralkodni agresszív késztetésein.

A család

A terápia folyamán sok változás történt a család belső struktúrájában, bár számomra eleinte reménytelennek tűnt ennek a — minden tagjánál tüneteket mutató — rendszernek pozitív változása. Szinte mindegyik családtag kapcsolatba került valamilyen mentálhigiénés intézménnyel (ideggondozó, pszichiátriai osztály, családsegítő). A családdal kapcsolatban levő különböző szakemberek között egy alkalommal szerveződött közös megbeszélés. bár ez csak laza munkakapcsolatot jelentett, mégis fontos volt Viktor egyéni terápiájában is, hiszen számomra a család működésmódja világosabbá, áttekinthetőbbé vált, a gyerek tüneteivel való összefüggések érthetőbbek lettek.

Kezdetben az anya és az apa nemcsak Viktor, hanem az én számomra is hozzáférhetetlenek tűntek. A gyerek terápiájának második évében azonban az anya állapotában javulás állt be, a két középső gyerekével visszaköltözött a férjéhez. Így a nagyszülőknél csak Viktor és a legidősebb (akkor tizennyolc éves) lánytestvér maradt. Ez a helyzet lehetővé tette, hogy a nagymama több türelemmel forduljon Viktor felé. Sokszor meglepett, milyen pontosan megérzi, milyen félelmek foglalkoztatják az unokáját; de voltak időszakok, amikor visszaélt ezekkel a félelmekkel, és rémmeséivel próbálta kontroll alatt tartani Viktort. A verést, mint a nevelés eszközét sokáig természetesnek tartotta. Hosszú időbe telt, amíg elfogadott engem, mint olyan „szakembert”, aki nem őt teszi felelőssé családtagjai problémáiért. Miután kapcsolatunk elég teherbíróvá vált, megpróbáltam megértetni vele az összefüggést a rémmesék, fenyegetések, verések és Viktor agresszivitása között. Úgy tűnt, a megértés nem volt nehéz. „Ezt én is tudom. De én se vagyok Isten” — válaszolta. Hogy mégis tett erőfeszítéseket, abból is kiderült, hogy néhány héttel később azt újságolta: „Úgy eltettem a szíjat, hogy én sem tudom megtalálni.” Egyre inkább az empátiás, „jó tündér” funkciót volt alkalmam megfigyelni Viktor egy-egy dührohamánál, ellene irányuló agressziójánál. A gyerek ilyenkor gyakran váltott, agresszív viselkedése büntudatosba csapott át, kérlelte a nagymamát, ne haragudjon, odabújt hozzá. A nagymama központi figurája mellett a nagypapa alárendelt szerepet játszott, a család ügyes-bajos dolgait intézte, felesége utasításainak megfelelően. Viktor agressziója igen gyakran irányult a nagypapa ellen is.

Messzire vezetne és túllépné e tanulmány kereteit az eset családtörténeti elemzése. Mégis fontosnak érzem röviden összefoglalni azokat a mozzanatokat, amelyekből következtetni lehet arra, hogyan vált ez a család diszfunkcionálissá.

Az a társadalmi szerep- és réteg váltás, amelyet a család a történelmi okok következtében vállalni kényszerült, transzgenerációs traumaként hatott mindmostanáig. A traumafeldolgozás módja itt egy olyan mítosz kialakítása volt, amely a régi, háború előtti életforma, a középosztálybeli értelmiségi lét fenntartására irányult. A család gazdasági romlása ellenére a második generációban (az anya és testvérei egyetemet végeztek) még fenn lehetett tartani egy, a régít megközelítő szintre, még ha csak az iskolai végzettség, tehát a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely alapján is.

Viktor anyjának megbocsáthatatlan bűne a nagymama szemében, hogy „rangon alul” házasodott — és itt már nem az intellektuális színvonal az érték, hanem a származás, társadalmi hovatartozás. Az anya ezt a konfliktust a valóságtól való fokozatos eltávolodással, betegségbe meneküléssel próbálta feloldani. Mint korábban Zsombor esetében, most Viktor érdekében újra minden energiáját mozgósítja azért, hogy megakadályozza a gyerek kiegészítő iskolába kerülését. Indulatainak mélyebb mozgatóira akkor derült fény, amikor egy alkalommal elmesélte nekem Zsomborral való kálváriáját: „Azt mondták nekem, át akarják telepíteni egy másik iskolába. Mi az hogy áttelepíteni, minket egyszer már áttelepítettek, elég volt abból egy életre!” — és ezután kezdett el beszélni azokról a nehézségekről, amelyekkel neki annak idején, az „áttelepítés” után meg kellett birkóznia.

Az eset összefoglalása

Viktornál a korai tárgykapcsolatok zavara hozott létre kezdetben határeseti kórképet, amely mentális retardációval járt együtt. A terápia arra irányult, hogy a hiányzó vagy kórosan alakult *self*- és tárgyrepresentánsok helyén új kapcsolati minták épülhessenek be és így létrejöjjenek az Én egészséges érésehez szükséges feltételek.

A játék, mint átmeneti jelenség, alkalmasnak bizonyult arra, hogy Viktorral végigéljük a szimbiotikus kapcsolattól az individuációig vezető utat. Fantáziajátékaink értelmezhetőek az anya–gyerek kapcsolat tartományában is. Ezekben a játékokban a fantázia és a realitás határán igyekeztem maradni és Viktor számára a külvilág valóságos igényeit közvetíteni, amelyre súlyosan beteg családjá képtelen volt. Az áttételben a „jó anya” és a „rossz anya” szerepét egyaránt vállalnom kellett, amennyiben elfogadást, biztonságot nyújtottam neki, de frusztráltam is az ösztönszükségeit kielégítését. Kulcsfantáziáinak állandó visszatérése (eldobás–leesés, sötétség–lámpa, barlang–alagút) jelezte, hogy a tüneteinek hátterében korai trauma, a szeparációs szorongás áll.

Mivel mentális retardációja azoknak a kognitív funkcióknak a sérülésén alapult, amelyek kialakulása a korai tárgykapcsolatok függvénye, ahogy oldódtak és feldolgozhatóvá váltak szorongásai, úgy lépett be helyükre a kíváncsiság, az intellektuális érdeklődés. Ez az újonnan született képessége nyújt reményt arra, hogy — megfelelő pedagógiai légkörben — egyszer elérheti az életkorának megfelelő mentális színvonalat.

Epilógus

A történetnek nincs befejezése. Viktor terápiája most is tart, és valószínűleg addig folytatódik, amíg képes lesz az én segítségem nélkül is bízni önmagában.

Jelenleg újra forrong körülötte a levegő: az iskola elküldené az áthelyező bizottsághoz, eldöntendő, hogy milyen iskolába járjon. Ez a tény a családban újabb indulatokat szabaddított fel. Az anya, immár mániás fázisában, mindent elkövet, hogy ezt megakadályozza, különböző helyekre viszi Viktort, hogy bebizonyítsa, nem fogyatékos. Bár nekem is ez a véleményem, mégis szeretném meggyőzni az anyát, hogy ne hajszolja Viktort az erejét meghaladó helyzetekbe. Pozitív változásnak tartom viszont azt, hogy anyaként érez és viselkedik a kisebbik fiával kapcsolatban is.

Viktor retardációja egyenlőre kétségtelen: nyolcéves létére az elsős tananyag elsajátítása erőfeszítést igényel tőle. A terápia eddigi eredményének azt tartom, hogy felébredt és a sok kudarc ellenére megmaradt benne az intellektuális érdeklődés, amely motiválja őt arra, hogy akarjon tudni, akarjon teljesíteni.

Viktor hónapok óta házat tervez. Eleinte csak szavakban, teljes beleéléssel mesélte el, milyennek képzei a felépítendő házat: „Lesz emelete, padlása. A padláson lesz az enni-való, fel lehet menni érte, és lesz lépcső, nehogy valaki leessen a padlásról. Lent a falakon olyan tányérok lesznek, mint a nagymamánál van a konyhában.”

Legutóbbi óráink egyikén le is rajzolta egy füzetbe a házat, ahogy épül, fokozatosan, minden új lapon egy újabb részlettel gazdagítva. Amikor a végére ért és készen állt a ház,

az utolsó oldalra odaírta: „Nem szabad lerombolni, megverem, aki lerombolja! Ha lebontják, akkor felépítem!”

1991. április

* * *

Újabb epilógus

Négy év telt el a tanulmány megírása óta. Bár azt írtam akkor, hogy a történetnek nincs befejezése, Viktor terápiája mégis véget ért. Félévig jártak még hozzám, majd a nagymama elfoglaltságára, fáradtságára hivatkozva nem hozta el Viktort a nevelési tanácsadóba. Úgy éreztem, nem tudta nekem megbocsátani, hogy nem akadályoztam meg Viktor áttelepítését. Új iskolájában azonban jól beilleszkedett és jól teljesített.

Egy évvel később véletlenül találkoztunk az utcán. Újra felajánlottam, hogy jöjjenek el. Büszkén meséltek Viktor jó eredményeiről, és a nagymamában felcsillant a remény, hát ha én el tudnám intézni, hogy visszakerüljön eredeti iskolájába. Ebben bízva hajlandó volt újra elhozni Viktort. Én azonban megint nem feleltem meg a „megmentő” szerepnek. Viktort kiegyensúlyozottabbnak, érdeklődőnek láttam, de kapkodása, dekoncentrálttsága miatt kétségem volt afelől, hogyan tudna haladni egy nagy létszámú osztályban. Akkori osztályfőnöke megerősített ebben: szerinte Viktor a jól teljesítők közé tartozik a jelenlegi osztályában, de ezt a pozícióját elveszítené, ha a teherbírását meghaladó tempóban kellene elsajátítania a tananyagot. Úgy láttam, hogy Viktor megtalálta a helyét a speciális általános iskolában, a tanárok, a gyerekek elfogadták, és ha lassabb tempóban is, de el fogja végezni a nyolc osztályt. Sikerélményei voltak, önbizalma megerősödött.

Mivel nem teljesítettem a vágyaikat, a nagymama és az időközben újra felbukkant anyja nem tartották szükségesnek, hogy Viktor továbbra is járjon hozzám. Az anyjával való kapcsolata stabilabbá vált, és állapotát most én is megnyugtatóbbnak találtam. Azzal váltunk el, hogy ha szüksége lenne rá, bármikor eljöhöt hozzám.

1995. november

DOMINANCIAVISZONYOK ÉS EVÉSZAVAROK

avagy a megevett hatalom

Forgács Attila – Túry Ferenc – Németh Marietta

Sigmund Freud megfigyelései óta nyilvánvaló, hogy az orális aktivitás mély érzelmi feladatokat tölt be. Az ember látszólag minden cél nélkül rágógumizik, napraforgót, pattogatott kukoricát rágcsál, vagy cigarettázik. Máskor mértéktelenül iszik, még akkor is, ha nem szomjas. Ellenállhatatlan vágyat érez a zabálásra, miközben túlsúlyára panaszkodik.

Hasonló jelentősége lehet a test méretének is, máskülönben miért ne tudnánk könnyedén megszabadulni a felszedett túlsúlytól? A leadott kilók mellett valami mást is elveszít az ember, amikor drasztikus módszerekkel (például a bél egy szakaszának eltávolításával) visszafordíthatatlanul lefogyasztják. Az ilyen személyek szorongóvá és levertté válnak. Az öngyilkosság is gyakoribb közöttük (Espmark, 1992). A legtöbb biztosnak kikiáltott fogyókúra valójában hosszú távon teljesen eredménytelen, a nehezen leadott kilók gyorsan visszarakódnak. A tartós éhezés drasztikus és semmi más külső hatáshoz nem hasonlítható személyiségváltozást és morális romlást okozhat.

Az evészavarokban sokszor a dominanciakérdések állnak a tünetnemzés előterében. Anorexiában gyakori, hogy az egyre fogyó beteg a súlyvesztéssel igyekszik eltűnni a világból, egyes betegek az árnyékukat is sokallják. Ez a tendencia egyszersmind erősen ambivalens jelentésű: így kerül a család figyelmének középpontjába a beteg, tehát éppen-séggel dominanciát harcol ki, uralkodik a családon, evési dacával központi helyzetet terem magának. A meghalás kockázatát vállalva — megszűnve — akarnak dominanciát. A családot éppúgy kontrollálni szeretnék, mint a testüket. Jóllehet a test — elszabadulva — már a saját útját járja (Vandereycken, 1991).

Az étel, az evés és a test mérete igen fontos feladatokat tölt be lelki életünkben. Az étkezéshez fűződő szokások éppúgy kifejezhetnek dominanciát, ahogyan a meghitt szeretet jele is lehet (Forgács, 1991). A *Szeress Mexikóban* című regény hősnője például mindenfajta érzelmét az ételekbe főzi bele (Esquivel, 1994).

Ezeket a megfigyeléseket használják fel az úgynevezett „lunch session”-ökben a strukturális családterápia követői. Megfigyelik az együtt evő pácienseket, hiszen az asztal kö-

rül felmerülő érzelmek és interakciók elemzése által könnyedén megérthető a család dominanciaviszonyai (Minuchin, 1974).

A táplálékból lett hatalom metaforái

Egy XVIII. századbeli táplálkozástudós szerint az ősháborúk végső célja a területszerzés, a jó legelők, a halakban gazdag vizek, végül is a táplálék megszerzése volt (Brillat-Savarin, 1919). Az óegyiptomiaknál egyébként a táplálék („*kau*”) és a hatalom („*bau*”) szavak rendkívül hasonlítanak egymásra (Dobrovits, 1979).

Az élelem birtoklása valódi hatalmat jelent ott, ahol szűkösen van belőle. Az ornitológusok visszajára tudják fordítani a madárvilágban a fölérendeltségi viszonyokat az etető áthelyezésével. Minél közelebb kerül az etető egy egyed megszkott tartózkodási helyéhez, annál inkább sikerül társai fölé kerekednie (Majer, 1987).

Az étek birtoklása és a fölény alapvető kapcsolatát Hans Sach *Schlarrafenland* című művében is megjelenítette. Egy olyan országot álmodott meg, ahol a telhetetlen étvágy a legfőbb erény. Minél falánkabb valaki, annál nagyobb a hatalma és annál nagyobb becsben van. Aki például megütözik a véres hurkákkal, azt lovaggá ütik...

Státuszjelző ételek

Ismertek a menük sorában olyan ételek, melyek társadalmi rangot fejeznek ki, pl. a kaviár, vagy mint régen a só (amit fizetőeszközként is használtak), vagy a krumpli (aminek fogyasztása, Európában sokáig csakis a nemesek kiváltságos előjoga volt) (Csupor, 1979). A fehér színű ételek annyira fontos hatalmi bélyeget hordoztak, hogy nemritkán gipsszel, timsóval, sőt mérgező ólomfehér festékkel színezték, nehogy csorbát szenvedjen az előkelőség (Brierley, 1973). A közhiedelem szerint a bifsztek, az erőleves vagy a kakasételek erőt és hatalmat adnak fogyasztójuknak. Máshol az étel fűszerezettsége jelzi az elfogyasztó dominanciáját. A mexikóiaknál, a spanyoloknál, és a magyaroknál annál férfiasabb valaki, minél csípősebb ételt képes lenyelni, vagy minél erősebb dohányt szív, még akkor is, ha esetleg megfullad ezektől. A fogyasztói világban külön jelentőséggel bír az, hogy ki hol elégti ki táplálkozási ösztönét.

A testméret filogenetikus jelentése

A nagy test, mint az erő és a hatalom szimbóluma a filogenezis korai szakaszán, már a halaknál megjelenik. Két egyed között a dominanciaküzdelmet különféle erődemonstrációk vezetik be: ilyen például az úszók kifeszítése, a kopolyúk széttárása (pl. a számi harcshalaknál), a test felfújása (a békáknál), a tollazat, a szőrzet felborzolása, a támadófejek (pl. fogazat) mutogatása. Ha elég meggyőzőek a testméret szimbolikus hatalmi jegyei, már ez is eldöntheti az egyedek közötti rangsort, nem szükséges ténylegesen harcba szállni. Ezzel szemben az alárendelt állat igyekszik minél kisebbé válni, elfedi minden agressziót

kiváltó testrészt. Az állat tolla, szőrzete ilyenkor lesimul, kiálló testrészeit (fülét, farkát) behúzza. A rangsorban elfoglalt helyet a fizikai erő és a testsúly alapvetően meghatározza. A státuszjelző morfológiai bélyegek elvesztése a rangsorban már elfoglalt helyről való lecsúszással fenyeget. A rangban előrébb álló nagy testű egyed számtalan előnyt élvez. A domináns egyed előjogokkal rendelkezik a párzáskor, és még többet is ehet.

A testméret kultúranropológiai jelentése

A természeti népeknél még ma is a testsúly az egyik leglényegesebb szempont a közösségi hierarchia szerveződésében (Szollár, 1986). Az újabb kultúrákban még sincs olyan nyílt érvényű jelentése a testméretnek, mint a filogenetikus hagyományokban. Az elhízott embereket sokan szánalomra méltónak tartják, sőt gyakran általános szociális rosszállás is nehezedik rájuk. A spártaiak egyenesen kizárták őket az állami funkciókból. Egy mai amerikai felmérés szerint a munkaadók 16%-a nem kíván kövér nőket alkalmazni. A kövér emberek státusát sok tekintetben hasonlóknak tartják a feketék ötvenes évekbeli státusához. A megkülönböztetés ellen elszántan harcolnak a kövérek (Herman, 1976).

Ezzel szemben még ma is vannak olyan helyzetek, amikor a kövérség nemcsak engedélyezett, hanem kifejezetten elfogadott is. Aligha lehetne ékesebb bizonyítékot találni erre a japán szumó birkózók példájánál. A punjabi indiánok még ma is így üdvözlik egymást: „you look fat and fresh today”, azaz „kövérmek és frissnek látszol ma” (Nasser, 1988). Európában pedig a legtöbb családnak a kövér gyermek az egészséget, míg a sovány a szegényes nevelést és a betegséget implikálja. Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című művében így dicsérik a gyermeket: „milyen szép kövér gyerek”. Ugyanebben a műben — érthetően — az egyik gyermek legfőbb vágya: „...és kövér is szeretnék lenni”. Móríz Zsigmond *Tündérkert* című regényében a sovány kis mesterember ekképp sóhajt fel: „Milyen jó kövérek az urak!” Geoffrey Chaucer a *Canterbury mesék*ben egy földesúr hatalmáról írja: „In his own shire he was a man of weight”. *A man of weight*, azaz a súlyos ember egyben a fontosság és kvalitás embere is. A magyarban is gyakorta mondjuk valakire, hogy fajsúlyos, ha kimagasló érdemei vannak.

A domináns pozíciót elfoglaló, vezető beosztású férfiak még ma is kövérebbek az átlagnál. A felső vezetői beosztásban dolgozó férfiak 64 százaléka túlsúlyos, míg az átlag értelmiség körében csak 40–50 százalékos a túltápláltság aránya. A vezetői szinteken felfelé haladva a túlsúlyosak aránya egyre fokozódik. Rendkívül magas a diploma nélküli vezetők körében az elhízás (Béki, 1986). A hozzáértés hiányát az ősi domináns test, a megjelenés — úgy tűnik — pótolhatja. Érthető hát Andersen (1959) kesergése: „A mai világban csak az viszi valamire, akinek pocakja van. Azt észreveszik.”

Hippokratész tanítása szerint az orvosnak jól táplált ember benyomását kell kelteni, mert a beteges külsejű doktor nem sok bizodalmat kelt a gyógyító készséget illetően. Az ókori bölcs vélekedését egy mai vizsgálatban igazolni tudták. A betegek többsége a testes orvosra szívesebben rábízná magát, hiszen számukra ez sugároz erőt, hozzáértést és biztonságot (Sándor, 1968). Egy felmérésünk szerint a férfi orvosok zöme — mintha olvasta volna Hippokratész intelmét — szeretne egy-két kilóval testesebb lenni (Túry, 1994). A kövérség nem egyszerűen egy orvosi probléma, hanem ódon eredetű kommunikációs jel-

zés is, ami a dominancia és a pozitív érzések kifejezését, ezáltal pedig az önmegvalósítást is hivatott segíteni. Ez magyarázhatja azt a tényt, hogy kevés férfi igyekszik súlytöbbletétől megszabadulni, ha valamilyen betegség egyébként erre nem kényszeríti (Joó, 1991). A férfiak „nagyevése” gyakran szociális értéket képvisel, ezért nem is titkolják ezt, míg a nők ezzel szemben rejtetten, szorongva, büntudattal és kényszeresen birkóznak meg a leküzdhetetlen kontrollvesztettséggel (Túry, 1989).

A hajkorona és a fölény

Valami történik a nőkkel is, mihelyt a társadalmi csúcsra kerülnek. Többek között Mrs. Thatcher, illetve Lady Diana azonnal megváltoztatta a hajviseletét. Feltupírozták a hajukat, így növelve meg a testük nagyságát, a dominancia kifejezésének ősi módján. Úgy tűnik, hogy az alacsony nők manapság hajjal és válltömessel akarják „überolni” asszonytársaikait (Du Cann, 1991).

A megevett kisebbrendűség

A kövér embert gyakran kisebbrendűségi érzés is gyötri, amit a túlméretezett súllyal szoktak magyarázni. Azonban ennek fordítottja is igaz lehet. A kövér ember leginkább az evésben és a súlygyarapításban ér el sikereket. Kisebbrendűségi érzését végül is megeheti, a dominanciát sugalló nagy testtel kompenzálhatja. Miközben kisebbrendűnek, tehát kicsinek érzi magát, a teste nagy lesz. Ezáltal maga a test kisebbrendűségi érzésekkel bajlódó viselője válik *hatalmassá*, hiszen a méret — mint a filogenezisben — értékjelző is lehet, ősdominanciát is takarhat. Ezt jelzik a *nagyra tartja magát*, *nagyképű*, *dagad a keble a büszkeségtől* stb. kifejezéseink. A kompenzációs folyamatot jól illusztrálják a magyarban használatos egyes kifejezések: *felfwalkodott*, *pöffeszkedő* stb. Ezek angol nyelvű megfelelői az *inflated* vagy a *puff up* kifejezések, amelyek szintén *felfújt*, *pöffeszkedő* jelentésűek. Ugyanilyen jelentései vannak a német *aufgeblasen* szónak. Az angol *swollen head* kifejezés jelentése öntelt, beképzelt, nagyképű, de szó szerinti fordítással *dagadt fej* jelent. Az angol *rise* ige egyaránt jelenti, hogy dagad és feljebb jut a társadalmi ranglétrán. Ilyen módon a kövérség a fölény egyik atavisztikus megvalósulási módjának is tekinthető. Hasonló szellemben vélekedik a kövérekről a századforduló rémesen elhízott neves szatirikusa, Huszár Károly is: „A kövérség egy kiváltságos kaszt külső szimbóluma” (Huszár, 1988).

A jókedvű zabálás legyőzi a világot

Az ember szembekerül a világgal és megküzd vele. A munkát az evéssel fejezi be: felfalja a világ meghódított darabját. Ha eszik, mindig jókedvűen és örvendezve találkozik a dolgokkal. Az evés során úgy szűnik meg az ember és környezete közötti határ, hogy az ember van fölényben, a test kilép saját határai közül, legyőzi a világot, belőle gyarapítja ma-

gát. Szétszaggatja, bekebelezi, felemészti környezetét. A világot lenyelve növekszik. Úgy érzi, ő az erősebb, mert ő nyeli le a világot, nem pedig fordítva. A munka utolsó mozzanata mindig is a féktelen lakoma volt: „az ember mintegy a nyelve hegyén ízlelheti meg a legyőzött világ zamatát” — írja Bahtyin (1979). Ezek alapján hinnünk kell az amerikai gasztro-ideológus, Fechner tanainak. A fechnerizmus szerint a boldogság titka az alapos ráadásban rejlik. Sokat kell rágni, mert aki így cselekszik, az felemészti a világ minden gondját, mindig jókedvű és ráadásul egészséges marad (Sándor, 1968). A buddhisták is hasonló tanítanak: nyelés előtt rájuk meg harmincháromszor a falatot.

Az agresszív éhség

Az emlősöknél az agresszió ősi levezetési módja a harapás, ami egyben az étel bekebelezésének első mozzanata is. Humán szinten a primer orális agresszivitás a szocializált evésbe szublimálódott. A kövér emberek minden agressziójukat ki tudják élni az evésben, ezért zömmel veszélytelenek embertársaikra. Ha az eredeti levezetésmód frusztrált, ha az evés akadályokba ütközik, az agresszió felgyülemlik és más réseken nyer szabad utat.

A véres-végzetes vallásháborúk és a nagy éhínségek a világtörténelem során mindig egybeestek (De Castro, 1965). Joggal fohászknak a görögök ekképpen: „Istenem, tekintés utálattal a hasra és táplálékára, az erkölcs általuk vesz el”. Hermann Imre Budapest ostromakor figyelte meg, hogy az éhezés miatt az agresszív gondolatok, szavak és cselekedetek elszabadultak (Hermann, 1984). A hiányos táplálkozás tüneteként kialakuló gyilkos agresszió alighanem legdrámaibb formája a kelet-indiai és trópusi *ámokfutás*, mellyel Stefan Zweig *Ámok* című kisregényében ismerkedhetünk meg (Zweig, 1972).

Többé nem *emészti magát* az ember, ha egyszer ételt emészthet. Az evés során feloldódnak a gátlások. Az étkező ember már nem féli, hanem felfalja a rémisztő külvilágot. A győzelmes zabálás alatt neveltségessé és kisszerűvé válik minden, ami eredetileg félelmetes volt. Az ember jókedvében már-már *kipukkad a nevetéstől* és (tegyük hozzá) a bezabált ételhegyektől. A lakomák pohárköszöntőiből és tószjtjaiból az optimizmus sugárzik, az ember eljövendő diadalát, a javakban való dúskálást és az újjászületést ünneplik (Bahtyin, 1979).

Bélpoklos hőseink

Nem véletlen, hogy minden nemzet diadalmas magasságokba emelte a maga nagyevő hőseit. A krónika őrzi például Kohnicker nevét, aki a XVIII. században fantasztikus étvágyával szerzett osztatlan népszerűséget. A passai polgár — a fáma szerint — egy ültében két egész borjút bírt felfalni, és állítólag megivott rá még 20 liter bort is (Szabó, 1989). Rabelais Gargamellájának evési képessége is csodálatra méltó: tizenegy hordó pacalt eszik meg. A népi komikum egyik legkedveltebb XVII. századi alakja pedig a kövér Guillaume volt, kinek kövérsége elképesztő méreteket öltött: „jó pár lépést kellett tennie, ha el akart érní saját köldökéig”. Két helyen fogta át öv, a melle és a hasa alatt, amittől nagyjából úgy nézett ki, akár egy boroshordó. Embertársai inkább átugrották, minthogy

kerülgettek volna (Bahtyin, 1979). A magyar népmese feneketlen bendőjű hőse pedig száz gombóc megevésének jutalmául még száz gombócot kér. Minden kornak és helynek megvannak ezen joviális és szeretett kövér személyei, mintha a lényükből sugárzó optimizmus valamennyi közösség szükséglete lenne. Gondoljunk csak a pocakos népi clownokra, Pickwick úr gömbölyded haskójára, és a Stan és Pan történetek túlsúlyos figurájára, Bud Spencer kedves macis megjelenésére, vagy akár a mi Pa Dö Dönkre. Minden korban kiemelkedő figyelem övezte az extrémén elhízott embert. A múlt század végén Budapesten a Fehér Hajó fogadóban lehetett szerény belépődíj ellenében megtekinteni azt a Sárszentmiklóson született csodagyereket, aki kereken száz kiló volt. Súlybajnokunk nemzetközi viszonylatban kicsinek találtatott, hiszen egy Stíriából érkezett mindössze kétesztendő kisfiú a mérlegre téve másfél mázsát nyomott (Fehér, 1987)! A földi javak eme bőségbödönjei a vidám, egyetemes zabálási utópiát, a *szájba repülő sült galamb* és a *terülő-terülő asztalkám* megszerzésének archaikus vágyát, a boldogságos szaturnuszi aranykort testesítik meg.

A zsír-védőpáncél

A testsúly a veszélyek elleni hátrításul is szolgál. A kövér gyermekek személyes térigénye kisebb, mint a normális súlyú társaiknak. A nagy test eleve védelmet biztosít. A sovány gyermekek távolságtartása azonban hasonlóan csökken, ha vattamellényt (testet körülvevő védőréteget) adnak rájuk. A fizikális védettség a közelséget veszélytelenebbé teszi, így a zsírszövet — úgy tűnik — pszichés védőfalként is funkcionál (Geiger, 1978). A hízás során a stresszre adott támadási és menekülési reakciók közül a menekülés egy statikus formája nyilvánul meg. A test úgy távolodik el a veszélytől, hogy „zsír-védőpáncélt” épít maga köré. Az evés azonban nemcsak a menekülést, hanem egyúttal a támadást is megvalósítja.

A kövérek megzabált agressziója

A kövér ember számára gyakran komoly nehézséget jelent az ellenséges érzés kimutatása. A békés és barátságos kövér ember agressziója mintha zsírrá alakult volna. Bastiaans egyik nőbetegéből például döbbenetes mennyiségű agresszivitás tört ki narckoanalízis során, amit követően tizenhat kilót fogyott (idézi Herman, 1976). Bychowski értelmezése szerint a kövér ember csakis orális bekebelező mechanizmus útján tudja levezetni az agresszióját, képletesen és egészen konkrétan szólva „lenyeli” az ellenséges érzéseket, amit lényegét tekintve sokan a kannibalizmus egyik tudattalan formájának tartanak (idézi Herman, 1976).

Az ellenség megevése valamikor nemcsak jelkép volt. Bulcsúról, a magyar vezérről írta Kézai Simon (1984): „Hogy bosszút álljon, több németet nyáron süttetett meg, s állítólag olyan kegyetlenséggel tombolt ellenük, hogy némelyiküknek úgy itta a vérét, mint a bort.” Kínában manapság is előfordul ilyesmi. A hírhedt kulturális forradalom idején a vörösgárdisták a Huangcsi tartományban emberevésre adták fejüket. Több száz ellenforra-

dalmárnak kikiáltott személy megfőzött végtagjaiból ételt készítettek, és ünneppel köszöntve a felettük aratott győzelmet, felfalták húsukat. A burzsóá elhajlók tetemeit kitéték a kirakatba — hogy mindenki megszemlélhesse őket — elfogyasztás előtt. A kannibalizmus nyilvános volt, ezzel kellett bizonyítani a proletár forradalomhoz való hűséget (E. P. 1993).

A Vatra Romaneasca elnevezésű román nacionalista párt transzparensain ez állt 1990-ben: „*Magyar vért kívánunk inni*” (hozzáfűzhetjük, az ellenség megevésének primitív szokása szerint). Tóth-Máté Miklós *A bosszú* című novellájában, a mellőzött öreg hős kenyérből kifaragja, majd tehetetlen dühében felfalja előljárója mellszobrát, ezzel viszonzva megaláztatottságát. Az ellenség felfalásának ősi szokása mára csak szimbólum maradt. Ungvári Tamás szerint a húsételeken található élénkvörös ketchup még ma is a vért pótolja. Az ellenség vérének ivása vagy a — némileg civilizáltabb — buffalói korok véres húsa eltűnt a tényleges étkezési szokásokból. A jelképes vér és a felfalás agresszív jellege azonban mindmáig fennmaradt. Az orális agresszivitásnak alighanem nehezen pótolható lelki funkciója lehet. A bulimiában előforduló regresszív oráliszadisztikus (kannibalisztikus) megnyilvánulások jelentése: a szülők és a szociális környezet fölötti uralom megszerzése vagy a társak szimbolikus megsemmisítése (Igoin, 1979; Feiereis, 1989).

A fogazat az agresszió elemi fegyvere

A kövér ember szemre békés és barátságos. Valójában az orális alkathoz destruktív és szadisztikus impulzusok is tartoznak, hiszen a fogazat nemcsak a táplálkozás ösztönének egyik végrehajtó szerve, hanem a támadásnak és a védekezésnek is hatalmas fegyvere (Hermann, 1984). A száj az arc közismert csatateré. A ragadozó állatok összecsapás előtt félelmetes agyaraikat, fogazatukat mutogatják. Civilizált világunkban az ember nem támadhat és nem védekezhet az ősi és primer módon, a fogaival. Az orális agressziót és denenziót kénytelen időlegesen konzerválni és áttételesen a szocializált evésben kiélni. Az étel ilyen esetben az agresszió eredeti tárgyát, egy ellenséges személyt jelölhet.

A fogazat erőssége és a rágás működése az embernél elcsökevényesedett, nem tűnik elég agresszív eszköznek. Ezért a világ egyötöde fegyverszerű segédszerszámokat használ fel az evéshez, ehhez a „szadisztikus rituáléhoz”. Legalábbis Bernat Rudofsky a kés-sel-villával való étkezésben a kannibalizmus atavisztikus jelenlétét véli megelevedni. Képzőművészeti alkotásaiban a villát az ördög vasvillájaként illusztrálja, mint olyan eszközt, amely az istenadta ujjakat semmibe veszi (Szegő, 1988). *Az európaiak barbárok, mert kardokkal esznek* — állítja a kínai mondás.

A kés valóban támadó fegyver, veszélyes eszköz is lehet. Sebek ejthetők, megölt állatok darabolhatók fel vele. A XV. századtól számos tilalom is fűződik a kés használatához. Nem illik folyton kézben tartani, magasra emelni pedig végképp nem ajánlatos, mert ez a támadás képzetét váltja ki. Egy XV. századi illemkönyvben írják (Elias, 1987): „Ne tartsd a kést ábrázatot felé, mert szörnyű az s igen félelmetes”. Olyannyira nem ajánlatos ilyet cselekedni, hogy amikor az anhalti herceg, Lipót Frigyes egy angol udvarban ebédelve véletlenül a szájához emelte a kést, a mellette ülő dáma elájult rémületében (Szabó, 1989).

Az evés és a szeretet metaforái

Az eddigiekben azt fejtegettük, hogy a testméret, az evés, az etetés és az étellel kapcsolatos attitűdök jelentős kifejezői a rejtett dominanciaviszonyoknak. Nemcsak a hatalmat, de még a meghitt szeretetet is kódolhatja. Ez utóbbira jó példa lenne Woody Allen egyik filmjének Danny nevű hőse: „...mindent megtett Louért... Segített kiválasztani a ruháit... még együtt is evett vele.”

Egy XVIII. századbéli táplálkozástudós említi Gastereát, a tizedik műzsát, aki az étkezés élvezeténél, az asztali örömeknél elnököl (Brillat-Savarin, 1912). Szobrát úgy szokás megalkotni, ha bárki látná, úgy tesszen neki, mintha annak a nőnek a vonásait látná, akit legjobban szeret vagy szeretett. Az imádott nőben az anya alakját sejthetjük. A szoptatás során az anya és a táplálék nem választható külön. Az étel eredeti jelentése az anya maga. Amikor a „szertvelevés” vágya kielégítetlen, az evés pótcselekvésként jelentkezhet, hiszen a szeretés egyenlő az etetéssel, az etetve levéssel, végül is az evéssel.

Egy bulimiás (az ételt mértéktelenül zabáló, majd végül saját magát hánytató) egyetemista, az anyjához fűződő felemás viszonyát a fent említett tüneteivel fejezte ki. Egyszerre akart nagyon azonosulni és nagyon eltávolodni anyjától. Nagyokat zabált, de aztán rendre kihányta az anyját szimbolizáló ételt.

Szeretet és evés a mindennapi hagyományokban

A jó hangulatú családi étkezések a családi fészek melegét és biztonságát, a meghitt összetartozást reprezentálják. Az evés lehetőséget ad az emberi kapcsolatok kifejezésére. „Amikor jó barát jó barátot fogad, tegye elé a legjobb falatokat” — javasolja Bonvesin barát, az *Ötven előzékenység az asztalnál* című korabeli munkájában (Láng, 1992). A tördés, a jóltartás, az etetés a vendég megbecsülését, szíveslátását, szeretetét szimbolizálja. Ugyanakkor nem megenni a háziasszony főztjét nagy tiszteletlenséget jelent, azonos a ház lenézésével, a nem becsüléssel, a háziasszonyt magát nem fogadjuk el, ha nem csodáljuk meg ételét. Ezért írja bölcsen Ancsel Éva (1987): „Aki szeret egy embert, az megeszi a főztjét akkor is, ha odakozmált”.

A tudatalatti attitűdök tehát gyakran kifejeződnek abban a módban, ahogy az ételt számunkra elkészítik, illetve ahogy az ételt elfogyasztjuk. A kisgyermeknél látványosan megfigyelhető ez utóbbi feltevés igazsága, hiszen számukra egyáltalán nem mindegy, hogy ki adja ugyanazt az ételt.

Együtt evés és szövetség

A jóllakás öröme az emberiség történetében mindig is a legfontosabb társasági élmény volt (Szathmáry, 1976). A XVI. században az úrvacsora mint egyfajta társasági evés igen jelentős szociális szerepet töltött be. Az ostya a kölcsönös szeretet és megbékélés étke volt. A szimbolikus együtt evés — magától értetődően — tiltott volt harag, gyűlölködés vagy irigység esetén. A hit úgy tartotta, hogy méltatlan szívű emberek komolyan megbeteged-

hetnek, de még meg is halhatnak, ha érdemtelenül veszik magukhoz az úrvacsorát. Talán az iméntiek alapján érthető is annak az öt cannstatti polgárnak a félelme, akik a legnagyobb botrányokkal övezve öt teljes évig nem jártak úrvacsorázni, ugyanis irigységet és gyűlöletet tápláltak egymás iránt. Pedig bizonyára nem lehetett könnyű a dolguk, hiszen azt az egyént, aki kimaradt az úrvacsora szertartásából (lényegében nem evett a közösséggel együtt), a falubeli társadalom veszélyesnek tartotta és mély megvetéssel kiközösítette (Sabeau, 1988).

Bethlen Miklós egyik leveléből kiderül, hogy nálunk is igen nagy sértésnek számított, ha egy nemes nem ivott a többiekkel együtt. Egy tisztet — aki egyébként minden más vonatkozásban vendégszerető és nemes lelkű volt — ezen csekélység miatt kiközösítették ki (Szabó, 1989). Alkoholista betegek élettörténetéből tudjuk, hogy az ilyen kirekesztés, de még inkább az ettől való félelem ma sem ritka! Hiszen a közösséghez tartozás feltétele az orális beavatás, a közös evés-ivás. A XVI. században még a gyermekeknek sem járt haláluk után a harangszó, ha még nem áldoztak, hiszen ők még nem csatlakoztak hivatalosan (és tegyük hozzá: orálisan) is a közösséghez (Sabeau, 1988).

Az együtt evés szövetség jelentése abból a babonából ered, hogy az ember gyomrába került étel és a maradék között kapcsolat van. „Ugyanazoknak az ételeknek a fogyasztásával két ember úgyszólván zálogát adja jó magatartásának, biztosítékot adnak, hogy nem fognak bajt okozni egymásnak, hiszen fizikailag egyesíti őket a gyomrukban levő közös táplálék” — írja Frazer (1993).

A pertuivással is az emberek egyenlővé válnak, tegeződnek, mivel az aktus során azonos italt fogyasztanak. A mágikus hit szerint, ha mindannyian ugyanabból az anyagból esznek, vagy isznak, vagy ha isznak egymás véréből, akkor a kötelék és a kötelezettség kölcsönös lesz. Peter Greenaway egyik filmjében éppen az örök összetartozás vágya hajtja a szerelmeseket, mikor közös reggeliről ábrándoznak.

A felek úgy válnak fizikálisan és spirituálisan is eggyé, hogy az étel közös. Egyformák lesznek azáltal, hogy ugyanaz az étel vagy ital kerül a gyomrukba. A szerelmesek egybefonódását a népi nyelv is hasonló szóképpel fogalmazza meg: *egy tányérből esznek*. Hoppál Mihály a násznép rituális egybefonódását, rokonná válását írta le, hogyan válik a lakodalom során a násznép, a két rokonság az eszem-iszom kapcsán eggyé: a levesből és a pörköltből mindenki annyit kap, amennyit szed, de a végén a torta egyenlő darabokra van vágva (Hoppál, 1980).

A tápértéken túl az ételnek jelentős lélektani értéke is van. Az evés, az étel és a testméret fontos intra- és interperszonális emocionális rendezőelvként is funkcionál. A táplálkozási zavarok értelmezésekor a szakembernek ezt figyelembe kell venni.

IRODALOM

- ANCSEL É. 1987. *Százkilencvennégy bekezdés az emberről*. Budapest: Kossuth.
ANDERSEN, H. C. 1959. *A versenyugrók*. Budapest: Európa.
BAHTYIN, M. 1979. Adalékok a lakoma- és evésábrázolások kultúrtörténetéhez. *Valóság*. 1979/2. 47–59.
BÉKI G. 1986. Az elhízás társadalmi tényezőiről. *Egészségnevelés*. 27. 159–162.
BRIERLEY, J. K. 1973. *Biológia és társadalmi válság*. Budapest: Gondolat.
BRILLAT-SAVARIN 1912. *Az ízlés fiziológiája*. Budapest: Signer és Wolfner kiadása.

- CSUPOR T.** 1979. *A táplálkozás paradoxonai.* Budapest: Magvető.
- DE CASTRO, I.** 1965. *Az éhező Brazília. Az éhség és a sertanejo társadalmi élete.* Budapest: Kossuth.
- DOBROVITS A.** 1979. Egy későkori halotti lakoma — ábrázolás a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményében. In: Kákossy László (szerk.): Dobrovits Aladár *Válogatott tanulmányai.* I. Egyiptom és az antik világ. Budapest: Akadémiai. 100–109.
- DU CANN, C.** 1991. Tupir. *IPM.* 3. 1991.
- ELIAS, N.** 1987. *A civilizáció folyamata. Szociogenetikai és pszichogenetikai vizsgálódások.* Budapest: Gondolat.
- E. P.** 1993. Felfalták előljáróikat. *Képes Újság* 1993. 02. 06.
- ESPMARK, S.** 1992. Psychological aspects of obesity. In: *Reproductive Life.* Edited by Wijma K. and Schoultz von B. The Parthenon Publishing Group, Stockholm. 243–249.
- ESQUIVEL, L.** 1994. *Szeress Mexikóban.* Budapest: Pesti Szalon.
- FEHÉR B.** 1987. Régi pesti hétköznapiok Fidibuszfényben. *Magyarország.* 1987. október 9. 21.
- FEIEREIS, H.** 1989. *Diagnostik und Therapie der Magersucht und Bulimie.* München: Marseille Verlag.
- FORGÁCS A.** 1991. *Az étel, az evés és a testméretek pszichoarchaikus jelentésrétegei.* Budapest: Pszichoszomatikus füzetek, 25.
- FRAZER, I. G.** 1965. *Az aranyág.* Budapest: Gondolat.
- GEIGER, Á.** 1978. A testhatárok szerepe a juvenilis obesitas tünettanában. *Magyar Pszichológiai Szemle.* 19. 33–44.
- HERMAN E.** 1976. Az elhízás pszichoszomatikus összefüggései. In: Király Piroška (szerk.): *Pszichoszomatikus megbetegedések. Tanulmánykötet.* Budapest: Medicina. 95–109.
- HERMANN I.** 1984. Az ember ősi ösztönei. Budapest: Magvető.
- HOPPÁL M.** 1980. Elosztás és egyenlőség. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei.* 32.
- HUSZÁR K.** 1988. Enni vagy nem lenni? Küzdelem a kövérséggel. *Grimasz, Szatirikus Irodalmi Magazin.* Budapest: Európa.
- ICOIN, L.** 1979. La boulimie et son infortune. Paris: Presses Universitaires de France.
- JOÓ M. N.** 1991. *A súlytöbblet, mint a dominancia kifejezője.* Énkép — éneidál vizsgálatok Leary és MMPI teszttel obesitásban. Előadás. Elhangzott a Magyar Pszichiátriai Társaság II. Vándorgyűlésén. Kecskemét, 1991. nov. 8–9.
- KÉZAI S.** 1984. A magyarok viselt dolgairol. *A magyar középkor irodalma.* Budapest.
- LÁNG GY.** 1992. *Könyhai különlegességek és képtelenségek.* Budapest: Corvina.
- MAJER, J.** 1987. *Hogyan viselkednek az állatok? Betekintés az etológiába.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- MINUCHIN, S.** 1974. *Families and family therapy.* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- NASSER, M.** 1988. Eating disorders: the cultural dimension. *Social Psychiatry Psychiatric Epidemiology.* 23. 184–187.
- RABELAIS, F.** 1965. Gargantua és Pantagruel. Budapest: Szépirodalmi.
- SABEAN, D. W.** 1988. Áldozás és közösség. Az úrvacsora-vétel megtagadása a 16. században. In: Vári András (szerk.): *Missionáriusok a csonakban.* Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Budapest: Akadémiai Kiadó. 110–156.
- SÁNDOR R.** 1968. *Furcsaságok az orvoslás világából.* Budapest: Medicina.
- SZABÓ I.** 1989. *Történelmünk asztalai.* In: A Népszava Kalendáriuma. Budapest. 171–181.
- SZATHMÁRY L.** 1976. *Eat or Be Eaten. Food as Celebration.* Chicago.
- SZEGŐ GY.** 1988. Tárgyak és szokások. *Magyar Nemzet* 1988. január 11.
- SZOLLÁR L.** 1986. *Az elhízás kóreléttana.* Budapest: Medicina.
- TÚRY F.–SZABÓ P.–FORGÁCS A.** 1989. *A pszichoszomatikus táplálkozásszavarok morbiditásának vizsgálata debreceni középiskolás és egyetemista populációban.* Az MTA DAB pályázatán I. díjat nyert pályamunka. Debrecen.
- TÚRY F.–RATHNER G.–SZABÓ P.–FORGÁCS A.** 1994. A táplálkozási magatartás zavarainak hazai epidemiológiai adatai: újabb eredmények. *Orvosi Hetilap.* 135. 787–791.
- VANDEREYCKEN, W.–HOEK, H. W.** 1991. Are eating disorders culture-bound syndromes? In: Halmi, K.A. (eds.): *The psychology and treatment of anorexia and bulimia nervosa.* Washington, D.C.: American Psychiatric Press.
- ZWEIG, S.** 1972. *Amok.* Budapest: Magyar Helikon.

CSALÓDÁSOM A PSZICHOANALÍZISBEN!?

Bakó Tihamér

Megérintődésem

A krízis és a regresszió összefüggéseit keresve kezdtem el olvasni Ferenczi Sándor tanulmánykötetét.¹ A könyv olvasása közben azt éltem át, hogy valami megérintett, elért hozzám, túljutott a szakmai rétegeken, a személyes teremig hatolt. Ez a megérintődés egy belső történés elindítója lett.

Ezzel egy időben, mintegy elfedve, hogy e belső történésekre figyelni tudjak, azt a késztetést éreztem, meg kell hogy írjak egy cikket, melyben a pszichoanalízisben való csalódásomat és hitem visszaszerzésének történetét osztom meg az olvasóval. A késztetésemnek engedve, szinte azonnal hozzá is láttam a munkához.

Tanácsstalanságom

Mindezek közben az a sejtésem támadt, hogy az engem ilyen mélyen megérintett gondolatok, egy bennem zajló történethez, történelmemhez, esetleg saját analízisemhez kapcsolódnak, mintegy annak folytatásaként. Azt is be kellett látnom, hogy ez idő tájt mind ezeknek utánagondolni, az összefüggéseket felfedni, a történet kezdetét megismerni képtelen vagyok. Mintha valami távol tartani igyekezne engem ettől a megismeréstől.

Kíváncsiságom azonban nem hagyott nyugodni, a történet kezdetének megismerése felé terelt. Amikor azt láttam, ez kapcsolatos lehet akár a fogantatásommal, születésemmel, pályaválasztásommal, esetleg az analízisemben megélt élményeimmel, tanácstalan, értetlen lettem. Ez a nem értés kissé furcsa volt számomra, el is bátortalanított, de abban reménykedtem, ez az állapot nem maradhat tartósan így.

Jóllehet a történet kezdetéről nem tudtam magamnak számot adni, valami mégis arra ösztönzött, hogy a csalódásaimról írjak.

¹ Ferenczi Sándor 1982. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Budapest: Magvető Kiadó.

Hitem az analízis mindenhatóságában

Asztmás gyermekkori (5–11 éves korom között) betegeskedéseim, majd törekeny egészségi állapotom (11–27 éves korom között) után, az analízis első évét követően hosszan tartó egészséges korszak következett az életemben, ami egészen 1993 tavaszáig (37 éves koromig) tartott. Ekkor újra beteg lettem. Egy vírusos fertőzés következményeként, először jobb oldali tüdőgyulladást kaptam. Nem vettem komolyan, dolgoztam tovább. Azt hittem, ez lábon kihordható. Ekkor még az az élmény munkált bennem, amit a pszichoanalízisem során építettem fel magamban: én egészséges vagyok, engem elkerül a betegség, legyőzhetetlen vagyok. Azt gondoltam, a saját, sikeresnek megélt, befejezett analízisem megvéd a betegségekkel szemben, illetve, hogy általa olyan eszközhöz jutottam, ami segít túljutni a testi, lelki bajokon. Abban bíztam, a lélek értése megvéd a bajokkal szemben.

Pedig már akkor gyanakodnom kellett volna, amikor a saját analitikusom hetekig járt orvoshoz testi bajai miatt. Óvatosságra inthetett volna analízisben éveket eltöltött munkatársaim öngyilkossága. Kételyekkel kellett volna élnem akkor, amikor analízisben megöszült kollégák rossz élethelyzetét láttam. Ezek azonban engem, mintegy elvakult hívőt, meg sem rendítettek. Mindenre volt egy magyarázatom: „Kevés ideig járt analízisbe”. „Akkor hagyta abba, az analízist amikor az igazi munka elkezdődhetett volna”. „Rossz analitikust választott”. Gondoltam: „Mindezek rám nem érvényesek”. „Én bezzeg majd másként csinálom”.

Csalódásom a pszichoanalízisben

Az 1993-ban átélt élmények csalódottá tettek. Az antibiotikumok nem hatottak testi betegségeimre. A tüdőgyulladást arcüreg-, majd mellhártyagyulladás követte. Betegségeim ilyen gyors ütemű szaporodását látva az a gondolatom támadt, talán segítségére lehetek testemnek azáltal, hogy analizálni kezdem bajaim esetleges lelki eredetét. Folyamatosan „beírtam magam” saját rendeléseimre. „Analitikus órákat vettem magamtól.” Ennek ellenére, azt éltem át, a helyzet változatlan, egy helyben topogok, a lelkem nem képes segíteni a testemnek. A testem meghalni készül, és ebben nem enged, hogy a lelkem megakadályozza. Olyan érzésem volt, mintha a testem megsértődött volna, és cserben akarja hagyni a lelket. Hiába jöttem rá, hogy az elkezdett reformtáplálkozást a testem nem szereti. A visszatérést a jól bevált korábbihoz (hús, csoki stb.) nem fogadta el kiengesztelő ajándékként. Az sem segített, hogy megértettem, az időközben átélt lakáscsere nem hozta meg a várt örömet. Az sem billentett vissza, hogy beláttam, a feleségem hét év gyes utáni munkába állását mint egy nagy veszteséget éltem meg. Azt is felfedtem, hogy a külső, nem pszichoterápiás munkákat nem szeretem, védtelenné, kiszolgáltatottá tesznek. Mindezek megértésével sem tudtam megállítani az önpusztító folyamatot. Azt éltem át, ebbe most akár bele is halhatok. Elvesztettem a hitemet a sérthetetlenségembe, sebezhetetlenségembe. Több, az általam vezetett terápiában is megtorpantam. Azt tapasztaltam, a pácienseim olyan rétegekhez értek el, ahol én már nem tudom biztonsággal tovább vezetni őket, ahol én már nagyon bizonytalanná váltam. Egyfajta delegálást éreztem felőlük, mely így szólt: „Menj, és dolgozz magadon, hogy velünk is továbbjuthass”.

A csalódással szembe kellett nézmem. Fel kellett adnom azt a hitet, mely azt sugallta, a pszichoanalízis olyan, mint egy védőöltés, megvéd minden testi és lelki bajtól. Le kellett győzőm azt a nárcisztikus érzést, amely arról szólt, már soha többé nem kell segítséget kérnem másoktól, egyedül is boldogulok saját sorsom alakításában. Számot kellett vetnem azzal is, hogy mint pszichoanalitikus-jelöltnek, korlátozottak a segítség, a gyógyítás lehetőségei, továbbá le kellett számolnom a pszichoanalízis mindenhatóságával is.

Váltás a gondolkodásomban

Csalódásomat, sértettségemet azt követően tudtam távolabb engedni magamtól, miután képessé váltam arra, hogy a helyzetemnek egy merőben más oldalát is lássam. Ebben a pácienseim — Menj, és dolgozz magadon — rejtett üzenete, továbbá a terápiás munkámnak az az alapossága segített, hogy az elakadásaimat törekszem mindig végiggondolni, megérteni, ehhez akár külső segítséget is kérve.

Amikor azt tapasztaltam, hogy a pszichoanalitikus kezelésekből olyan elakadásaim vannak, melyeknek okát felfedni képtelen vagyok, sejtettem, amit már korábban is gyanítottam, a pácienseim lelki történéseinek olyan területére érkeztünk, ami bennem is tisztázatlan, bennem is fehér folt. Tudtam, ennek feltárására egyedül képtelen vagyok.

Amit önmagam miatt megtenni még nem voltam képes, a pácienseim, a hatékony munka érdekében szinte kötelező volt. Ezzel a nézőpontváltozással szabad utat adtam önmagamnak ahhoz, hogy felhívjam a pszichoanalitikusomat az analízis folytatását kérve. Mivel ő feltehetőleg érzekelte veszélyeztetettségemet, szinte egy hónapon belül lehetőséget adott (heti egy alkalommal, a krízist tartva a fókuszban) a történetek, élmények analízisére.

A megélés szabadsága

Ez alatt a kilenc hónap alatt, sokszor furcsa, megdöbbentő élményeim, ráismeréseim voltak. Ehhez hasonló megdöbbenéseket Jung önéletrajzi írásaival² ismerkedve éltem át. Igaz, akkor azokat kételkedve olvastam, hitetlenkedve abban hogy ezek egyáltalán lehetségesek.

Az egyik ilyen élményem a gyermekkorom színterén zajlott.

Szüleimnél, gyermekkorom színterén vendégeskedtünk a családommal. Egyik délután feleségemmel és gyermekeimmel a Tiszára mentünk horgászni, amikor a folyó felé vezető úton egyszerre éltem meg a jelen itt és most valóságát és egy hét-kilenc éves korai élményemet, amikor a baráttal, kezünkben a horgászbottal megyünk egymás mellett a Tiszára. Szinte éreztem a testemben a hét-kilenc éves gyermekemet. Láttam a társamat. Igaz, rövid időre, de megéltem az élményt, amely visszaidézte testemben, érzéseimben, hangulatában ezt az emléket. Ez a kettős átélés, a múlt ilyen szintű átjárhatósága, megjelenése, bevallom egyszerre hozta a rémület és a jó érzés kettősségét. A rémületét, hogy ilyeneket

² C. G. Jung 1987. *Emlékek, álmok, gondolatok*. Budapest: Európa.

élek át, hogy korábban sohasem tapasztalt élményeim vannak (főleg az után az eléggé zárt keretek közé kényszerített világ után, amiben ez ideig éltem). Jó érzést okozott, hogy egy ilyen belső szabadságot élek át, hogy a félelmeim ellenére is befogadom azokat, elfogadom, hogy ez is az én részem, hogy a múlt és a jelen így elférnek egymás mellett. Olyan volt ez, mint egy fontos találkozás az eddig kirekesztett belső világom egy részével. Talán ennek a „belső vasfüggönynek a széthúzása” vezetett el ahhoz az élményhármashoz, amit ezt követően írok le.

A „menjek vagy maradjak” élménye

A vírusfertőzéses betegségeim során azt éltem át, ebbe bele is halhatok. A testem nem akar élni, a lelkem tehetetlenül áll felette. Minden erőfeszítésem eredménytelen. Úgy gondoltam, a halál ilyen közelsége engem soha még meg nem érintett. Az, hogy ez mennyire nem így van, a következő élményből derült ki számomra. Ez alatt a kilenc hónap alatt egy olyan szabadságban éltem, aminek következményeként a tudattalanom eddig be nem járt területeire kaptam bebocsátást. Az egyik analitikus órán egy zuhanásos élményem volt. Azt éltem át, esem valahonnan lefelé. Ez a zuhanás furcsa, de kellemes volt számomra, amit egy nagy döbbenet követett. Leestem, lezuhantam, odaütődtem a betonhoz. Mély fájdalmat élttem át. Testem fájdalmától mélyebb volt a lelki kín: nem vigyáztak rám. Halni hagytak. Ilyenkor hol vannak azok, akiknek meg kellene védeniük engem ettől a szenvedéstől.

Testem ott feküdt a hideg kövön, fölötte egy árnyék lebegett. Hol közelebb jött, hol eltávolodott. Hol elment, hol visszatért, benne a „menjek vagy maradjak” döntés küzdelmével. Maradhatok-e ott, ahol ilyen fájdalmat kell átélni, ahol ennyire nem vagyok fontos. Testem némán várt, a döntés a lelkem kezében volt. A döntést hosszan tartó vívódás előzte meg. A maradásnak ára van. A sebezhetetlenség, a feltétel nélküli bizalom élménye elveszett.

Ez annak az öt-hat éves gyermekkori élményemnek az újraélése volt, amit az unokatestvéreimmel való játszás során éltem át. Azon versenyeztünk, ki ér fel leghamarabb a lépcsőn a padlásra, és ki jön le leggyorsabban a magtárba. A verseny közben egyik unokatestvérem meglökött és lezuhantam. Két napig feküdtem eszméletlenül. Talán ennyi időre volt szükségem a döntéshez. Nehéz ezt a „hipnogóg”, az „intenzív képzeletet működtető” állapotot megmutatni, leírni, melynek során ezeket az élményeket az analitikus diványon átéltem. Egyszerre voltam belül és kívül, egyszerre éltem át az élményt a testemmel, érzéseimmel és láttam kívülről. Hol az egyik, hol a másik elem kapott nagyobb hangsúlyt.

A második élményem a születésemmel kapcsolatos. Magzati életemben azt hiszem, jó dolgom volt édesanyám hasában. A belső programom szerint egyre közelebb kerültem valami nagy változáshoz. „Tudtam” azt is, még van egy rövid időm, amit kihasználhatok arra is, hogy felkészüljek erre a változásra. Ekkor kezdtek el zaklatni. Én „tudtam”, hogy ennek nincs itt az ideje. Durvák voltak, erőszakosan bántak velem. Azt akartam, hagyják abba. Szerettem volna elbújni. Nem tudtam. Nem értettem, mi történik velem. Fájt, amit tettek. Kényszerítettek arra, hogy menjek előre (szülessék meg). Haragudtam. Megsértődtem. Abbahagytam minden aktivitást. Nem mentem tovább. „Tehettek velem amit akartok, én nem teszek

semmit” érzése volt bennem. Tudtam én, ebbe bele is pusztulhatok. Kezem a testemhez lapult. Az egész testem beszorult. Fojtó, összehúzó állapotban voltam időlen időig. Éreztem, itt fogok elpusztulni, ha nem történik valami. Keztem dühös lenni. Az, hogy innen kijussak, (hogy megszülessek) nem csak az én dolgom. Eddig minden olyan jó volt. Hol van ez a jó? Hol van az a jó, akitől mindezt kaptam? Ki az, aki ezt teszi velem, aki hagyja, hogy ezt éljem át? Ekkor még nem döntöttem véglegesen arról, hogy menjek vagy maradjak. Nagy volt a döntés terhe. Tudtam, ha maradok, vége mindennek, ha megyek, akkor is vége mindennek. Valami örökre elveszett. Talán a hosszan tartó kínszenvedésnek akartam véget vetni, amikor apró pingvinszerű mozgásba kezdtem. Éreztem, testem benedvesedik. Lassan, nagyon lassan haladok előre, és kezdek kiszabadulni fogságomból, ebből az időlen idő óta tartó állapotból. Nem tudtam mi vár rám odakint. Ezek után nem voltam túl bizakodó. Valamit, talán a bizalmat örökre elvesztettem.

A harmadik élményem is hasonlóan fontos volt számomra, amit eredetileg öt éves koromban élhettem át.

Egyik éjszaka felébredtem, mert pisilnem kellett. A bili a szoba másik részében, édesapám ágya alatt volt. Letérdeltem és pisiltem. A félhomályban, amikor édesapám ágya felé néztem, azt láttam, valaki ott fekszik mellette. Rosszat sejtve visszaneéztem a mi ágyunkra, ahol édesanyámmal szoktam aludni. Őt nem láttam az ágyunkban. Döbbenet fordítottam a fejemet hol az egyik, hol a másik ágy felé. Rosszul látok — gondoltam. Ugye nem lehet igaz — kérdeztem magamtól. Végül mégis szembesülnöm kellett a ténnyel, a rideg valósággal. Sejtésem beigazolódt. Igen, ez ő. Ez mégiscsak ő. Ez a nő, aki édesapám mellett fekszik, nem más, mint az én anyám. Az én... Testem összeomlott. Vállaim befelé fordultak. Megsemmisültem. Becsaptak, megcsaltak, hazudtak nekem. Az, hogy nappal még megsimogatni sem engedi magát az apámnak, az, hogy én vagyok a legfontosabb, hogy csak engem szeret, az mind-mind egy nagy hazugság. Visszamentem az ágyamba. Befordultam a fal felé, hogy semmit se lássak. Tudtam, erről a nagy fájdalomról soha senkinek nem beszélek. (Végül is harminc évig ez sikerült is, azért az sem olyan rossz teljesítmény.) Talán még azon az éjszakán elfelejtettem az élményt. A csalódást, a nem bizást magammal hurcoltam huszonöt-harminc évig. Ez mindig jelen volt velem az emberi kapcsolataimban.

Az első fiam, Máté születése és az azt követően átélt kapcsolatunk voltak azok, amelyek enyhítettek ezen a nagyon szorító és kirekesztő érzésen, azon, hogy a valakihez való tartozás előbb-utóbb csalódással végződik.

Rekonstrukció

Ferenczi értelmezés-értékű gondolatai

Amikor Ferenczi cikkének olvasása közben a pszichoanalízisben megélt csalódás megírásának gondolata fogalmazódott meg bennem, nem voltam azzal tisztában, hogy mi is történik velem. Nem vettem észre, hogy Ferenczi két gondolata, mint értelmezések hatottak rám. Nem realizáltam, hogy a cikk megírása, a csalódás megfogalmazása saját analízisem folytatása lett. Az írás kezdetén még nem tudtam összefüggésbe hozni azt a meg-

állapítást; „nem tudom, az én történetem ennek a cikknek a kapcsán hol is kezdődik, csupán azt tudom, hogy a pszichoanalízisben megélt csalódásom mikor kezdődött”. Ma már tudom, hogy a pszichoanalízisben, pszichoanalitikusban való csalódásom áttétel, mely alapvetően a korábban leírt csalódásokat volt hivatott lenyomatként őrizni.

A saját analízisem folytatódása azért is fontos számomra, mert a kilenc hónap alatt az érintettségem mélylélektani részét azt hiszem, sikerült elég alaposan körbejárni, míg a kiváltó események megismerésével kapcsolatosan az volt az élményem, az eszemmel megértettem, felfogtam, mi történt, de az érzéseimben, a testemben nem történt meg az ezzel kapcsolatos átbillenés. Ezt segítette Ferenczi két gondolata. Azt, hogy ez hogyan is történt, mi az, ami elért hozzám, talán úgy érthető meg a legjobban, ha megismerjük ezeket a részleteket a könyvből. Az egyik gondolat³ a pszichoanalitikus elkötelezettségéről szól: „az orvos, aki az analízist könyvből tanulta, de önmagát nem vetette mélyreható lélekelemzés alá, vagy éppen a betegeknel sem szerzett felőle tapasztalatot, sohasem lehet az analízis helyességéről meggyőződve. Kisebb-nagyobb fokú, olykor a meggyőződéssel határos bizalma lehet iránta, e mögött azonban mindig ott lappang az elnyomott kétség”.

Ez a részlet azt a kérdést vetette fel bennem: kibem is csalódtam? A csalódásom miről is szól? A részlet kapcsolódott továbbá a kliensek delegálásához, amely arra szólított fel, ismerjem meg önmagam, lépjek túl a saját elakadásaimon, hogy a pácienseknek segíteni tudjak az övék megismerésében, feldolgozásában.

Ferenczi második gondolata a trauma hatására átélt regresszióról szól:⁴ „a betegek azt szerették volna, ha gyermek módjára dédelgetnék, ápolnák és sajnálnák őket. Ez esetben az önszeretés gyermeki stádiumába való visszaesésről lehet beszélni”.

Amikor ezt a részt elolvastam, szinte azonnal el is felejtettem. Hatott rám, de nem tudtam felfogni. Többször kellett újra olvasnom és csak azt követően tudtam továbblépni. A gondolat továbbra is velem maradt és valahol a mélyben folytatta ténykedését. Az újra és újra olvasás során azt éltem át, valami eltalált, megérintett, jó érzésekkel szinte szétterült a testemben.

Krízisregresszió

Ennek a cikknek a kapcsán kezdtem el azon gondolkodni, hogyan is indult az én csalódásom története.

Amikor beteg lettem, hetekig nem vettem róla tudomást. Feleségem, szüleim unszolására végre rászántam magam, hogy felkeressek egy belgyógyászt. A kolléga miután megvizsgált, kikérdezett a tünetekről, és megtudta, hogy az állapotom hetek alatt alakult ki, azt mondta: „Igen, ez az a vírus lesz, amibe az előző napokban halt bele két, veled egykorú. Komolyan kell venni.” Ez elég volt ahhoz, hogy megrémülve egy hétig odahaza maradjak. Ez a két mondat mélyen megérintett és elindított bennem egy változást. Akinek eddig éreztem magam: sebezhetetlen, erős, mindent kibíró, minden nehézséggel megbirkó-

³ A részlet az „Ideges tünetek, keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán” című fejezetből való.

⁴ A részlet a „Háborús neurózisok pszichoanalízise” című fejezetből való.

zó, egyszerre távolra került és helyébe lépett a beteg, a veszélyben lévő kiszolgáltatott én állapotom. A belső irányítóm teljesen elvesztette működőképességét. Egy helyben, a se előre se hátra állapotában voltam. Elvesztettem minden olyan kapaszkodót, ami kivezethetett volna ebből a kétségbeesett állapotból. Egy verembe estem, a regressziós verem állapotába kerültem, nem látva onnan semmi kiutat. Ami legjobban jellemezte ezt a helyzetet: eltűntek az érzéseim, indulataim és csupán a kétségbeesésem maradt meg. A regressziós verembe talán az által kerültem, hogy a csalódásaim miatti érzéseim a mélybe tolódtak, pedig okom lett volna haragudni az analitikusomra, aki nem védett meg a „visszaeséstől”, a szüleimre, akikkel már átéltem ezt az élményt, a feleségemre, aki nem segít nekem ebből hamar kijutni. Úgy éreztem, a dühömet nem mutathatom ki, mert elveszíttem az esélyét annak, hogy segítséget kapok. Segítséget kérni nem volt szabad attól, akire haragszom. Ezzel a logikai csapdával maradtam egyedül a regressziós veremben. A krízis irodalma után kutatva leltem rá saját krízisemre. Az elkezdett munka tovább folytatódhatott. A kezdeti ellenállásban azt éltem meg, szabad utat csak arra kapok, hogy egy látszólag érzelmileg távolabbi eseménnyel foglalkozzam, a pszichoanalízisben való csalódással. Most azt látom, ebben az a védelem fejeződik ki, amivel az ép énem a csalódásoktól akart megvédeni. Mintha azt mondta volna: Ezzel dolgozhatsz, ezzel jól boldogulsz, ez sikerélményt ígér. Szinte lépésről lépésre engedett tovább. Úgy bánt velem (úgy bántam magammal), mint egy „elég jó anya”, aki ismeri gyermeke teherbírását, érzékenységét. Miután megismerhettem, átélhettem a pszichoanalízisbe való csalódásomat, továbbléphettem, hogy felfedjem a folyamatot. A következő lépés a pszichoanalitikusomban való csalódás élménye volt. „ő sem védett meg a betegségtől”-érzés. (Ezt az élményt sem éltem meg korábban.) Ezt követte a felnőttvilágban való csalatkozás. A felnőttvilág számomra az újrakezdés élményéhez kapcsolódott. A felnőtt tud vigyázni magára. Ha felnőtt leszek, én is tudok. Mivel nem tudtam, önmagamban is csalódnom kellett, abban a hitben, hogy vigyázni tudok önmagamra, hogy a gyermekkori beteges világból egy egészséges felnőttvilágba kerülök, aminek a biztosítéka, hogy ez így marad, abból a biztonságból származott volna, amit az analízisemben teremtettem meg, építettem fel. Ezen a láncolaton keresztül jutottam el az ősi sebig, a szüleimben, és főleg édesanyámban való csalódásig. Ferenczi értelmezése kapcsán ebben a sorban összekapcsolódott a gyermek vágya a szeretetre, kényeztetésre és az ambivalenciája a szeretni vagy büntetni érzésre, a felnőtt korban átélt hasonló érzéssel. Így esetemben az ősi élményfeldolgozás felől jutottam el az indulatátétel feldolgozásáig olyannyira, hogy amit addig oly hosszasan halogattam, hogy pszichoanalitikus jelöltből pszichoanalitikus legyek, ennek a felismerésnek hatására tudtam meglépni. Vállalni tudtam a közösséget az addig tudattalanul elutasított pszichoanalitikussal (az anyával), aki nem védett meg, aki miatt a csalódást átéltem.

Az ambivalencia feloldása

A cikk megírásának gondolata, úgy érzem, azt a kettősséget hordozza, amely ebben a leírt problematikában benne foglaltatik. Lehetőséget kínált a probléma elfedésére, azaz annak végiggondolására, színes, érdekes kifejtésére, amit az analízisben átélt élményem

megírása jelenthetett volna. Ugyanakkor megkímélte a probléma kreatív továbbvitelét is. Ez a cikk része lett saját analízisemnek, mely által sikerült újabb részt megérteni önmagamból, újabb tudattalan „őserdőt” birtokba venni, így ez a cikk már megtette a dolgát, ami miatt mégis közreadom, az a remény, hogy mások számára is gondolatébresztő, élménymegosztó lehet.

Karl Raimund Popper: A racionalizmus védelme · Rába György: A rontás · Eckhart mester: Mondhatatlan dolgokról; Ezt mondja Dániel próféta · André András, Böröndi Lajos, Ferencz Győző, Forrai Eszter, Horváth

1996
6

Elemér, Parancs János, Pék Pál, Pintér Lajos versei · Mándy Stefánia és Tarzan Zéro prózája · A történelem kellős közepén – Beszélgetés Vörös Jenő költővel · Rochlitz Kyra: Orpheus nyomában (A teljesség felé: Salve Regina)

ARCHÍVUM

TITKOS ASZIMMETRIA**Bruno Bettelheim*

1977 utolsó hónapjaiban Aldo Carotenuto, a Római Egyetemen személyiségelméletet tanító jungiánus pszichoanalitikus véletlenül hozzájutott egy elveszett vagy hosszú ideje elfeledett dokumentumgyűjteményhez. Az is a véletlenen múlt, hogy a Genfi Pszichológiai Intézet korábbi központjául szolgáló épület pincéjében egyáltalán megmaradt a csomag. Az iratköteg az 1920-as évek elején Genfben élő és dolgozó úttörő pszichoanalitikus, dr. Sabina Spielrein hagyatéka. Betegei között szerepelt Piaget, ott analizálta néhány hónapig. 1923-ban Spielrein úgy döntött, hogy hazatér szülőföldjére, Oroszországba, s akkor hagyhatta ott ezt a köteget.

Carotenuto azonnal felismerte, milyen fontosak az előbukkant iratok, köztük húsz levél Freudtól s sokkal több Jungtól. Az viszont nem volt nyilvánvaló, hogy e levelek sokkal jelentősebbek maga a címzett — Spielrein doktornő miatt. A *Titkos szimmetria* címmel közzétett (New York: Pantheon, 1982) levelek lényegében azt igazolják, milyen sajátos hatást gyakorolt Sabina Spielrein Jung életére és gondolkodásának fejlődésére, milyen szerepet játszott mind a jungi, mind a freudi pszichoanalízis fejlődésében, s milyen része volt Jung és Freud kapcsolatteremtésében, majd elidegenedésükben. Mindez nem annyira Freud és Jung hozzá írt leveleiből világosodik meg, hanem az orvosnő Freudnak és Jungnak címzett leveleinek vázlataiból és másolataiból, valamint töredékes, mégis leleplező naplójából. Ezek együttesen meghökkenítően új megvilágításba helyezik a Freud–Jung levelezés jelentős kérdéseit.

Sabina Spielrein, értelmes, iskolázott jómódú zsidó szülők első gyermeke 1885-ben a Don melletti Rosztovban született; mind nagyapja, mind dédapja köztiszteletben álló rabbi volt. Serdülőkorában Spielrein szkizofrén zavarként vagy szkizoid jellegű súlyos hisztériaként leírt betegségben szenvedett. Erősen aggódó szülei 1904 augusztusában Zürichbe vitték kezelésre a világhírű Burghölzli elmegyógyintézetbe. Jung 1900 óta dolgozott ebben a kórházban, s 1905-ben lett főorvos. Valószínűleg Spielrein volt az első, legalábbis egyik első betege, akit Jung pszichoanalízissel próbált kezelni. Korábban főként betegai asszociációinak tanulmányozására összpontosított, s arra, amit ezek belső életükről feltártak — ilyen foglalkozásokon Spielrein is részt vett.

* Forrás: Bruno Bettelheim: *Freud's Vienna and Other Essays*. Vintage Books — A Division of Random House Inc. New York, 1991. 58–81. Az esszé némileg más formában és az utószó nélkül „Botrány a családban” (Scandal in the Family) címmel a *The New York Review of Books* 1983 június 30-i számában jelent meg.

Nem tudjuk, meddig élt Spielrein betegként a kórházban, de 1905 áprilisában beiratkozott a Zürichi Egyetem orvosi karára. Ekkor vagy hamarosan ezután annyira javult állapota, hogy elhagyta a kórházat, s a továbbiakban Jung bejáró betegként kezelte. „Egy szkizofrénias eset pszichológiai tartalma” című disszertációjával 1911-ben szerezte meg doktori fokozatát. A korábbi szkizofrénias beteg ekkorra már a szkizofréniát tanulmányozta, elmebajokat kezelő orvos lett, eredeti gondolkodó, aki olyan elképzeléseket dolgozott ki, amelyek később igen nagy jelentőségre tettek szert a freudi rendszerben.

Carotenuto (eredetileg Olaszországban kiadott) könyvének a *Titkos szimmetria* címet adta. A könyvből több szimmetria és egy, szerintem jóval fontosabb aszimmetria világlik ki. Az olasz eredeti címe, *Diario di una segreta simmetria* rámutat, hogy a címben idézett szimmetria Spielrein és Jung fejlődésére vonatkozik, hiszen ez az, ami feltárul Spielrein naplójegyzeteit olvasván. Kiderül, hogy Junggal fennálló kapcsolata során Spielrein döntő befolyással volt rá és rendszerének fejlődésére. Ami azt illeti, Spielreinre Jung gyakorolta a legnagyobb hatást. Ez csak természetes, hiszen kezelőorvosaként ő segítette ki súlyos pszichológiai zavaraiából — ám még kezelte, amikor szeretők lettek. Spielrein mélységesen szerette Jungot, hiszen ő volt első szerelme, de szerette mint betegségéből való szabadítóját, ezenkívül mint gyógyító tanárát, aki elindította a később hivatásává lett elemekörtan tanulmányozásában. Sohasem szűnt meg Jung iránti mélységes ragaszkodása, sem akkor, amikor Jung elárulta szerelmüket, sem később, amikor hozzáment egy másik férfihoz és gyermeke lett tőle. Jung iránti érzelmei azonban végül is meglehetősen ellentmondásossá váltak, ami érthető, hiszen az odaadóan szeretett férfi nem pusztán érzéketlenül viselkedett iránta, hanem úgy, amit később maga az érintett is találoan gazember-ségnek nevezett. Erről többet a későbbiekben.

Számomra nem a dokumentumok és Carotenuto róluk szóló fejtegetései olvastán feltáruló szimmetriák a legérdekesebbek, hanem az abból kirajzolódó aszimmetria, hogy míg Spielrein szakmailag egyre közelebb kerül Freudhoz, Jung a Freuddal és pszichoanalitikai módszerével való szakítása felé közelít. A könyv alapján nyilvánvaló, milyen jelentős hatást gyakorolt Spielrein Jung gondolataira, s véleményem szerint ez adja a könyv nagy emberi és — a pszichoanalízis fejlődése szempontjából — egyedülálló történeti jelentőségét.

E dokumentumoknak mind emberi, mind történeti jelentőségét lényegesen fokozná, ha olvashatnánk Jungnak Spielreinhez írott leveleit, amelyekből állítólag negyvenhat maradt meg. Míg azonban Freud örökösei engedélyezték a Spielreinhez írott levelek közzétételét, Jung örökösei nem. Ennek következtében csupán nagyon kevés, rövid, gondosan megszürt, mégis fájdalmas szemelvényhez jutunk Jung leveleiből Carotenuto válogatásában. Ezek inkább felkeltik, mint kielégítik kíváncsiságunkat.

Nem nehéz kitalálni, miért nem akarták Jung örökösei, hogy a nyilvánosság saját szavaiból tudja meg Spielrein iránti érzéseinek és vele kapcsolatos viselkedésének részleteit, e tekintetben azonban nem is túl nagy a veszteség. Spielrein naplója, Junghoz és Freudhoz írott levelei, valamint Freud és Jung egymáshoz írt, már közzétett levelei elég világos képet adnak e szerelmi kapcsolatról és arról, amit Carotenuto helyesen úgy említ, hogy Jung elárulta szerelmését.

Jung leveleinek visszatartása miatt viszont nem tudjuk felmérni, mennyire és milyen szempontból teljesen vagy nagyrészt Spielreiné mindaz az eszme és elméleti megfogalma-

zás, amit Jung rendszere alapjának tekintettünk. Kapcsolatuk azt sejteti, hogy Spielrein igen jelentős hatást gyakorolt rá. Rendszerének kialakítása során nemcsak műzsája volt, hanem sok szempontból munkatársa, legalábbis szellemi fejlődésének segítője azon évek alatt, amikor kialakította néhány alapvető elgondolását. Jung levelei és más idevágó információ nélkül bizonyossággal ennél több nem állítható.

Amihez hozzájutottunk, nem hagy kétséget afelől, hogy Jung Sabina Spielreinben fedezte föl animáját, s ennek kapcsán alakította ki azt az elméletét, milyen fontos szerepet játszik animája az ember életében. Így Sabina Spielrein volt az a személy, aki az anima fogalmát ihlette, hacsak nem tőle származik az ötlet is. Ennyit tudhatunk meg e könyvből. A könyv egyébként rávilágít Spielreinek az érett freudi rendszerhez való jelentős hozzájárulására is. Néhány évvel azelőtt, hogy Freud belevette volna rendszerébe a később központi szerephez juttatott halálösztönt, Spielrein megírta és a *Jahrbuch für Psychoanalyse und Psychopathologische Forschung* 1912-es kötetében megjelentette termékeny hatású dolgozatát a rombolásról mint a teremtés okozójáról. Ebben a pszichoanalízis keretén belül elsőként fejt ki eszmét a rombolási vagy halálösztönről és ennek a szexuális hajtóerővel fennálló bonyolult, kibogozhatatlan viszonyáról. E tanulmány lényegi gondolatait egy évvel korábban már ismertette Freud és a bécsi pszichoanalitikus csoport előtt.

Tekintettel arra, hogy Spielrein magas fokú intelligenciája, eredeti gondolkodása és rendkívüli pszichológiai érzéke révén jelentős mértékben járult hozzá a sok szempontból már teljesen kialakult freudi eszmerendszerhez, ésszerűnek látszik azzal a feltevéssel élni, hogy még jelentősebb hozzájárulása Jung rendszeréhez annak kezdeteinél, amikor Jung közvetlenül vele dolgozott. A könyvben megjelent újonnan felfedezett írások lényegében azt sejtetik, hogy valószínűleg minden központi jungi fogalom eredete közvetlenül vagy közvetve Spielreinek tulajdonítható, bármennyire zavarja is a jungiánusokat ez a feltételezés.

Igen valószínű például, hogy nemcsak az anima, hanem az árnyék fogalma is közvetlenül Spielreintől származik, vagy Jungnak vele folytatott kapcsolata körül alakult ki. Freudhoz írott egyik levelében Jung Spielrein rágalmaszásával próbálja vele kapcsolatos saját viselkedését tisztára mosni, s kijelenti, hogy ami történt, megértette vele, hogy „egészen pontatlan elképzeléseim voltak poligám hajlamaimról”, s amit megtanult, abból már tudja, hogy „hol és hogyan csíphető nyakon a gonosz”. Itt, ahol az önmagában lakozó gonoszt említi, nem tesz mást, mint újabb szót használ az árnyékre. Nem tudjuk, mit mondott ugyanezekről a dolgokról Spielreinek vagy mit mondott neki Spielrein, de feltehetjük, hogy ezekről a kérdésekről sokkal nyíltabban beszéltek egymás közt, mint ahogy Jung beszámolt Freudnak.

Nincs róla tudomásunk, melyikük, Jung vagy Spielrein beszélt először a bennük munkáló gonoszról vagy az árnyékról. Carotenuto azonban, míg erősen igyekszik azt a benyomást kelteni, hogy a jungi pszichológia minden alapvető fogalma Jung teremtménye, Jung Spielreinhez írott, számunkra nem hozzáférhető leveleiről írott tanulmányában mégis elég közel jut annak beismeréséhez, hogy Jung számos fogalma közvetlenül vagy közvetve Spielreinek tulajdonítható. Ezt írja: „Nem nehéz elképzelni, hogy a személy, árnyék és anima feltevése sajátos módon e régi tapasztalatok párlatát képviseli”, s itt Jung Spielreinnel való kapcsolatát és tapasztalatait érti. A későbbiekben: „Az anima és az árnyék mint jelenség leírásának figyelmes olvasása azonnal visszavisz bennünket azokba a

korai évekre”, a Spielreinnel fenntartott kapcsolathoz. Végül idéz Jungnak az egyik utolsó ismert, 1919 szeptemberében datált Spielreinhoz írott leveléből: „S.-nek J. iránti szerelme ez utóbbit tudatára ébresztette valami olyasminnek, amit csupán halovánán sejtett, nevezetesen az ember végzetét formáló tudattalan erejének, egy olyan erőnek, amely az utóbbit később igen jelentős dolgokra készítette.” Ily módon, közelebről bármi legyen is Spielrein hozzájárulása a jungi rendszerhez, Jung kijelenti, s e véleményét Carotenuto is osztja, hogy maga a rendszer szerelmi kapcsolatukból származik.

E Jung leveleiből vett két túlságosan rövid idézet jelentősége csupán fájdalmasan ébreszt tudatára mindannak, ami előlünk rejtve maradt. Ugyanakkor az, hogy Jung örökösei nem járultak hozzá a Spielreinhoz írott levelek közzétételéhez, közvetve aggasztó gondolat vet fel Spielrein naplójának és leveleinek kiadása kapcsán. Minden rendelkezésünkre álló bizonyíték alapján úgy tűnik, hogy Oroszországban Spielrein pszichoanalitikusként működött mindaddig, amíg 1936-ban be nem tiltották a pszichoanalízist. 1936-ban vagy 1937-ben valószínűleg a sztálini tisztogatások áldozata lett. Volt azonban egy lánya és három öccse is, így nem lehetetlen, hogy néhány örököse még él, különösen mivel tudjuk, hogy legalább az egyik öccse nem Oroszországban lakott. A könyvbem semmi utalás sincs arra, hogy bármiféle kísérlet történt volna örököseinek felkutatására, hogy megszerezze hozzájárulásukat Spielrein leveleinek és naplójának közzétételéhez. Bár boldog vagyok, hogy olvashattam leveleit és naplóját, s így eltoprenghettem mindazon, amire fényt derítettek, nem tehetek róla, meg vagyok dőbbenve, hogy egy jungiánus pszichoanalitikus, Carotenuto professzor ennyire tiszteletben tartja Jung örököseinek érzékenységét, ugyanakkor semmi hasonló tiszteletet sem tanúsít Spielrein örököseinek érzékenysége iránt. Legalábbis részrehajlónak mondható, hogy a titoktartás szabályait ennyire eltérő módon alkalmazza, különösen, hogy a híres pszichoanalitikus mint terapeuta lényegében kevésbé tarthat igényt titoktartásra, mint a betege.

És mi a helyzet szerelmi viszonyukkal, annak egyik valószínű okával, hogy Jung örökösei megtagadták Jung Spielreinhoz írott leveleinek közzétételét. Carotenuto minden erejével arról próbálja meggyőzni az olvasót, hogy Jung szerelmi kapcsolata Spielreinnel plátói maradt; a dokumentumok azonban igencsak arra utalnak, hogy ez nem igaz. Egy pszichoanalitikus nyilván nem létesíthet szexuális viszonyt egyik betegével sem. Sajnos ez időről időre mégis megtörtént, mind a betegnek, mind a terapeuta szempontjából rossz következményei voltak, s a jövőben is előfordulhat. Mintegy hetven év elteltével viszonylag csekély érdeklődésre tarthat számot, hogy Jung és Spielrein egymás iránti nagy szerelme szexuálisan is beteljesedett-e. Ami sokkal fontosabb, vajon tisztelettel, emberi tisztességgel viseltetett-e betege-szeretője iránt, vagy csak saját jó hírnevével törődött és egyáltalán nem volt tekintettel betege pszichológiai sebezhetőségére, aki a beteg—terapeuta viszony miatt ez ellen nem tudott védekezni. E kérdésekkel kapcsolatban teljesen nyilvánvaló bizonyítékokkal rendelkezünk arról, hogy Jung botránnyosan viselkedett.

Arra vonatkozóan, hogy a kapcsolatuk plátói maradt-e vagy elhálták, 1910 szeptemberében Spielrein ezt vallja meg naplójának: „És mégis a feleségét, aki, a naplójából világosan kiderül [Jung átadta olvasni a naplóját Spielreinek, s azt mondta, hogy ezt rajta kívül csak a felesége olvasta], hosszasan habozott, mielőtt hozzáment volna... őt védi a jog, mindenki tiszteli, én pedig, aki mindenemet, amim volt, neki akartam adni, a legcsekélyebb tekintettel sem voltam önmagamra, a társadalom nyelvén erkölcsstelennek neveznek

— szeretőnek, talán *ágyasnak*! A feleségével akármilyen közönség előtt megjelenhet, nekem pedig sötét zugokban kell meglapulnom. Nem mintha az utcán szeretném szétkürtölni szerelmünket, egyrészt a feleségére való tekintettel, másrészt nem akarom meggyalázni érzelmünk szentségét; mégis mindig fájdalmat okoz, hogy titkolni kell érzéseinket. — Igaz, be akart mutatni a családjának, azt akarta, hogy a feleségével legyünk barátok, de a felesége érhető módon nem akart belemenni ebbe a játékba...”

Aznap visszagondol „a páratlan pillanatokra, amikor a karjában pihentem, s akkor képes vagyok mindent megbocsátani”. 1910. októberében pedig azt írja önmagáról és Jungról: „Amikor költészetünk elkezdődött, két lánya volt. ...” A „költészet” szót használja, amikor kapcsolatukban olyasmire utal, amit nem akar nyíltan említeni; e szó használatának szöveggörnyezetéből világos, hogy a legbensőségesebbre, igen valószínű, hogy a szexuális együttlétre utal. (Anélkül, hogy igazából tudatában lenne, Carotenuto is erre utal a „költészet”-et magyarázó jegyzetében, amikor azt mondja: „A »költészet«-nél egy csupán Jung és Sabina ismerte képes jelentésre lehet gyanakodnunk. Irodalmi analógiát Proustnál találhatunk. Swann és Odette a »faire cattleya« — katléjázni — metaforát használták a birtoklás fizikai aktusának kifejezésére.” Ha Carotenuto nem gondolta volna, hogy a „költészet” metafora a szexuális birtoklásra vonatkozik, miért választotta volna ezt a példát a metaforák használatának magyarázatára? Carotenuto egyébként gyakran említi Spielreint „Sabina”-ként, Jungot viszont sosem „Carl”-ként, s az elfogulatlanságnak ez a méltánytalan, bosszantó hiánya kételyt ébreszt aziránt, vajon tanulmánya egyenlőn bánik-e a két személlyel.)

Az anyag elfogulatlan elolvasása alapján nem lehet más következtetést levonni, mint hogy Spielrein és Jung rendkívül szerető, bensőséges kapcsolatban álltak, s hogy Carotenuto kitaróan érvel a plátótság mellett, azt a benyomást kelti, hogy túlságosan sokat tiltakozik. Az a kérdés viszont, hogy meddig mentek szerelmükben, elveszíti jelentőségét, amikor azt nézzük, milyen hitványan viselkedett Jung szerelmük kitudódása után.

Annak fényében, amit ez új forrásokból megtudunk, hogy Jung számára milyen páratlan jelentőségű volt Spielreinnel való kapcsolata, a Jung–Freud levelekből igencsak arra következtethetünk, hogy elsősorban ez a kapcsolat készítethette Jungot arra, hogy beszámoljon Freudnak, hiszen ez volt az első jelentős eset, amelyet Freud elé tárt, s határozottan kijelentette, hogy le kell reagálnia azt, és hogy erre képtelen rávenni magát.

A Jung–Freud levelezés alapján az egész azzal kezdődött, hogy a Freud számára teljesen ismeretlen Jung megküldte Freudnak szó-asszociációs tanulmányát. Az alábbiakban elmondandók fényében világossá válik ennek fontossága a „Spielrein” névvel kapcsolatos asszociációk jelentőségéről. A Jung–Freud levélváltás kezdete Freud néhány sora, amelyben megköszöni Jungnak a könyvet. A küldeményt Freud rövid cikkeinek gyűjteményével viszonyozza, amelyet azután Jung köszön meg. A levelezés eddig udvarias, és bár szívélyes, de szakmai szinten marad. Erősen elüt ettől Jung második, 1906 október 23-ra datált levele Freudhoz, amelyben Jung váratlanul igen személyes vonatkozású témával hozakodik elő. Ezt írja benne: „Le kell reagálnom legfrissebb élményemet. Egy hisztériást kezelek az ön módszerével. Nehéz eset, 20 éves orosz diáklány, 6 éve beteg.

Az első trauma 3 és 4 éves kora között. Láttam amint apja elveri bátyja csupasz fenekét. Erős benyomás. Ezután nem tud szabadulni a gondolatától, hogy apja kezére székelt. 4–7

éves korától görcsös kísérletek, hogy saját lábára székeljen a következő módon: leült a földre, egyik lába alatta, sarkát a végbélnyílására szorította, majd székelni próbált, ugyanakkor meggátolni a székelést. Ezen a módon gyakran két hétig visszatartotta széket! Elképzelése sincs, hogyan talált rá erre a különös módszerre; azt mondja, teljesen ösztönösen, s örömteli borzongó érzéssel társult. Ezt a tünetet később élénk maszturbáció váltotta fel. Végtelenül hálás lennék, ha néhány szóban elmondaná, mit gondol erről a történetről.”

Ezzel zárul a levél. Jungnak így a Spielreinnel kapcsolatos bonyodalma szolgál első ízben témával, hogy sokkal személyesebben nyíljék meg Freud előtt.

Nem meglepő, hogy Jung Freud véleményét kéri első olyan esetéről, akit Freud módszerével kezel, és általában nem lenne szokatlan, hogy nem említi a beteg nevét, bár az ezt követő levelekben szabadon megjelenik a kezeltek neve; Spielrein esetében azonban különleges kérdéseket vet föl, sőt árulkodó lehet, hogy Jung elhagyta nevét.

A név elhagyása mellett még legalább két szempontból érdemel különleges figyelmet a levél: Jung megjegyzése, hogy le kell reagálnia *legfrissebb élményét* és hogy *képtelen megtenni*. Amikor Jung megírta ezt a levelet, már két éve ismerte Spielreint, így a kezelt régi történetének (amelyet leírt) lényege nem lehetett oka annak, hogy Jung szükségesnek tartotta a lereagálást hiszen az már aligha lehetett friss élmény. Abból, amit Jung Spielreinnel kapcsolatos bensőséges, valószínűleg szexuális bonyodalmairól tudunk, ésszerű azzal a feltevéssel élnünk, hogy ez éppen akkor érte el testi tetőfokát, amikor Jung be akart számolni Freudnak, levelezésbe kezdett vele, s elébe tárta „legfrissebb élményét”, amelyet Jung le akart reagálni. Mivel Jungot első vagy egyik első Freud módszerével kezelt betege kapcsán érte ez az élmény, érthető, hogy Freud segítségét kereste abban, amit ő igen bonyolult helyzetként élt meg. Azzal utal erre, hogy bonyolult esetként írja le, noha a Burghölzliben kezelt legtöbb betegéhez képest Spielrein esete lényegében enyhének tekinthető, hiszen nemcsak hogy egyedül tudott élni a városban, hanem, ami ebből a szempontból még fontosabb, orvosi tanulmányait is sikerrel folytatta. Ezt például Jung nem említi Freudhoz írott levelében, holott ennek fényében egészen másképp festett volna Spielrein ügye. Ily módon csak vele kapcsolatos erotikus bonyodalmai miatt volt Jung számára igen nehéz eset.

Bár kifejezetten szükségesnek tartotta a lereagálást, Jung ezt nem tette meg, s e levélben Spielreinnel kapcsolatos bonyodalmanak lényegét sem említi. Így már Freuddal való kapcsolata kezdetétől képtelen Jung annak belátására, milyen fontos a szexualitás az emberi kapcsolatokban és a neurózisban. Emiatt gondolom, hogy Spielrein annyira fontos szerepet játszik a Freud–Jung kapcsolatban: Jungot vele való viszonya készítette először arra, hogy Freudtól kérjen segítséget, s hogy Jung nem volt képes nyíltan szembenézni azzal, hogy a szexuális bonyodalmak sürgetik a lereagálást már előrevetíti azt, aminek eredménye a Freuddal való végső szakítás. Mint az oly gyakori az összetett pszichológiai viszonylatok esetén, már a kezdetkor nyilvánvaló volt a vég.

Jungnak, akit elsősorban a szó-asszociációk érdekelték, rá kellett volna jönnie, hogy rendkívül lényeges információt titkol el a leírásból, amikor nem fedi fel Spielrein nevét, hisz ez jelentős abban az esetben, amikor a tünetek az apára való székelés, önmaga beszennyezése és ennek meggátolása körüli képzetek.

A név — kiváltképp saját neve — különös jelentőséget hordoz a kisgyermek számára. A név fontos horgony az öntudat kialakulásához; nyilvánvaló kapcsolódás saját család-

jához. Ám a gyermek a sors külön üzenetének is tekinti, ha ez ilyen értelmezésnek nyit teret. A német Spielrein név két teljesen közönséges szóból áll: *spiel* és *rein*. Az első jelentheti a „játék” főnevet vagy a „játszani” ige felszólító módját. A második a „tisztá”, „tisztán” jelentésű melléknév vagy határozószó. A két szó együttesen figyelmeztetésre áll össze, különösen egy gyermek számára, hogy játsszék tisztán. Bár a Spielrein család Oroszországban élt, zsidók és iskolázottak lévén bizonyára tudatában voltak nevük német jelentésének, hiszen a legtöbb családot érdeklí, mit jelent a nevük. Ráadásul az, hogy Spielreinek lányukat német Svájcban kezeltették, és gond nélkül leveleztek Junggal németül, arra utal, hogy jól beszélték ezt a nyelvet. Nemigen hihetjük, hogy Jung, akit akkoriban a szó-asszociációk tanulmányozása foglalkoztatott, nem volt tudatában, mit jelenthet egy kislánynak olyan nevet viselni, amely tiszta játékra utasítja, amikor normális gyermeki életét döntően meghíúsító legfontosabb szimptomája hosszú éveken át a *játsszék tisztán* vagy *legyen tiszta* emésztő ambivalenciája volt, az abban megnyilvánuló ambivalencia, hogy megpróbált önmagára székelni, ugyanakkor megpróbálta meggátolni, hogy egyáltalán székeljen.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy amikor Sabina Spielrein kislány volt, szexuális témákat sosem említettek gyermekek előtt, hanem ehelyett valami körülírást használtak, legalábbis a jó középosztálybeli emberek, mint az ő szülei. Ha egy gyermek akkoriban szexuálisan érintette önmagát, amint azt a legtöbb gyermek megteszi, az volt a tipikus feddés: „ne csinálj semmi piszkosat” azzal a világos célzással, hogy amit tett, az nem volt tiszta. A Spielrein nevet viselni, azzal az utalással, hogy tisztán kellene játszania, emiatt különösen nehéz teher lehetett egy olyan, amit tudhatunk róla, rendkívül eszes és érzékeny kislánynak mint Sabina Spielrein. Ez a szóbeli feddés annyira elterjedt volt a németül beszélő országokban, hogy valószínűleg Jung is találkozott vele neveltetése során, különösen, mert apja szigorú vidéki lelkész volt. Ha ez igaz, akkor mindig, amikor kiejtette Spielrein nevet vagy reá gondolt, érezvén, hogy már „piszkosan játszott” vele vagy ennek határán járt, mintha gyermek lett volna, Jung mindig feddve érezhette magát, hogy ne játsszon, ne tegyen semmi piszkosat. Ez lehetett tehát a fő oka, hogy nem említette Freudnak a nő nevét.

Nem tudjuk pontosan, Jung és Spielrein mikor ébredt egymás iránti mély szerelme tudatára, azt sem, mikor nyert ez nyílt kifejezést és hogy milyen formában. Jung leveleiből Carotenuto arra a következtetésre jut, hogy 1908 elején Jung tudta, milyen mélységesen szerelmes Spielreinbe, de mivel Carotenuto szerint Jungnak csupán akkortól maradtak fenn Spielreinhez írott levelei, nincs róla adatunk, milyen érzéseket táplált Jung betege iránt 1906-ban, amikor Freudnak írott második levelében kijelenti, hogy vele kapcsolatban le kell reagálnia valamit. Ha nem biztos is, hogy Jung akkor szexuális viszonyt folytatott Spielreinnel, már több mint két éve bensőségesen ismerte, kezelte és kísérleteibe is bevonta. Talán ésszerű tehát azzal a feltevessel élni, hogy Jung tudattalanul érezhette, milyen mélyen, a szexualitás ígéretével vonzódik hozzá. Körülbelül egy évvel később a név említése nélkül Jung azt írja Freudnak, hogy egyik betegének leghőbb vágya, hogy tőle legyen gyermeke. Minthogy ő volt a kezelőorvosa, nős férfi és apa, Jung Spielreinnel folytatott szexuális viszonya több szinten is tilos, és az ilyen helyzetek könnyen felidézhetik tudattalanunkban a gyermekkorban kapott parancsokat.

Ezt a beteget Jung nem azonosítja a korábban említett „nehéz” esettel, és ismét elhall-

gat egy fontos részletet — a szenvedélyesen áhított gyermeknek szánt nevet. Spielrein naplójából azonban megtudjuk, hogy epekedik aziránt, hogy Siegfried nevű gyermeket szüljön Jungnak, s ez a gyermek hidalná át a saját zsidó és Jung árja mivolta között húzóó szakadékot. Jungnak írott egyik későbbi levelében ezt a gondolatot közvetlenül Jungnak Freudhoz fűződő kapcsolatához viszonyítja: „az én Siegfried-fantáziám eredménye valódi gyermek éppúgy lehet, mint egy szimbolikus árja-szemita gyermek — például az, akit az Ön és Freud elméletének egyesülése hozott világra”. Junggal fenntartott kapcsolatához tehát szellemileg a Freud–Jung kapcsolatban talál párhuzamot, és erről úgy ír, mintha Jung előtt is ismert lett volna ez az elgondolás.

Nem tudjuk, miképp viszonyult Jung Spielreinnek ahhoz a vágyához, hogy legyen közös gyermekük, mégpedig *Siegfried*, s ahhoz az elképzeléshez, hogy e gyermeknek az ő és Freud elméletének egyesítését kellene jelképeznie. Azt viszont tudjuk, hogy mind Spielrein, mind Jung mélységesen rajongott Wagnerért, s többször megvitatták, mit jelent számukra munkássága, így nem kerülhette el figyelmüket, hogy a *Ring* mondakörben *Siegfried* Siegmund fia, s ez a név Freud keresztnevének egyik változata. Spielrein így olyan fiúra vágyott, akinek fizikai apja Jung, ám neve jelképezi, hogy szellemi apja Freud. Ez az ötlet tetszhetett Spielreinnek, de Jung valószínűleg igen ellenszenvesnek találta — s ez elég ok arra, hogy elhallgassa Freud elől, hogy a tőle gyermekekre vágyó betege zsidó, s a gyermeknek a Siegfried nevet szánja.

Jung egyéb nyomós okokkal is rendelkezett arra, hogy erősen ellenezze, legalábbis ellenmondó érzelmeket ébresszen benne Spielreinnek az ilyen gyermek iránti vágya. Tudatában volt annak, hogy Freud szemében nagyban növeli értékét, hogy személye és kapcsolatai útján feltehetőleg jobban el tudja fogadtatni Freud „zsidó” pszichoanalízisét az árja világban. Freud nem titkolta ezirányú reményeit; barátaival folytatott beszélgetései során mindezt említette is. Ennélfogva érthető, sőt szinte előre látható volt, hogy Jung, nehogy így használják ki, idejében kidolgozza saját, nem zsidó pszichoanalízisét és később Hitler néhány eszméjével is rokonszenvezik.

Jung azonban igen bonyolultan viszonyult a zsidósághoz, mivel, különösen nők esetében el is bűvölte az, hogy valaki zsidó. Spielrein egyik Freudnak írott levelében később mindezt bővebben kifejti, s Junggal folytatott viszonyának legmeghittebb időszakában szerzett adatokat közöl. Jung azt mondta neki, hogy unokanővére, Helene Preiswick, akivel egyik első pszichológiai kísérletét folytatta (disszertációjában mindezt részletesen leírja, s a hölgyről S. W. néven beszél), és akit — bár ennek lehet, nem volt teljesen tudatában, feltehetőleg igen szeretett — zsidónak vallotta magát. Jung ez önmagát zsidónak valló leány iránti elfogultságát egy Freudhoz írott levelében Spielreinnel fennálló viszonyához kapcsolja; itt említi meg először Spielrein nevét. Azt írja: „ekkor más formában bukkant fel a zsidó nő, egy betegem alakját öltötte” — s ezen Spielreint érti.

Valamivel 1909 márciusa előtt kívülről, valószínűleg Jung felesége tudomására jutott a Spielreinnel zajló szerelmi viszony. Valaki, feltehetőleg ő, névtelen levelet írt Sabina Spielrein anyjának, amelyben figyelmeztette, hogy e kapcsolat tönkretetheti a lányt, s arra kérte, hogy vessen véget neki. Minderről Spielrein naplójából és Freudhoz írott leveleiből értesülünk. Mielőtt azonban Freud bármit is megtudott volna Spielreintől vagy arról, hogy ő az a beteg, akiről Jung már kétszer is beszámolt neki, 1909. március 7-én ezt írta Jung: „Egy női betegem, akit évekkal ezelőtt mérhetetlen erőfeszítések árán igen

kellemetlen neurózistól szabadítottam meg, az elképzelhető leggyötrelmesebb módon sértette meg bizalmamat és baráti vonzalmamat. Hitvány botrányt kavart azért, mert megtagadtam tőle azt az örömet, hogy gyermeke lehessen tőlem”. Mindezt írta annak ellenére, hogy nem Sabina Spielrein keverte a botrányt, hanem az, aki írt a lány anyjának, mint ahogy ezt Jungnak néhány nap elteltével be kellett ismernie Freud előtt, minthogy közben Spielrein tájékoztatta Freudot az eseményekről.

Sajnos Jungnak a betegéhez való viszonyának jellegét leíró szavakat félrefordították, ami kiváltképp sajnálatos, mivel Carotenuto az „Unstinting Effort” (Nagylelkű fáradozás) címet adta annak a fejezetnek, amelyben ezeket az ügyeket tárgyalja. Jung valójában azt írja, hogy „eine Patientin, die ich vor Jahren mit grösster Hingabe aus schwerster Neurose herausgerissen habe...”. A német *mit grösster Hingabe*-t hibásan fordították „Nagylelkű fáradozás”-ra. Ámbár Jung német szavait lehetett volna úgy fordítani, hogy „bőséges odaadással” vagy „igen nagy önfeláldozással”, ez sem lett volna kellőképpen közel a némethez, mivel nem adja vissza a *Hingabe* szó teljes jelentését, ami azt is jelenti, hogy szexuálisan odaadja magát. A *Hingabe*-t leginkább ilyen értelemben használják. Ily módon Jung saját beszámolója, bár nyíltan csupán azt bizonygatja, milyen végtelen odaadással szentelte magát betege kezelésének, titokban sugallja, legalábbis utal az ezzel a betegével fennálló kapcsolata szexuális jellegére.

Minthogy Carotenuto olasz, nem róható fel neki e félreérthető fordítás, sem az, hogy nem ismerte föl a Spielrein név pszichológiai jelentőségét. Az „Unstinting Effort” (Nagylelkű fáradozás) a *Jung–Freud levelezés* hivatalos angol fordításában is szerepel. De a „Nagylelkű erőfeszítés” című fejezet legalább zárójelben megjegyzi, hogy „Jung *nagylelkű fáradozás*-ról [*grösster Hingabe*, azaz »igen nagy odaadásról«] beszél”. Ily módon akár Carotenuto, akár azok, akik ezt a könyvet angolra fordították, tudtak arról, hogy az „unstinting effort” eltorzítja a Jung levelében használt szavak értelmét. Az „igen nagy odaadás” mint fordítás elkendőzi Jung szavainak szexuális mellézközügójét, de legalább sokkal közelebb áll a német eredetihez, mint a fáradozás, ami csak akkor lenne helyes fordítás, ha Jung azt említette volna, hogy betegével *grösster Anstrengung* dolgozott, mert ez jelenti a szándékos és tudatos folyamatot, míg a *Hingabe* mély érzelmi beleélésre utal, ráadásul szexuális jellegre.

Elég érdekes, hogy Freud nem reagált arra, hogy Jung megtartóztatta magát az érintkezés gyönyörétől, különösen, hogy Jung előzőleg azt írta ugyanazon női betegével fennálló viszonyáról: a róla való lemondás volt élete egyik legnagyobb áldozata. Ahogy Jung kifejezte magát, eléggé lelepleződhetett ahhoz, hogy Freud megsejthette Jung betegével fennálló viszonyának valódi jellegét, különösen mert — mint ahogy válaszában utalt erre — egy svájci pszichiáter, Muthman, beszámolt Freudnak „egy hölgyről, aki az Ön [Jung] barátnőjeként mutatkozott be”. Freud talán valakinek akarta magát tetetni minden előtt, ami kockára teheti Junggal fennálló kapcsolatát.

A Jung viselkedésétől mélységesen megbántott Sabina Spielrein írásban kért találkozót Freudtól. Freud először elutasította; mindent el akart kerülni, ami árthat Junggal fenntartott viszonyának, ami a már leírt okok miatt annyira fontos volt neki. Freud így nem viselkedett nyíltan Spielrein előtt sem, hanem Jung elképzeléseihez alkalmazkodott. Freud ezt írta Jungnak 1909. június 7-i levelében: „ha helyesen értem táviratát [ennek tartalma nem ismert, de Jung ebben értesíthette Freudot Spielreinnel fenntartott

kapcsolatának néhány részletéről, mivel Freud Spielrein levelének kézhezvétele után felvilágosításért fordult Junghez, hogy tudja, mihez tartsa magát]; magyarázata megerősítette sejtelmeimet. Igen, miután megkaptam sürgönyét, írtam Spielrein kisasszonynak, s kijelentettem, nem érdekel az ügy, s úgy vélem, intelme túlbuzgó fanatikusra vall.

Spielrein azonban nem adta fel. Mivel Freud nem tette lehetővé, hogy személyesen adja elő ügyét, 1909. június 11-én ezt írta: „Négy és fél évvel ezelőtt Jung doktor az orvosom volt, majd barátom, végül „poétám”, azaz kedvesem lett. Történetesen közeledett hozzám, és a dolgok úgy alakultak, ahogy ez a „költészet”-ben lenni szokott. Prédikált a poligámiáról, hogy a felesége nem ellenzi stb, stb. Most az anyám kap egy névtelen levelet, írója nem válogatja meg szavait; anyámnak meg kell mentenie lányát, különben Jung doktor tönkreteszi. A levelet egyik barátom sem írhatta, hiszen mindenről mélyen hallgattam és mindig távolságot tartottam az összes diákkal szemben. Okkal gyanúsíthatom a feleségét. Hogy rövidre fogjam a történetet, anyám megindító levelet ír Jungnak, hogy megmentette a lányát, hogy nem ronthatja mindezt most el, s esedezik, hogy ne lépje át a barátság mezsgyéit.” Jung ezt válaszolta Spielrein anyjának: „Miután már nem szorítottam a háttérbe saját szerepeimet, orvosából barátja lettem. Orvosi szerepemtől annál is könnyebben szabadultam, hogy szakmailag nem éreztem magam elkötelezve, hiszen kezelési költséget sosem számoltam fel. Ez szabja meg világosan az orvos kötelmeit. Természetesen meg kell értenie, egy férfi nem tud egy lánnyal a végtelenségig fönntartani olyan baráti viszonyt, ami kizárja a kapcsolat bővítésének egyéb lehetőségeit. Miért tartanak vissza magukat a szerelmükből fakadó következtetések levonásától? Az orvos és a betege viszont olyan hosszan beszélgethetnek a legbensőségesebb témákról, ahogy azt akarják, és a beteg elvárhatja orvosától, hogy az megadja számára a kívánt teljes szeretetet és törődést. Az orvos azonban tudja saját korlátait, s ezeket nem is hágja át, hiszen ezért van megfizetve. Ez a tény szabja meg számára a megfelelő kereteket. Ennélfogva azt javaslom, hogy ha azt kívánja, hogy szigorúan ragaszkodjak orvosi szerepemhez, fizesse meg kellő mértékben fáradozásaimat. Ily módon *tökéletesen biztos* lehet afelől, hogy feladatomat minden *körülmények* között ellátom. Az ön lányának barátjaként viszont azt mondanám, hogy bízzuk magunkat a sorsra. Barátokat senki sem gátolhat meg abban, hogy azt tegyék, amit jónak látnak. ... Nálam 10 frank egy vizit.”

Jungnak megbocsáthatatlan ez a kijelentése, hogy ő, az orvos, amennyiben szakmai munkája nincs megfizetve, kezelői szerepében nem lát semmi viselkedésére vonatkozó megkötést. Carotenuto azt mondja, hogy ez a rész „szinte teljesen lehetetlenné teszi, hogy megértse az ember”, s ez enyhe megfogalmazás. (Hozzá kell tenni, hogy Spielrein feljegyzései szerint szülei azt gondolván, hogy Jung a Burghölzli kórház alkalmazottjaként — leányuk eme intézmény lakójaként lett a betege, s kezelése itt zajlott azután is, hogy kiköltözött — nem folytathat magángyakorlatot, ezért pénz helyett állandóan ajándékokkal látták el orvosát.)

Bár Spielrein levele alapján Freud tudott arról a lehetetlen helyzetről, amit Jung viselkedése miatt el kellett szenvednie, továbbra is megtagadta, hogy találkozzék vele, továbbra is leplezte önmagát; fel kell tennünk, nem akart támadási felületet nyújtani Junggal való kapcsolata ellen. Erre utal Freud Junghez írott június 18-i levele: „válaszomban [Spielrein második levelére] továbbra is olyan megfontolt és megértő voltam; úgy

tűntetem föl, mintha a legmellékesebb nyomok alapján Sherlock Holmes módjára fejtetem volna meg a helyzetet (ami az Ön közlése alapján természetesen nem esett nehezemre), s a jelenleginél sokkal alkalmasabb endopszichikus eljárást javasoltam”.

1909. június 21-i levelében Jung végül elismeri, hogy hibázott Spielreinnel kapcsolatban. Ebben bánkodik „elkövetett bűneimért, mivel nagyban felelős vagyok korábbi betegem nagyratörő reményeiért”, s megvallja, „mivel megragadott az a téveszme, hogy betegem szexuális cselvetésének vagyok áldozata, azt írtam az anyjának, hogy nem vagyok a lánya szexuális vágyainak játékszere. Annak fényében, hogy a beteget nem sokkal korábban a barátomnak tudhattam és bírta teljes bizalmamat, tettem galádságnak tekinthető, s ezt Önnek mint atyámnak készségesen megvallom. Ezek után igen nagy kérésem lenne Önhöz: volna szíves írni Spielrein kisasszonynak, miszerint teljes mértékben tájékoztattam Önt az ügyről, s különösen a szüleinek írott levélről, amit a leginkább szégyellek. Szeretném legalább abban megnyugtanni betegemet, hogy Ön és ő tudnak »perfect honesty«-ról (tökéletes őszinteség).”

Jung egyazon szövegben hivatkozik Spielreinre mint korábbi és jelenlegi betegére. Amikor szerelmi viszonyokról beszél, akkor korábbi betegének nevezi, amikor viszont arra kéri Freudot, hogy írjon neki, és győzze meg őt Jung őszinteségéről, akkor egyszerűen betegéről beszél, hogy Freud ne avatkozhasson be a beteg–terapeuta viszonyba, ezért tartózkodjék minden vele való kapcsolattól. Jung ugyanakkor törekedett arra, hogy meggátolja Spielrein és Freud találkozását, hiszen arra semmi szükség, mivel Jung már mindent elmondott Freudnak. Ily módon Freud nem tudhatná meg, hogy a viszony sokkal többet rejt annál, mint amit Jung a „perfect honesty”, a végig németül írt levélbe idézőjelben becsempészett két angol szó mellett bevall. (Ezzel egyébként Jung tudattalanul leleplezte, hogy levelében a „perfect honesty” idegen elem.)

Jung levele elhallgatások és valószínűleg elkövetett bűnök sorával terhes. Ezek egyike, hogy azt a benyomást keltette Freudban, hogy minden meggondolás nélkül írt Sabina Spielrein anyjának, holott csupán válaszolt az anya kérésére, hogy ne folytassa lánya megrontását. Arról sem szólt, hogy Spielrein anyja annak a levélnek (mind Carotenuto, mind Sabina Spielrein feltevése szerint Jung felesége volt a szerző) hatására írt, amelyben megkérték, hogy vessen véget Jung és leánya közötti kapcsolatnak. Jung végül nem tért ki a Spielrein szüleinek írott levelének legbotrányosabb részére, amelyben kijelenti, hogy a betegével folytatott szexuális viszony teljesen természetes lenne mindaddig, amíg nem fizetik meg a kezelésért, ám ha fizetséget kapna, mindez nem történhetne meg.

Bár Freud eleinte próbálta Jungot fedezni, azért aggaszthatta, hogy Jung elárulta azt, akit szeretett, azt, aki még mindig szerette őt, és aki semmi okot sem adott arra, hogy ellene forduljon. 1913 januárban, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy elkerülhetetlen a Junggal való szakítás, Freud ezt írta Spielreinek: „amióta megkaptam az ön első levelét, róla [mármint Jungról] alkotott véleményem jelentősen módosult”, arra azonban nem utalt, hogy mikor vagy milyen mértékben járult hozzá ez az első levél véleményének megváltozásához.

Jung 1909. március 7-én — miután Spielrein anyjának leveléből értesült arról, hogy kitudódott viszonya — Freudhoz írott levelében felhozott Spielrein elleni hamis vádak kapcsán még valami említhető. Miután Freud válaszából megtudta, hogy Muthman

találkozott valakivel, aki az ő kedvesének mondta magát, Jung már világosan látta, hogy készül kitörni a botrány. Még abban a hónapban, amikor mindez történt, Jung lemondott állásáról a Burghölzliiben; nem tudjuk miért, azt sem, hogy pontosan mikor.

Am mivel lemondása 1909. márciusára esik, ésszerű azzal a feltevessel élni, hogy meg akarta előzni azt a még nagyobb botrányt, amit az okozott volna, ha kitudódik, hogy (Spielrein anyjának írott levelében) kijelentette, a szolgálataiért kapott fizetségtől függ, mennyben felelős a Burghölzliiben először bentlakó, később bejáró betegével fenntartott szexuális kapcsolatáért. E kijelentés eredményeként Svájc szigorú erkölcsire való tekintettel nyilván elbocsátották volna Jungot abból a bizalmi állásból, amit e híres intézetben betöltött.

Freud és Jung azután, hogy Freud tudomást szerzett Spielreintről, 1909. augusztus 20-án találkozott, egy nappal azelőtt, hogy együtt hajóztak át az Egyesült Államokba. E nap egy fogadáson történt Freud Jung jelenlétében lezajlott rosszulleteinek egyike, amely Freud szerint Jungnak hozzá fűződő kapcsolatának tulajdonítható. Ez alkalommal Freud kijelentette, hogy a Jung iránta táplált halálvágya miatt lett rosszul. Hogy Jung, tudatosan vagy sem, táplálhatott ilyen halálvágyat, igenis feltehető, hiszen az a helyzet, amelybe Freud saját utódjaként, örököseként, szinte fogadott legidősebb fiaként kényszerítette, ütközött Jung apa-figurától való függetlenedési vágyaival. Közöttük ez ödipuszi helyzetet teremtett, amely Freud tanai és meggyőződése szerint ilyen vágyak kialakulására vezet.

A halálvágy közelébe sodró ödipális érzelmi helyzetek viszont olyan gyakoriak a mindennapi életben, hogy ha ezekre a rosszullett lenne a normális reakció, az emberek jobbra-balra lennének rosszul. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a pszichológiai okok miatt fellépő rosszullett nem a másik emberben, hanem a rosszullettet elszenvető személyében végbemenő folyamatok eredménye, valószínűleg annak következtében, hogy erősen próbálja korlátozni magát, hogy ne mondjon vagy tegyen meg valamit, amit szeretne, de kényszerítve érzi magát, hogy ne tegye. 1912 novemberében, amikor a Freud–Jung kapcsolat még közelebb jutott a szakításhoz, Freud müncheni találkozásuk alkalmával lett rosszul ismét Jung jelenlétében, amikor azt magyarázta, hogy „a Jung ellen táplált ... elfojtott érzelmek ... természetesen főszerepet játszanak részemről” a rosszulletteben. Így talán élhetünk azzal a feltevessel, hogy ugyanez az érzelmi hozzáállás tehető felelőssé a híres két rosszullett közül az elsőért is.

Mindenesetre Freud magyarázata első rosszulletére, miszerint először találkozott az-óta, hogy fény derült a Spielrein-ügyre, arra enged következtetni, hogy ez az ügy ingathatta meg Freud Jungba vetett bizalmát és Freudban tudatos vagy tudattalan félelmeket keltethetett, hogy fogadott apját Jung ugyanúgy elárulhatja, mint szerelmét. Akár ez is történhetett: Jung beszámolója szerint ezen az úton, a hajón tapasztalta először azt a kudarcot, hogy Freud önkényesen nyilvánul meg előtte. Jung leírása szerint Freud elmesélte egyik álmát, Jung ezt megpróbálta értelmezni, s megkérte Freudot, mondana magánéletéről néhány adalékot. „E szavakra Freud vizsla tekintettel reagált — a legvégtetesebb gyanakvással teli tekintettel. Ezután ezt mondta: »De hisz nem tehetem kockára a tekintélyemet!« Ezzel a pillanattal veszítette el. Mivel mindez évekkel az események megtörténte után került papírra, s csupán Jung mondandójáról tudunk, csupán megfelelő fenntartásokkal fogadhatjuk el e történetet, mivel ha Freud akkor valóban minden tekintélyét

elvezítette Jung előtt, akkor Jung Freudnak írott leveleiben még éveken át számos formában kifejtett mélységes megbecsülése szélhámasságnak tekinthető.

Csupán azért említem azt az esetet, mert Jung szerint Freud igen erősen reagált, amikor Jung a magánéletéről érdeklődött. Ez a kérdezősködés emlékeztethette Freudot arra, hogyan viselkedett Jung, amikor az ő legbensőbb magánéletéről volt szó. Jung viszont valószínűleg jobban hajlott volna arra, hogy továbbra is elismerje Freud tekintélyét, ha Freud kritikásabban ítéli meg Spielreinnel szemben tanúsított magatartását és nem huny szemet alakoskodása felett, hiszen számomra nem kérdéses, hogy Jung később büntudatot érzett viselkedése miatt. Mindez természetesen csak feltevés.

Amit biztosan tudunk, hogy miután Jung rájött, hogy alaptalan Spielrein elleni vádaskodása, lezajlott köztük néhány viharos jelenet. Egy Freudnak szánt levél vázlatában Spielrein leírja, anélkül, hogy ráébredt volna, mit tesz, elkeseredésében hogyan vágta pofon Jungot rágalmi miatt, s amikor ezt tette, bal kezében egy kést szorongatott, de nem tudta, mi a célja vele. Jung lefogta a kezét, s ő végül engedett. Bal kezét és alkarját vér borította. Spielrein június 12-én a Freudnak írott levelének pizkozatában említi, hogy menekül, és hogy összeszedje magát, Zürichből vidékre ment, s két levelet kapott Jungtól, melyek egyikében arról tájékoztatta, hogy következő „találkozójuk” idején nem tartózkodik a városban, mert jobbnak látja, ha aznap nem látják egymást, hogy — mint írja — „az egész fájdalmas ügy könnyebben nyugvópontra juthasson”. Freudnak szánt levelének ugyanebben a pizkozatában Spielrein újra kijelenti, hogy a történet ellenére még mindig szereti Jungot.

Időközben Spielrein anyja Jungnak hozzá írott levelének hatására Zürichbe sietett, hogy Junggal megbeszélje a dolgokat, de úgy tűnik, Jung először elzárkózott a találkozás elől. Az anya azzal fenyegethette, hogy Bleuler professzorhoz, a Burghölzli igazgatójához, azaz Jung főnökéhez fordul, ám ettől eltekintett, hogy ne súlyosbítsa a botrányt. Néhány héten belül valószínűleg mégis elsimult az ügy; Jung és Spielrein között folytatódott a viszony, mivel a lány készülő disszertációját Junghoz írta, így feltehetőleg továbbra is rendszeresen találkoztak.

A továbbiakban megtudjuk, hogy Spielreinek 1911 szeptemberében előadást kellett volna tartania a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület weimari kongresszusán, ám Carotenuto szerint „pszichoszomatikus” kifogást talált arra, hogy ne vegyen részt a kongresszuson. Míg a doktor úr arra hivatkozik, hogy mindezt Jungnak egy Spielreinhoz írott leveléből tudja, azt nem közli, hogy mi volt ez az úgynevezett kifogás.

Freudnak egy Junghoz írott leveléből tudjuk, hogy 1911 októberére Spielrein már Bécsben volt, s legalább 1912 márciusáig ott is maradt, majd Berlinbe utazott. Bécsi tartózkodása idején Spielrein csatlakozott Freud csoportjának találkozóihoz és Freud pszichoanalitikai társaságának rendes tagja lett. 1911. november 12-i levelében Freud azt írja Jungnak, hogy „legutóbbi összejövetelünkön szólalt fel először Spielrein kisasszony; igen értelmesnek és rendszeresnek mutatkozott”.

Rendkívül érdekes Jungnak e megjegyzésre adott válasza. 1911. november 14-i levele így kezdődik: „Nagyon köszönöm most kézhez vett igen kedves levelét. Számomra azonban meglehetősen lehangoló kilátás, hogy ön is a vallás pszichológiájával kezd foglalkozni. Ön veszélyes vetélytárs — ha éppen vetélkedést kell említenünk. Mindezek ellenére úgy vélem, ennek így kell történnie, mivel a természetes fejlődést nem állíthatjuk meg, s

ezt meg sem szabad próbálnunk. Személyes eltéréseink munkánkat is eltérővé teszik.” Itt látszólag arról esik szó, hogy mindkettőjüket érdekli a vallás pszichológiája, azonban figyelembe véve Jung Spielrein iránti mélységes érdeklődését — különösen, hogy Freud leveléből értesült róla, hogy a lány Freud csoportjának megbecsült tagja —, éppannyira lehet szó arról is, hogy Freud Spielreinnél veszélyes vetélytárs.

Válaszában Freud ismét megerősíti Spielrein iránti megbecsülését, amennyiben határozottan kijelenti: „Spielrein cikkének kétségkívül [a Jung szerkesztette] *Jahrbuch*-ban a helye, sehol másutt. Két héttel később ezt írja Jungnak: „Spielrein kisasszony tegnap felolvasott egy fejezetet a cikkéből [ebben a cikkben fejtette ki elgondolásait a halálvágyról], s ezt tanulságos vita követte. Megütököttem az ön mitológiai felfogását érintő néhány ellenvetésén, s ezt felvettem a kislánnyal folyó vitában. Be kell vallanom, igen bájos, és kezdem megérteni.” Freud ily módon Spielreincről szóló beszámolójába beleszúr egy megjegyzést, miszerint ellenzi Jung néhány módszerét, s Jung ezt nem érthette félre, hiszen válaszában Spielreinnel kapcsolatos egyaránt bíráló és dicséző megjegyzéseivel kifejezésre juttatja ellentmondásos érzéseit, amint ezt írja: „Örömmel fogadom Spielrein cikkét az első [félévi] *Jahrbuch* 1912-be. Jelentős átdolgozást igényel, de hát a kislány mindig nagy igényeket támasztott irántam. Az is igaz, hogy megéri. Örülök, hogy nem gondol rosszat róla.”

Egy éven belül, hogy Jung olyan megfontoltan jelentette be Freuddal való vetélkedését, olyan vetélytársként lépett fel apafigurájával szemben, hogy végül minden kapcsolatot megszakított vele. E szakításnak természetesen számos, alapos lélektani oka volt, például az a Freud létrehozta feloldhatatlan ödipális helyzet, miszerint úgy döntött, legyen Jung az ő választott fia és örököse a pszichoanalízis vezetésében, s Jung azért részesült e megtiszteltetésben, mert apja svájci lelkész volt, ő maga pedig jelentős állást töltött be a híres Burghölzliben. Még ha kevésbé lett volna is Jung büszke ember, mint amennyire volt, abban a hitben, hogy Freud csupán azért öleli magához, mert keresztény, mindez akkor is elég ok lett volna a szakításra.

Egy pillanatra eltekintve számos egyéb, a Jung–Freud barátság folyamatára és végére magyarázatul szolgáló lélektani októl ésszerűnek látszik azzal a feltevéssel élni, hogy Jung és Spielrein kapcsolatának viszontagságai jelentős szerepet játszhattak abban, hogy Jung szakított Freuddal. Barátságuk azzal kezdődött, hogy Jung Freudhoz fordult segítségért Spielrein iránti érzelmei tisztázására, de ezt a már tárgyalt ellentmondásos módon tette. Freud és Jung kapcsolata akkor ért véget, miután Spielrein megszűnt Jung szerelme és követője lenni, Freud táborához csatlakozott, sőt a keresztényi helyett a zsidó hűséget vállalta fel. Fel kell itt idéznünk, hogy az elméleti álláspontot tekintve a maga módján mindkét férfi egyetértett abban, hogy az volt a vita fő kérdése, hogy Jung nem fogadta el a szexualitás központi szerepét az emberi kapcsolatokban, míg Freud kitarzott emellett. Megjegyzendő, hogy Jung számára kezdetben személyes érdeket jelentett a szexualitás jelentőségének tagadása, de ez később elméleti kérdéssé vált. Mint oly gyakran a pszichológiában, lényegében a személyesebb ügyek határozták meg az elméleti hozzáállást, olyan ügyek, amelyeket egy pszichoanalitikusnak egyből fel kellene ismernie.

Freud jól tudta, milyen fontos a keresztény–zsidó kérdés — nem csupán az ő Junggal való kapcsolatában, ennek mindvégig tudatában volt, hanem Spielrein és Jung viszonyában is. Arra utalván, hogy Spielrein egy Siegfried nevű árja-zsidó gyermekre vágyott,

aki jelképezné mind Freud és Jung, mind Spielrein és Jung egységét, ezt írta Freud: „Be kell vallanom ..., hogy a kevert egyesülés Megváltójának megszületéséről alkotott elképzelése engem egyáltalán nem ragadott magával.” Majd néhány hónap múltán: „Személyes kapcsolatom az ön germán hőisével teljesen megsemmisült. Túlságosan rosszul viselkedett.” Freud természetesen már világosan értesült e rossz viselkedéséről, amikor tudomást szerzett Jung Spielrein elleni hamis vádaskodásáról, de akkor minden erejével azon volt, hogy mindezt figyelmen kívül hagyja abban a reményben, hogy Jungban a pszichoanalízis „germán hős”-ére talál.

1913 augusztusában Freud, miután tudomást szerzett Spielreinek Pavel Scheftellel, a hozzá hasonlóan orosz zsidó orvossal kötött házasságáról, majd terhességéről, ezt írta: „Nehezen viselem, amikor régi szerelméért és elmúlt álmaiért hallok lelkesedni, s szövetségesemként számítok a csodálatos kis idegenre. Mint tudja, árjaügyben már elfogultságom maradékából is kigyógyultam, s szeretném úgy venni, hogy ha végül fia születik, elszánt cionista lesz belőle. ... Zsidók vagyunk, s azok is maradunk. A többiek csak kihasználnak minket, de sosem fognak megérteni és értékelni.”

A Jung elpártolásától mélyen megbántott Freud itt kényelmesen elfeledkezik arról, hogyan akarta ő Jungot kihasználni. Nem lehet, hogy Spielrein ezt — akár Jung iránti ragaszkodása, akár nagyobb objektivitása, akár mindkettő miatt — ne vette volna észre. Egy hónappal később, miután megtudta, hogy Spielreinek lánya született, Renata, talán ezért írta Freud: „Nos, hát szívbeli jókívánságaim. Sokkal jobb, hogy a gyermek leány lehetett. Most újra gondolhatunk a szőke Siegfriedre, s talán porrá zúzhatjuk e bálványt, mielőtt eljönne az ő ideje.”

Ezt azonban Spielrein nem tette és nem is tette meg. Freud tábora melletti folyamatos elkötelezettsége ellenére továbbra is kapcsolatot tartott és levelezett Junggal, 1918-ig biztosan, de valószínűleg sokkal tovább, amint Jung is írt neki. Saját keserű tapasztalataiból Spielrein túlságosan is jól tudta, hogy a Jung és Freud közötti elméleti ellentéteknek és Jung saját, eltérő pszichoanalitikai rendszere kidolgozásának sokkal több köze van Jungnak Freuddal és vele kapcsolatos személyes nehézségeihez, mint az elméleti meggyőződések eltéréséhez. Ezek, Spielrein biztos volt benne, könnyedén áthidalhatók vagy feloldhatók lettek volna, ha a személyes ellenségeskedés nem tette volna ezt lehetetlenné.

Ily módon legalábbis Oroszországba való visszatérteig Spielrein próbálta meggyőzni mind Jungot, mind Freudot, hogy elméletükben sokkal több a közös, mint az ellentétes vonás. Például még 1918-ban is, több mint hét évvel azután, hogy Freudhoz csatlakozott, és több mint öt évvel Jungból való kiábrándulása után ezt írta Jungnak: „Tökéletesen megértheted Freudot, ha akarod, azaz ha személyes érzelmeid nem állnak útjába.” Korábban azt írta Freudnak: „Minden ingadozása ellenére szeretem Jungot, és szeretném őt visszatéríteni a mi táborunkba. Ön, Freud professor, és ő még csak nem is gyantíják, hogy sokkal jobban összetartoznak, mint azt bárki sejtjené. E jámbor óhajom nem áruslás Egyesületünk ellen! Mindenki tudja, hogy a Freud Egyesület odaadó tagjának vallom magamat, és Jung ezt nem tudja nekem megbocsátani.” Valószínűleg Freudnak sem tudta megbocsátani, hogy a pszichoanalízisben Spielrein már hozzá tartozott, bár érzelmileg még mindig erősen kötődött Junghoz.

Végül néhány megjegyzés, először a kezeléséről, azután magáról Spielreincről.

Spielrein fiatal életében az volt a legjelentősebb esemény, hogy bármi történt is azalatt,

hogy Jung a Burghölzliben kezelte, meggyógyult. Lehet, hogy szüleitől elválasztva meg tudta volna gyógyítani önmagát, tekintettel fiatal korára, nagymértékű intelligenciájára és rendkívüli személyiségére; zavarának súlyossága és korai kitörése fényében azonban ez nem látszik nagyon valószínűnek. Sokkal ésszerűbb azzal a feltevessel élnünk, amint azt ő maga, Jung és Freud is tette, hogy amit Junggal átélt, az gyógyította meg. Ha ez így van, akkor Jung magatartása és viselkedése, ahogy ez Spielreinhez eljutott — nevezzük kezelésnek, csábításnak, érzelemátvitelnek, szerelemnek, közös légvárépítésnek, rászedésnek vagy bármi másnak —, végül nagy szerepet játszott a gyógyulásban. Természetesen úgy is át lehet gondolni egymás iránti viselkedésüket, hogy amint a nő kései serdülő korában megpróbálta átdolgozni gyermekkori traumáit, uralkodni felettük, ennek lehetett az a szimbolikus jelentése, hogy a férfi a Spielrein név által rámért tiltó parancs ellenére olyan viselkedésre biztatta, amit a világ „mocskosnak” tart. E parancsra kisgyermekként ambivalenciával válaszolt, s ez rabságban tartotta; most ez feloldódott, mivel rájött, hogy gondoljon akármit a világ, csak az a fontos, hogy tettei összhangban legyenek meggyőződésével.

Bármi is az ember erkölcsi megítélése Jung Spielreinnel, első pszichoanalitikus betegével kapcsolatban magatartásáról, nem szabad megfeledkeznünk a legfontosabb tanulságról, kigyógyította elmezavarából, s Spielrein ezért volt a gondjaira bízva. Ennek ellenére fel kell tennünk a kérdést: miféle meggyőző bizonyítékkal rendelkezünk arról, hogy nem lehetett volna elérni ugyanezt az eredményt, ha Jung úgy viselkedik betegével, amint azt egy lelkiismeretes kezelőorvostól elvárnánk. Erkölcsi szempontból bármennyire megkérdőjelezhető Jung viselkedése — bármennyire ellentmond a hagyományoknak, lehet akár szégyentelen is —, valahogy mégis megfelelt a kezelőorvos betege iránti elsőrendű kötelességének: meggyógyította. Igaz, Spielrein boldogtalanságban, zavarodottságban és csalódásban igen nagy árat fizetett a gyógyítás sajátos módszeréért, ez azonban gyakran előfordul az olyan súlyos elmebetegek esetében, mint amilyen ő volt.

Spielrein története talán hasznos emlékeztetőül szolgál, hogy szemben könnyed optimizmusunkkal, miszerint pontosan tudjuk, mit kell tennünk a lelkiileg igen beteg emberek terápiája során, a kezelésben „több dolgok vannak földön és egen, mintsem bölcselmünk álmodni képes”.

Ennyit a terápiáról — de mit mondhatunk Spielreincről?

Levelei és naplója tanúsága szerint Sabina Spielreint a pszichoanalízis egyik nagy női úttörőjének tekinthetjük. Kétségkívül igen szokatlan személyiség volt, aki bátran merte életét meggyőződése szerint élni, bármit gondolt is a világ a nő, gyermekes apával folytatott szerelmi viszonyáról. Hű maradt első szerelméhez, ennek árulása ellenére sem szakított vele, s ellenállt Freud arra irányuló kísérleteinek is, hogy szellemileg és érzelmileg elválassza a férjétől. Ezen házassága s a férjétől született gyermeke sem változtatott.

Spielrein nemcsak ragyogó volt és a végletekig érzékeny, de rendkívüli pszichológiai érzékkel is rendelkezett. Jelentékeny fejlődést indító cikkét, melyben elsőként vetette fel a destruktív ösztönök jelentőségét az ember megértésében azzal a kijelentéssel zárja, hogy az ember teremtésre és ezzel megőrzésre irányuló hajtóereje pszichológiailag „két ellentétes összetevőből áll, ennél fogva éppannyira alkotó mint romboló hajtóerő”.

Míg Freud és Jung engedett az őket egymástól eltávolító romboló ösztönöknek, Spielrein, a nő végig hű maradt az építő ösztönhöz, melynek reménye szerint közös

vállalkozásba kellett volna Freudot és Jungot összehoznia az emberiség javára. Biztos volt benne, hogy abban, ami a legfontosabb — a tudattalan jelentőségének felismerésében és jobbjóító célokra való megszelídítésében — lényegében összhang van kettejük között. Továbbra is a pszichoanalízis ilyen egységesítésének szentelte önmagát.

Remélhetjük, hogy az az eszme, amelynek Spielrein életét szentelte, végül meghozza gyümölcsét, és a Freud óriási felfedezéseiből táplálkozó különböző pszichoanalitikai irányzatok végül rájönnek arra, hogy sokkal jelentősebb az, ami közös bennük, mint ami elválasztja őket. Mint Freud és Jung esetében, e különbségek forrása sokkal gyakrabban a bonyolult személyes kapcsolatok szeszélye és ambivalenciája, mint a különösebben jelentős elméleti elérések, bár ezeket hangsúlyozzák, hogy elfedjék a mögöttük rejlő személyes emberi elfogultságokat.

Utószó

Cikkem hatására dr. Magnus Ljunggreen 1983-ban a Moszkvai Egyetemen végzett tanulmányai alatt kapcsolatba lépett Sabina Spielrein unokahúgával, Menilche Spielreinnel, aki néhány életrajzi adalékkal szolgált nagynénjéről, melyeket Ljunggreen doktor volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Megtudtuk, hogy Sabina Spielrein 1923-ban hazatért Oroszországba. Még abban az évben a Moszkvai Egyetem pszichológiai intézetében kezdett dolgozni. Moszkvai éveiben vezetett egy gyermekek számára létesített pszichoanalitikus klinikát, szemináriumokat tartott gyermekanalízisből, s igen tevékenyen vett részt a pszichoanalitikai társaság munkájában. 1925-ben, amikor a pszichoanalízist hivatalosan már nem tűrték el, Spielrein Moszkvából Rosztovba ment. Férjénél ott olyan elmezavar lépett fel, melynek következtében 1930-ban meghalt. Emiatt vagy az Oroszországban bekövetkezett változások miatt Sabina depresszióssá vált, és 1931 körül felhagyott pszichoanalitikusi tevékenységével.

1941. június 22-én, aznap, hogy Hitler lerohanta a Szovjetuniót, Sabina húga, a Moszkvában zenét tanuló Renata Rosztovba utazott, hogy együtt legyen anyjával és testvérével. Nem tudjuk, mi történt a három nővel. Beszámolók szerint a németek Rosztov megszállása után minden zsidót behajtottak a zsinagógába, majd lelőtték őket. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy mindhárman ott vesztették életüket.*

Kálmán A. György fordítása

* Sabina Spielrein élettörténetének teljesebb feldolgozását újabban Alekszander Etkind végezte el *Erosz nyerveozmosznovo — Isztorija pszihoanaliza v Rosszii* (A lehetetlen Erősz — a pszichoanalízis története Oroszországban) című könyvében (Meduza, Szentpétervár, 1993.). A könyv Spielreincről szóló fejezetét („Tiszta játék egy orosz lánnyal — Sabina Spielrein”, 159–212. old.), más orosz témájú cikkekkel együtt, előreláthatóan 1997/2. számunkban fogjuk közölni. (A szerk.)

KÖNYV AZ ÓSVAMIRÓL

(Részlet)

Georg Groddeck

Nem gondoltam volna, hogy ily **KEMÉNY SZAVAKKAL** képes **MEGDORGÁLNI**, Tisztelt Barátném. Ön világos okfejtést követel tőlem, pusztán csak ennyit. Csak ennyit? Ha tiszta és világos lenne számomra az ósvalami kérdése, Atyaúristennek képzelhetném magamat. Engedje meg nekem, hogy ennél nagyobb szerénységgel gondolkozzak magamról.

Most arra szeretnék visszatérni, hogyan is lettem Freud követője. G. kisasszony, miután kinevezett kezelőorvosává, bizalmasabbá vált velem. Nyugodtan eltúrta a masszőri tevékenységgel járó összes lehetséges kezelési módot, de a nehézségek a beszélgetésben megmaradtak. Azután lassanként hozzászóktam — akkor úgy tűnt, játékképpen — körülírásokkal teli beszédmódjához —, és lám csak, egy idő múlva legnagyobb csodálkozásomra azt vettem észre, hogy olyasmiket látok meg, amiket korábban nem láttam. Megismerkedtem a szimbólumokkal. Fokozatosan kellett végbemennie ennek, mert nem emlékszem rá, hogy mely alkalommal fogtam fel először, hogy egy szék nem pusztán szék, hanem egy egész világ; hogy az apa hüvelykujja hétmérföldes csizmát húzhat, hogy azután kinyújtott mutatóujjként erekciós szimbólummá váljon; hogy a tüzes kályha forróvérű asszonyt jelent, a serpenyő nyele pedig a férfit, és hogy a serpenyőnyél fekete színe kimondhatatlan rémületet kelthet, mert a feketében benne rejlik a halál — ez az ártalmatlan serpenyő ugyanis a nemi érintkezést jelenti egy halott férfi és egy életteli asszony között.

Mit mondjak még minderről? Olyan bódulat fogott el, melyhez foghatót sem azelőtt, sem azóta nem éltem át. A szimbólum volt az első, amit az összes analitikus bölcsességek közül megtanultam, és többé nem szabadulhattam tőle. Tizenöt évnyi hosszú, hosszú út áll mögöttem, ami — ha most megpróbálom áttekinteni — teli van jelképes értelmekre való különös rátalálásokkal, szinte zavarba ejtően teli, az egész csodálatosan sokszínű, és ragyogó attól, ahogy a színek váltakoznak. Minden bizonynyal hatalmas volt az erő, mellyel a szimbólumokba való bepillantás megváltoztatott, mert már tanulóidőm első heteiben arra ösztökélt, hogy szimbólumot keressek az emberi test külsejének elváltozásaiban, abban, amit testi, szervi betegségnek szoktunk nevezni. Hogy lelki életünk folytonos

szimbolizáció, az olyannyira nyilvánvaló volt számomra, hogy türelmetlenül toltam félre az új — számomra új — gondolatok és érzések elém tolakodó tömegét, és örült sebbel-lobbal a szervi megbetegedésekben kifejeződő szimbolizáció működését üldöztem. És számomra mindez varázslatszámba ment.

Gondolja csak el: húsz éves orvosi tevékenység állt mögöttem, melynek során — Schweninger örökségéként — kizárólag krónikus esetekkel foglalkoztam, amikről mások már lemondtak. Pontosan tudtam, mit lehet elérni az általam addig járt úton. Minden további nélkül hozzáfűztem most ehhez frissen létrejött szimbólumokkal kapcsolatos tudásom többletét, és szélvészfélegként zúdítottam azt betegeimre. Szép időszak volt.

A szimbólumokkal egy időben, a gyakorlatban, betegeimen keresztül megismerkedtem az emberi gondolkodás egy másik sajátosságával: az asszociációs kényszerrel. Feltehetőleg máshonnan származó hatások is közrejátszottak benne: folyóiratcikkek, szóbeli közlések, csevegések, amelyekben részt vettem, de a lényeges hatás G. kisasszonytól jött. Az asszociációkkal is rögtön szerencsétlenné váltam pácienseimre; elég megmaradt orvosi szokásaimból ahhoz, hogy kellő mennyiségű hibát követhessek el — de akkoriban minden nagyon jónak tűnt a számomra.

Tartott ez egy darabig. Ám hamarosan visszaesés következett be. Egyszerre csak ellem szegültek valamely titokzatos erők, dolgok, melyeket később Freud hatására megtanultam ellenállásokként jellemezni; időnként visszaestem abba, hogy az utasítás módszerével éljek, amiért sikertelenségekkel bűnhődtem, végül azután megtanultam egész tűrhetően átküzdeni magam mindezen. Összevetve mindent, a dolog várakozáson felül jól ment, és a háború kitörésének idejére kidolgoztam magamnak egy módszert, amely nagyjából megfelelt praxisom követelményeinek. Azután néhány hónapos katonai orvosi működésem alatt sebesülteken is kipróbáltam a magam dilettáns, vadanalitikus módszereit — melyeket egyébként azóta is megtartottam —, és azt kellett látnom, hogy a sebek és a csonttörések is ugyanúgy reagálnak az ősvalami elemzésére, mint a vesegyulladás, a szív-élégtelenség vagy a neurózis.

Idáig mindez egész tetszetősen és kellemesen fest, és hihetően hangzik. Ám ennek a fejlődésvonalnak a kellős közepén ott áll valami rejtélyes dolog: nyilvános támadásom Freud és a pszichoanalízis ellen. Nyomtatásban is elolvashatja egy, az egészséges és a beteg emberrel írott könyvben. Én mindig úgy képzeltem, hogy G. kisasszonytól tanultam az analízist, és máig is így képelem. Ám ez nem lehet igaz; különben hogyan ismerhettem volna Freud nevét és a pszichoanalízis kifejezést egy olyan időpontban, melyben állítólag semmit sem tudtam Freudról. Hogy valójában semmit sem tudtam róla, az kiderül a támadás szövegéből. Ennél a szövegnél nagyobb ostobaságot elképzelni sem tudok. De honnan a csudából hallottam akkor zúgni a harangokat? Csak nemrégiben ugrott be a válasz: első benyomásaimat sok évvel azelőtt szereztem, hogy G. kisasszonyt megismertem volna, egy újságcikkből; másodjára pedig egy beteg fecsegésében merült fel Freud neve, aki Isten tudja, hol szedte fel ismereteit.

Hiúságom sokáig visszatartott attól, hogy a tudományos pszichoanalízissel foglalkozzam. Később igyekeztem jóvátenni hibámat, ami remélem, elfogadható mértékben sikerült, ha maradt is itt-ott némi kiüríthatatlan dudva analitikus gondolkodásomban és eljárásomban. Előnye is volt azonban önféjűségemnek, mellyel nem akartam tanulni. Ismeretektől nem béklyózott vak bolyongásomban nagyjából azon gondolatra bukkantam, hogy a

gondolkodó agy tudattalanja mellett azzal analóg tudattalanok léteznek a többi szervben, a sejtekben, a szövetekben stb. is, és lévén hogy ezen tudattalanok az élő szervezetben bensőséges kapcsolatban állnak egymással, gyógyító hatást lehet gyakorolni az egyes tudattalanokra az agy tudattalanjának elemzésével.

Ne gondolja, hogy cseppet sem érzem magam kellemetlenül, amikor ezeket a mondatokat leírom. Az a homályos érzésem, hogy az Ön kedves bírálatának próbáját sem állják ki, nemhogy egy komoly szaktudományos vizsgálatét. Minthogy számomra mindig könnyebb volt megállapítani valamit, mint bebizonyítani, így itt is ehhez folyamodok és kimondom: analízis útján hatást lehet gyakorolni a szervezet minden, akár pszichikusnak, akár testinek nevezett megbetegedésére. Hogy egy adott esetben analitikusan vagy sebészileg járjunk-e el, fizioterápiás, diétás vagy gyógyszeres kezelést alkalmazzunk, az pusztán célszerűségi kérdés. Nincs olyan területe az orvostudománynak, melyen Freud felfedezését eleve ne lehetne alkalmazni.

Drága Barátnőm! Oly energikusan utalt arra, hogy orvosi praxist folytatok és doktornak nevezem magam, hogy szükségét érzem kicsit bővebben is beszélni a betegségről: hogy hogyan képzem el a betegségek létrejöttét és kezelését. Legelőször abban kellene megállapodnunk, mit is akarunk betegségnak nevezni. Tekintsünk el attól, hogy mások mit értenek betegségen, és alakítsuk ki a saját fogalmunkat róla. És én itt azt javaslom, mondjuk ki egyértelműen: a betegség az emberi szervezet életmegnyilvánulása. Szánjon rá időt, gondolja végig, egyet tud-e érteni ezzel a megfogalmazással, és engedje meg, hogy addig is úgy vegyem, mintha elfogadná javaslatomat.

Ön talán nem tartja különösebben fontosnak a kérdést. Ám ha Ön is harminc éven át fáradozott volna, nap mint nap, azon, hogy ezt az egyszerű mondatot az emberekkel megértesse, és harminc éven át nap mint nap megtapasztalta volna, hogy sehogy sem akar ez a fejükbe férni, cseppet sem csodálkozna, hogy ekkora súlyt fektetnek rá, hogy legalább ezt az állítást megértse.

Ha valaki, mint én, a betegséget a szervezet életmegnyilvánulásának tartja, az a betegségben nem lát többé ellenséget. Nem jut eszébe, hogy le akarja győzni, nem törekszik meggyógyítani, még csak nem is kezeli. Ugyanolyan abszurd volna számomra egy betegséget kezelni, mintha az Ön gunyoros kedvét úgy igyekeznék elhárítani, hogy levelének apró kis szurkáit gondosan átírnám kedves megjegyzésekké, ráadásul anélkül, hogy ezt Önnel egyáltalán közölném.

Abban a pillanatban, ahogy belátom, hogy a betegség a beteg műve, ugyanolyanná válik számomra, mint járásmódja, beszédmodora, arcának mimikája, kezeinek gesztikulációja, a rajz, amely ezen kezek közül kikerült, a ház, amelyet épített, az üzlet, amelyet megkötött, vagy az az út, melyet gondolatai követnek: jelentőségteli szimbólumává az őt uráló erőknél, melyeket megkísérek befolyásolni, amikor ezt helyénvalónak látom. A betegség így már nem valami abnormális, hanem valami olyasmi, ami következik azon ember lényegéből, aki beteg és kezeltetni akarja magát velem. A különbség abban áll, hogy az ősvilági alkotásai, melyeket betegségeknek szoktunk nevezni, adott esetben kényelmetlenek az alkotó vagy a környezete számára. De végső soron az éles hang vagy az olvashatatlan kézírás is elviselhetetlen lehet az ember és a körülötte élők számára, és egy célszerűtlenül megépített ház esetében is ugyanúgy átalakításokra van szükség, mint például egy gyulladásoz tüdőnél, tehát végül is nincs lényeges különbség a betegség és a be-

széd, az írás vagy a házépítés között. Más szavakkal: nem tudom többé rászánni magam, hogy másképpen bánjak egy beteggel, mint olyasvalakivel, aki helytelenül ír, helytelenül beszél vagy helytelenül épít. Igyekszem kipuhatolni, hogy ősvalamije miért és mi célból él a helytelen írás, beszéd, építkezés vagy a betegség eszközével, mit akar ezzel mondani. Magától az ősvalamitól fogom megtudakolni, hogy milyen okai vannak erre a számomra és saját maga számára is kellemetlen eljárásra, beszélgetni fogok vele róla, és meglátom, hogy ezek után mit tesz. Ha egy beszélgetés nem elég, megismétlem tízszer, hússzor, százszor, mindaddig ismétlem, amíg ennek az ősvalaminek elege nem lesz a beszélgetésekből, és változtat a magatartásán, vagy pedig rákényszeríti teremtményét, a beteget, hogy elhagyjon — megszakítsa a kezelést vagy meghaljon.

Elismerem, hogy szükséges lehet, és legtöbbször szükség is van arra, hogy amilyen gyorsan csak lehet, átépítsük vagy lebontsuk a rosszul megépített házat, ágyba dugjuk és ápoljuk a tüdőgyulladásos beteget, a vízkórosból digitálisszal kihajtsuk a vizet, helyre tegyük és rögzítsük a törött csontot, az elüszkösödött testrészt levágjuk. De úgy gondolom, joggal remélhetjük, hogy ha egy frissen elkészült ház rögvest a tulajdonosnak való átadás után átépítésre vagy lebontásra kerül, akkor építője magába száll, felfogja, hogy milyen hibákat követett el, és ezeket többet nem követi el, avagy felhagy teljesen a mesterségével. Hasonlóan bízhatunk abban, hogy ha az ősvalami ártott saját gyártmányának, tüdejének vagy csontjának, és ezáltal fájdalmat és szenvedést élt át, ettől észre tér és a későbbiekre nézve valamit tanul. Más szavakkal: tapasztalatok útján az ősvalami meggyőződhet róla, hogy butaság betegségek előállításával mutatni meg erejét ahelyett, hogy dalok, üzletkötések, vizeles vagy nemi aktus létrehozására használná azt. Mindez viszont nem ment fel engem — akit ősvalamije arra készítetett, hogy orvosnak menjen — az alól, hogy idejében felfigyeljek embertársam betegségkereső ősvalamijének indítékaira, méltányoljam azokat, és ha ez szükséges és lehetséges, ellentmondjak neki.

A dolog elég fontos ahhoz, hogy más oldalról is megvilágítsam. Alapvetően ahhoz vagyunk szokva, hogy a velünk törtétekért tetszésünk szerint a külvilágban vagy a magunk belső világában keressük az okokat. Amikor elcsúszunk az utcán, banánhéjat keresünk, vagy egy követ, és megtaláljuk a külső okot, ami miatt elestünk. Ezzel szemben, ha előveszünk egy pisztolyt, és a homlokunk közvetlen közelében elsütjük, nézetünk szerint ezt belső okokból, szándékosan tesszük. Ha tüdőgyulladást kap valaki, azt a pneumokokkusz-fertőzés számlájára írjuk, ha viszont feláll a székéből, keresztülmegy a szobán, kivész a szekrényből egy adag morfiumot és beveszi, úgy gondoljuk, hogy belső indítékból cselekszik. Ön is jól tudja, hogy én az a fajta vagyok, aki mindent mindenkinél jobban akar tudni. Így amikor valaki elém tette azt a bizonyos, minden rendőri tiltás ellenére az utcán heverő banánhéjat, ami miatt Lange asszony eltörte a kezét, odamentem, és azt kérdeztem: „Mi a célja Önnek azzal, hogy eltörte a karját?” És amikor valaki elmesélte, hogy Trainer úr tegnap morfiumot vett be, mert nem tudott elaludni, megkérdeztem Trainer úrtól: „Hogyan és mitől vált tegnap oly erőssé Önben a morfium gondolata, hogy álmatlanná vált azért, hogy morfiumot vehessen be?” Ez idáig minden esetben választ kaptam ilyen jellegű kérdéseimre, amin egyáltalán nincs mit csodálkozni. Mindennek két oldala van, és két oldalról is szemlélhetjük őket. Mindeütt találni fog az ember — ha veszi magának a fáradságot — egy külső és egy belső okot az élet történéseire.

Sajátos következményekkel járt, hogy a mindent-jobban-tudásból sportot űzők. Ezzel foglalkoztomban egyre inkább a belső okok felkutatása csábított; részben azért, mert olyan korban születtem, amikor folyton és csakis bacilusokról fecsegték, mintha a meghülés vagy a gyomorrontás szó nem is létezne, részben pedig, mert már korán kialakult bennem — a Trollok rátartóságának megnyilvánulásaképpen — az a vágy, hogy találjak magamban Valamit, egy Istent, akit mindenért felelőssé tehetek. De mivel túlságosan jó neveltetést kaptam ahhoz, hogy kizárólag a magam számára tartsak igényt a mindenhatóságra, a többi ember számára is vindikáltam azt: nekik is feltaláltam ezt a számukra oly megbotránkozató ősvalamit, és most már megállapíthatam: „A betegség nem kívülről jön, az ember maga teremti meg. A külvilágot csak eszközként használja fel a megbetegedéshez. A világ kimeríthetetlen eszköztárából hol a szifilisz spirohétáját ragadja ki, hol egy banánhéjat, hol egy puskagolyót, majd egy megfázást, hogy ezzel önmagának fájdalmat okozzon. Mindezt az örömszerzés érdekében teszi, mert az ember természeténél fogva örömet leli a szenvedésben, ugyanis természeténél fogva bűnösnek érzi magát, és a bűnösség érzését önbüntetéssel akarja eltávolítani, hogy elkerüljön valamely kényelmetlenséget. Mindezen sajátosságoknak többnyire nincs tudatában, mert a valóságban mindez elzárva megy végbe az ősvalami mélyén, amelybe soha sem tudunk bepillantani. Ám az ősvalami kifürkészhetetlen rétegei és egészséges emberi értelmünk között léteznek a tudattalannak a tudat által elérhető rétegei is — amit Freud tudatosíthatónak nevez —, ahol igencsak érdekes dolgok találhatóak. És az a legsajátságosabb, hogy amikor az ember ebben kutakodik, nem ritkán megtörténik, hogy egyszer csak arra lel, amit gyógyulásnak nevezünk. Anélkül, hogy a legkevesebbet is értenénk belőle, hogyan jön létre ez a gyógyulás, amiben lényegében semmi érdemünk nincs — ezt nem győzőm hangsúlyozni.”

(...)

Az ősvalami csodálatos dolgokra képes. Meggyógyít, megbetegít, kierőszakolja egészséges testrészek amputációját, puskagolyó elé kergeti az embert. Röviden: szeszélyes, kiszámíthatatlan és igazán szórakoztató dolog.

A legszívélyesebb üdvözzettel:

PATRIK

Szaitz Mariann fordítása

LÉLEKKERESÉS, GEORG GRODDECK ÜRÜGYÉN

Vég Katalin

Groddeck nevéhez két dolgot szoktak asszociálni. Egyfelől azt, hogy a pszichológiai „das Es” (ösvalami, ösztönén)* koncepciója és maga az elnevezés is Groddecktől származik, s azt tőle vette át Freud. Másfelől sokan őt tekintik a pszichoszomatikus orvoslás atyjának.

Groddeck, ez a „nagyszerű, sokféleségből összetett személyiség” (Füst, 1967), mágikus orvos hírében állott, krónikus vagy „gyógyíthatatlan” betegségben szenvedő, reménytelen esetnek minősített betegeket kezelte és gyógyított sikerrel. Merész elméletalkotóként nem ismert határt a filozófia, a pszichológia és az orvostudomány között. Pszichoanalitikus téziseit irodalmi formában közölte. Kölcsönös intim barátság fűzte Freudhoz, majd Ferenczihez, akinek éveken át kezelőorvosa is volt (Ferenczi révén ismerte meg Groddecket

Dénes Zsófia, Kosztolányi Dezső és Füst Milán, utóbbi kezelte is magát a baden-badeni orvossal). Groddeck elszigetelten élt, egyedül dolgozott. A természettudományos gondolkodás kritériumaival nem törődött, nehéz meghatározni, hogy mit alkotott. Ugyanakkor vitathatatlanul katalizátora volt Freud és Ferenczi munkásságának. Gondolkodása és személye sokakat késztetett elemzésére („felfedezője” Lawrence Durrell, az író; egyik legjobb ismerője Roger Lewinter; munkásságával foglalkozott Jean Laplanche stb.).

*Az eredeti „Es” megjelölés a magyarban fordítási nehézséget okoz. A freudi „Es” elterjedt fordítása „ösztönén” (bár a *Das Ich und das Es* Hollós–Dukes-féle fordításában még „ösvalami”-ként szerepel). A groddecki „Es”-t helyesebb „ösvalami”-nek vagy „Az”-nak fordítani, részben azért, hogy megkülönböztessük a freudi „ösztönén”-től (lásd később), részben pedig mert a groddecki Es-fogalom használatának az utóbbi fordítások jobban megfelelnek.

A groddecki terápia

A századfordulótól kezdve Groddeck baden-badeni magánklinikáján folytatta orvosi praxisát. Szanatóriumát betegei „Sátánóriumként” emlegették.

A Groddeck által kezelt betegek túlnyomó többsége krónikus testi panaszok és tünetek miatt kérte kezelését. Groddeck gyógyszeres terápiát csak akkor alkalmazott, ha azt feltétlenül szükségesnek ítélte. Egész életében megmaradt a mesterétől, Schweningertől elsajátított „természetes” gyógyító eljárások mellett. A betegeknek, különösen, ha fogyniuk is kellett, szigorú diétás rezsimit írt elő. Melegvizes fürdőket, termálvizes kúrákat alkalmazott. A rendszeres masszírozások, légző és egyéb tornagyakorlatok révén betegeivel szoros testi kontaktust is létesített (Kovács, 1927, Lalive d’Epinay, 1983).

Ezekhez a módszerekhez társul az 1910-es évektől a groddecki „pszichoterápia”. Groddeck betegeivel az orvosi vizsgálat, a mindennapos vizitek és a masszírozások során beszélgetett. A verbális terápiát pszichoanalitikus szemlélete határozta meg: a groddecki analízis fókuszpontja a tünet mint szimbólum. A betegeket a tüneteikhez asszociáltatta, és próbálta velük együtt megtalálni az adott tünet vagy betegség értelmét az élettörténet vagy az aktuális helyzet keretében (Chemouni, 1984). Ezeknek az „analíziseknek” az időtartama, frekvenciája, száma valószínűleg igen széles skálán mozgott. A Groddeck által betegeinek tartott „pszichoanalitikus konferenciákat”, amelyeknek egyik motivációja az időmegtakarítás volt (lásd: levél Freudhoz, 1917. május 27., in: Groddeck, 1977), a csoportanalízis előfutárának tekinthetjük.

Groddeck szinte egyáltalán nem emelt falat munkája és magánélete közé: feleségével együtt, aki asszisztenseként vele dolgozott, hét nappól hatot reggeltől estig a sanatóriumban töltött. Groddeckék minden beteg születésnapjára nagy ünnepséget rendeztek, olykor saját lakásukban. Ezeket az ünnepségeket és bálakat hosszas készülődés előzte meg, és mindenki gyermeki örömmel vett részt rajtuk (lásd: Kovács Frigyes 1927. január 13-i és 29-i levelét; Ferenczi levelét Groddeckhez, 1928. július 27., in: Ferenczi–Groddeck, 1982).

Groddeck terápiájának valódi kerete a családi légkörű és biztonságot árasztó sanatórium volt, terápiás eredményeinek legfőbb és aspecifikus tényezője pedig személyisége és terapeutai attitűdje. Hogy milyen orvos és szülőfigura volt Groddeck a betegei számára, és hogyan tudott egyszerre apai és anyai áttételes érzéseket kelteni bennük, azt jól illusztrálják két magyar páciensének, Kovács Frigyesnek és Füst Milánnak szavai:

„ő olyan komolyan és megbízhatóan beszél, hogy én teljes meggyőződéssel feleltem: Mikor Ön véleményt nyilvánít, az Önnél meggyőződés, és az Ön meggyőződése engem teljességgel megnyugtat.” (Részlet Kovács Frigyes feleségéhez írott leveléből, 1927. január 27.)

„Biztosan örült, hogy én a legjobb úton vagyok... Sokatmondóan nézett rám, mert ez egy nagyon jó ember, és úgy érzem, hogy engem nagyon szeret.” (uo. 1927. január 29.)

„Úgy látszik Groddeck még ma is születésnap hangulatban volt, mert ötvenet szíppantott, s rettenetesen belém avatkozott, az egyik oldalam most is fáj még. Mondtam is neki, hogy nálunk az ilyen erős ütéseket — mert ezt is csinálja — vissza szokás adni. Mire azt felelte, majd a végén, elutazás előtt, megtehetem. De — mondtam én — azt hiszem, inkább meg fogom simogatni. Nagyon kedves, kitűnő ember ez...” (uo. 1927. január 30.)

„...ő aztán nekilátott, ellenállhatatlan, kíméletlen szenvedéllyel: masszírozott és lelki analízist végzett egyszerre... egyszerőval mindent megtett, amire csak képes volt, s amit hasznosnak ítélt, s munkába vette az illetőt a feje búbjától a talpáig, annak minden idegét, porcikáját, minden gondolatát kandi érdeklődéssel véve vizsgálat alá.

Túlhabzó személyiség volt, aki saját magával úgy bánt, mintha mindene, amiye van, pazarolni való fölöslege volna. De fölöslege is mindig volt csakugyan, a természet az ő erőt nem mérte ki szűken. S a betegnek végül is egészen be kellett hódolnia, ha nem az energiájával, akkor derűjével lett személyének és betegségének mesterévé. ...az ember a közelében úgy érezte magát, mintha egy hatalmas és buzdító lehelet érné: mintha a teremtes páatoszát és jókedvét egyszerre megértené általa. ...

Szemei mindig nevettek, s úgy csillantak rá az emberre, mint az élénk, friss patakvíz. S törzsökös, nehéz alak volt, olyan, mint egy óriás fa, ha elindul. De olyan is, mint az oroszlán: gyermeki lelkű fenség, királyian gögös és veszélyes... nagyszerű, sokféleségből összetett személyiség! Egyetlen, pótolhatatlan!” (Füst Milán, 1928, in: Füst, 1967)

Groddeck halálakor egy volt betege, Julius Stern, így emlékezett rá: „...oly sok szorongástól gyötört embert megszabadított a haláltól való rettegéstől” (Stern, 1934).

A pszichoanalízis „felfedezése”

Groddeck első felismerései egy betegéhez, G. kisasszonyhoz kötődnek. G. kisasszony ismeretlen krónikus betegségben szenvedő, ágyhoz kötött betegként kerül Groddeckhez, 1909-ben. Egy idő után orvosa azt veszi észre, hogy G. kisasszony rendkívül élénken reagál bizonyos banális tárgyakra, szavakra és gesztusokra, környezetének megtiltja ezek használatát, és arra ő maga is képtelen. A tilos szavak és gesztusok szexuáliszimbolikus jelentését Groddeck megfejti, és arra a következtetésre jut, hogy G. kisasszony számára a szimbolikus dolog szinte valóságként jeleníti meg azt, amit szimbolizál.

1909-től, G. kisasszonnyal kapcsolatos felfedezéseitől kezdve Groddeck éveken át abban a tudatban él, hogy valami teljesen új és eredeti felismerést tett, abban a fantáziában, hogy ő fedezte fel a pszichoanalízist (még ha se nevet nem adott neki, se rendszerbe nem foglalta):

„...anélkül, hogy tudtam volna, hogy ez hogyan történt, az organikus betegségek kezelése közben hirtelen szembetaláltam magam a tudattalan folyamatok felismerésével. Amikor néhány évvel később megismerkedtem Freud műveivel, le kellett mondanom arról a gondolatról — és ezt nehéz szívvel tettem meg —, hogy én magam vagyok a felfedező. Mert kiderült, hogy első ismereteimet ezekről a dolgokról a Tagliche Rundschau hasábjairól szerzem.” (Levél Vaihinger professzorhoz, 1930. május 8., in: Groddeck, 1977)

Amint azt Groddeck *Az ősválami könyvé*-ben (Groddeck, 1993) pontosítja, az említett napilapban már akkor olvastott a pszichoanalízisről, amikor G. kisasszonyt még nem is ismerte. Ezt a tényt azonban sokáig megpróbálja tudatától távol tartani, hártítani: 1912-ben írott könyvében, a Nasamecuban (NATURA SAnat, MEDICUS CÚrat) támadást intéz a pszichoanalízis ellen, 1913-ban olvasatlanul félreteszi Freud írásait. 1916-ban azonban elkerülhetetlenné válik a valósággal való szembesülés: „...1916 októberében elhatároztam, hogy megjelentetem kötetlen formában tartott előadásaimat. Attól a homályos érzéstől ve-

zetteve, hogy valami nem stimmel látszólagos felfedezésemben, újra elővettem az Ön könyveit, majd belefogtam a pszichoanalitikus irodalom tanulmányozásába... Megkésztet lojalitásom egyik következménye ez a levél..." (Levél Freudhoz, 1917. május 27., in: Groddeck, 1977).

1917-re tehát Groddeck látszólag lemond az elsőbbségről, de valójában egész életében fenntartja különállását, és igényt tart originalitásának tudatára. Monista álláspontját és koncepcióját az ősvalamiról már első Freudnak írott levelében világosan kifejti:

„Már jóval azelőtt, hogy megismerkedtem volna a fent említett beteggel [G. kisasszony], szilárdan meg voltam róla győződve, hogy a lélek és a test elkülönítése pusztán csak szóbeli, nem pedig lényegi elkülönítés, hogy a lélek és a test egységes egy, ami egy ősvalamit rejt magában, olyan erőt, ami megél minket, míg mi azt hisszük, hogy mi élünk. ... Más szóval eleve visszautasítottam a testi betegségek és a lelki betegségek elkülönítését; az egész embert próbáltam kezelni, a benne rejlő ősvalamit...

...nincs olyan lényegi különbség, ami arra készítené minket, hogy itt [a neurózisban] megpróbálkozzunk a pszichoanalízissel, ott pedig [a testi betegségekben] ne. Hogy hol kell a pszichoanalitikus kezelésnek végződnie, ez csupán gyakorlati probléma, személyes megítélés kérdése. Azért használom a »kezelés« kifejezést, mert nem hiszem, hogy az orvos tevékenysége túlterjedne a kezelésen; a gyógyítást nem ő végzi, hanem az ősvalami.

Ez az a pont, ahol kételyeim támadnak afelől, hogy jogomban áll-e nyilvánosan pszichoanalitikusként feltüntetnem magam. Eme gondolatok kifejtésekor — amelyek alapvetően az Ön gondolatai — lehetetlen más nómenklatúrát használni, mint azt, amit Ön kialakított, ... s ami az én céljaimnak is megfelel, mihelyt a tudattalan fogalmát kiterjesztettük." (Levél Freudhoz, 1917. május 27., in: Groddeck, 1977)

Részlet Freud néhány nap múlva, „analitikus őszinteséggel” megírt válaszleveléből: „...ki kell jelentenem, hogy Ön egy ragyogó analitikus, aki megértette — anélkül, hogy valaha is elveszíthetné — a dolog lényegét. Aki elismeri, hogy a kezelés gyújtópontját az áttétel és az ellenállás képezi, az ... menthetlenül a vad hordáéhoz tartozik. S hogy a »tudattalant« »ősvalaminek« nevezi, az nem jelent különbséget. Hadd mutassam meg Önnek, hogy a tudattalan fogalmának semmiféle kiterjesztésére nincs szükség ahhoz, hogy az lefedje az Ön organikus betegségekben szerzett tapasztalatait..." (Levél Groddeckhez, 1917. június 5., in: Groddeck, 1977)

Groddeck még ugyanebben az évben „Az organikus betegségek pszichés meghatározottsága és pszichoanalitikus kezelése” címmel megírja első „pszichoanalitikus” cikkét, amely egyben — a szerzőre jellemző nyíltsággal és szókimondással közölt — önanalízis-törredékeket is tartalmaz. (Groddeck, 1917, in: Groddeck, 1969)

Groddeck és Freud személyesen csak 1920-ban ismerkednek meg a hágai kongresszuson, ahol Groddecket Freud nyomására felveszik a Berlieni Pszichoanalitikus Egyesületbe. A kongresszuson egyébként Groddeck „botrányosan” mutatkozik be: „én vad analitikus vagyok”, mondja, majd improvizál és szabadon asszociál. Ezzel számos ellenséget szerez magának, vannak azonban tisztelői és barátai is, többek között Otto Rank, Ernst Simmel, Karen Horney, később pedig legfőképpen Ferenczi Sándor.

Groddeck 1921-ben, a Psychoanalytischer Verlagnál megjelent pszichoanalitikus regényéről, a *Lélekkeresőről* (Groddeck, 1982), amelynek (Freud által támogatott) kiadása miatt a svájci pszichoanalitikusok, élükön Pfisterrel, hevesen tiltakoznak, Ferenczi így ír:

„...a szerző, mint hajdan Swift, Rabelais és Balzac, lerántja századunk ájtatosan képmutató szelleméről az álarcot, és az általa rejtegetett kegyetlenséget és bujaságot — miközben egyébként felismeri azok szükségszerű jellegét — szemünk elé tárja” (Ferenci, 1974). Ferenci megemlékezik Groddeck humoráról is, s a regény nyújtotta „élvezetről”, amelyet pszichoanalitikus írás csak ritkán kínál olvasójának.

Groddeck már első levelében megemlíti Freudnak azt a tervét, hogy könyvet ír saját pszichoanalitikus felfogásáról: „Ebben a munkában arról lenne szó, hogy az organikus betegségek pontosan ugyanúgy alakulnak ki, mint a funkcionális betegségek.” (Levél Freudhoz, 1917. május 27., in: Groddeck, 1977) Három évvel később ugyanerről a tervéről: „Néhány éve érlelődik bennem egy könyv, amely arra lenne hivatott, hogy világosan és érthetően bemutassa, amit gondolok. ... De attól tartok, hogy ez a könyv nem fog Önnek különösebben tetszeni, mert sok lesz benne a misztikus és a fantázia” (Levél Freudhoz, 1920. november 20., in: Groddeck, 1977).

Freud azonban biztatja, sőt felajánlja a leendő mű megjelentetését a Verlagnál. Így születnek meg egy bizonyos Patrick Troll levelei „barátnöjéhez” (*Az ősvalami könyv. Pszichoanalitikus levelek egy barátnőhöz*, Groddeck, 1993). E levelek valódi címzettje azonban Freud, aki folyamatosan megkapja, kommentálja, és kritizálja is a leveleket. Visszajelzéseit Groddeck felhasználja további leveleihez, mégpedig úgy, hogy az ellenvetéseket — kihasználva a fiktív barátnő figurájának naivitását — kissé ironikus, s olykor kioktató hangon visszautasítja.

Az ősvalami könyv-ből egyértelműen kiderül a két férfiú közötti egyet nem értés, a groddecki és a freudi koncepció közötti alapvető eltérés. Freud többször hangoztatott szándéka, hogy ezt a különbséget áthidalja, eleve kudarcra volt ítélve. Freud mégis sokáig elhiszi, hogy ez lehetséges, és ismételten állítja, hogy a groddecki ősvalamat integrálta második topográfiai modelljébe. 1921-ben, e modell körvonalazódása idején így ír erről:

„Nagyon is jól értem, miért nem elég Önnek a tudattalan ahhoz, hogy le tudjon mondani az ősvalamiról. ... Mert a tudattalan valóban csak fenomenológiai [kategória], egy minőség, tökéletesebb ismeretek híján... Ezért javaslom régóta az intim körben, hogy ne a tudattalant és a tudatelőtest állítsuk szembe, hanem egy egységes ént és egy attól elkülönülő elfojtottat. Mindazonáltal legmélyebb rétegeiben az én ugyanúgy mélyen tudattalan, és összefolyik az elfojtott maggal. Úgy tűnik tehát, hogy a pontosabb reprezentáció a következő lenne: az általunk megfigyelt tagolódások és elkülönülések csak a viszonylag felszínes rétegekben érvényesek, a mélyben nem, ez utóbbira az Ön ősvalami jeje volna a megfelelő elnevezés.” (Freud levele Groddeckhez, 1921. április 17., in: Groddeck, 1977) A leírás után a levélben ott áll az a rajz, ami később némi módosítással megjelenik *Az ősvalami és az én*-ben.

A második freudi topográfiai modellben az ősvalami (a továbbiakban ösztönén) — akárcsak az én és a felettes-én — elkülönült lelki instancia, amely magába foglalja az elfojtott tartalmakat, de már nem mint tudattalan pólus, hanem mint ösztönpólus, az ösztönenergia rezervoárja [tartaléka] definiálódik (Le Vaguerese, 1994). A mi szempontunkból az ösztönén instancia-minőségén van a hangsúly, ez az a pont, amelyben az ősvalami és az ösztönén különbsége megragadható: az ősvalami ugyanis nem egy pszichés instancia, az ősvalami a természetisten, s a tudattalan és a tudat, a test és a lélek, az ösztönök és az én mind az ősvalami megnyilvánulásai:

„A tudat és a tudattalan szembeállíthatók egymással, az ősvalami és a tudat azonban soha. Az én szembeállítható a tudattalannal és az ösztönökkel, de az ősvalamivel soha. Mert az ősvalami magába foglalja a tudatot és a tudattalant, az ént és az ösztönöket, a testet és a lelket, a fiziológiát és a pszichológiát” (Groddeck, 1925, in: Groddeck, 1969).

Groddeck és Freud

Az újat teremtés, a felfedezés vágyának meghiúsulásánál is fájdalmasabbak voltak Groddeck számára a Freud személyéhez kötődő félreértések és csalódások. Hogy jobban megérthessük Groddeck csalódottságát, vizsgáljuk meg Freud iránti érzéseit, s Freud viszontválaszát, ahogy az kettejük levelezéséből élénk tárul. Az 1917 és 1925 között rendszeres, majd 1926-tól Groddeck 1934-ben bekövetkezett haláláig epizodikus levelezés szinte az első soroktól kezdve rendkívül intenzív érzelmi kapcsolatról tesz tanúbizonyságot.

„Igen tisztelt Professzor úr!

Engedje meg, hogy mindenekelőtt szívből jövő köszönetet mondjak mindazért, amit írásainak tanulmányozása által Öntől kaptam.” (Levél Freudhoz, 1917. május 27., in: Groddeck, 1977)

„Igen tisztelt Kolléga úr!

Régen nem kaptam levelet, aminek ennyire örültem volna, ami ennyire érdekelt, és arra késztetett volna, hogy válaszómban az idegennek kijáró szokásos udvariasságot analitikus őszinteséggel helyettesítem.” (Freud válaszelevele, 1917. június 5., in: Groddeck, 1977)

A továbbiakban Freud lelkesedése hamarosan alábbhagy, Groddeck Freud iránti érzései azonban egyre hevesebbé, egyre követelőzőbbé válnak. Az első nyílt vallomás 1920-ból való:

„...a [hágai] kongresszus napján félhomályos állapotban jártam Ön után, pontosan úgy, mint egy szerelmes. És ha visszagondolok erre, boldogsággal tölt el, hogy még elég fiatal vagyok ahhoz, hogy erősen át tudjak élni valamit, ha érdemes. S most az az égető vágyam, hogy egyszer nyugodtan együtt lehessenek Önnel” (Levél Freudhoz, 1920. szeptember 11., in: Groddeck, 1977). És ez nem pusztán pillanat szülte kívánság, hanem olyan fantázia, amivel Groddeck évek óta, és még nagyon hosszú ideig együtt él:

„Évek óta forgatom a fejemben, hogy megkérem Önt, legyen itt néhány hétig nálam, szívesen látott vendégként” (Levél Freudhoz, 1920. május 21., in: Groddeck, 1977). Ezt a meghívást leveleiben Groddeck lankadatlan szenvedéllyel ismétli: 1921-ben például öt levélváltás történt, és Groddeck mind az öt alkalommal invitálja Freudot:

„Kezdhetem rögtön egy könyörgéssel? Jöjjön el néhány hétre!” „Hogy ne lehessen meg az az örömem, hogy magam előtt láthatom az arcát, s hogy hallhatom a hangját, ez nem akar a fejembe férni.”

„El sem hinné, hogy ez az oly gyakran álmodott fantázia mekkora szerepet játszik az életemben” (Levelek Freudhoz, sorrendben: 1921. május 22., augusztus 6., december 4., in: Groddeck, 1977).

Freud sosem ment el Groddeckhez. Válaszaiból kiderül, hogy megérinti a szívből jövő invitálás, de valami miatt mégsem tudja rászánni magát a baden-badeni utazásra.

Az első személyes találkozás, amelyet Groddeck „szerelmesként” élt át, Freud számá-

ra Groddeck extravagáns szereplése miatt (amit utólag számon is kér tőle; lásd Groddeck 1920. szeptember 11-i válaszelevelét, in: Groddeck, 1977) valószínűleg kiábrándító volt. Amint Judith Dupont felhívja rá figyelmünket, hágai megismerkedésük után Freud, aki addig „Kedves Kollégá”-nak szólította Groddecket, áttér a „Kedves Doktor” megszólításra (Groddeck, 1977, lábjegyzet).

Konceptiójának és érzelmeinek elutasítása miatti keserűségét és csalódottságát Groddeck 1923-ban, *Az ősvalami és az én* (Freud, 1923) megjelenése után juttatja először nyíltan kifejezésre. Négy napon belül két levelet is ír. Az elsőben még csak egy fantázia segítségével képes megfogalmazni indulatait:

„...magamról az a képzetem, hogy eke vagyok, Önről pedig az, hogy Ön a paraszt, aki ezt az ekét ... a saját céljaira használja.” (Levél Freudhoz, 1923. május 27., in: Groddeck, 1977) A másodikban már konkrétan is megjelennek a Freudtól elszenvedett valós vagy vélt sérelmek. Freud, aki ekkor vesztette el unokáját, és esett át egyik első műtétjén, csak néhány sorban válaszol (Lásd az 1923. május 31-i, illetve június 26-i levélváltást, in: Groddeck, 1977).

Mivel Groddeck pozitív és negatív áttételes érzéseit semmilyen módon nem dolgozzák fel, azok változatlanul tovább élnek. Ezt bizonyítja egy másfél évvel későbbi vallomás:

„Mikor megtudtam, hogy nem jön el Salzburgba, minden érdeklődésemet elvesztettem a kongresszus iránt, és megíratlanul félretettem az előadást, amit tartani akartam; ez annak a jele, hogy hallgatóságként Önre számítottam, ahogy egyre csak azt veszem észre, hogy Önt szeretem, ... de a kongresszusi oroszlánok zűrzavarától irtózom!” (Levél Freudhoz, 1924. december 18., in: Groddeck, 1977) Ezúttal Freud is reagál:

„Ami engem nyilvánvalóan irritál Önnél, az olyan vonás, amit szívesen befolyásolnék, még akkor is, ha tudom, hogy nemigen fog sikerülni. Nagyon elszomorít, hogy Ön falat akar emelni önmaga és a kongresszusi menaszéria többi oroszlánja közé. A pszichoanalízist nehéz magányosan gyakorolni. Ez par excellence társas vállalkozás. Mégiscsak sokkal szebb volna, ha együtt üvöltöznénk és sírnánk, kórusban és ütemesen, ahelyett, hogy mindenki egyedül morog a saját kis zugában. Tudja, hogy mennyire kedves nekem személyes vonzódása, de most már igazán át kellene vinni ennek egy részét a többiekre is” (Freud levele Groddeckhez, 1924. december 21. in: Groddeck, 1977).

Igazi nyelvezavar ez, félreértés a gyengédségre vágyó gyermek — aki a szeretett szülőt kizárólag magának akarja — és a felnőtt között, aki nem érti meg, hogy a gyerek mire vágyik, mit szeretne tőle kapni, és szigorú apaként, sőt ez esetben egy egész „menaszéria”, egy egész diszciplína atyjaként, kioktatja gyermekét a helyes viselkedésről.

Ettől kezdve a távolság a két férfi között egyre nő, bár Groddeck még 1926-ban is „utolsó szenvedélyem tárgya”-nak nevezi Freudot (Levél Freudhoz, 1926. október 17., in: Groddeck, 1977).

1927 fordulópont a kapcsolatban. Ekkor végre sikerül Groddecknek szavakba önteni szemrehányásait:

„Hogy Önnek nem tetszik *Az ősvalami könyve*, azt én tudom. De azt soha nem értettem, hogy miért sorolja ugyanabba a kategóriába, mint Stekel könyveit. Azzal a kifejezéssel: az ősvalami mitológiája, nem jutok előbbre, ugyanúgy vehetem dicséretnek, mint rosszállásnak.

...Ön nem nevezhető a szó megszkott értelmében olvasónak; Ön Freud, és ebben a

minőségében talán jobban tenné, ha elnézően ítélné meg az Önt bálványozók extravagananciáit. Ahogyan az elismerése életet, a rosszallása gyilkol.

...Elég hiú vagyok ahhoz, hogy az Ön hallgatásából, amivel az évek során tevékenységemet kísérte, nagyjából ezt a következtetést vonjam le: Ennek a Groddecknek a gondolataiból hasznot lehet húzni, de azt, ahogy gondolatait prezentálja, én — Freud — nem helyeslehetem; egyedül kell neki — és fog is — boldogulni. Ez, bár rám nézve hízelgő, hosszú időn keresztül mélyen fájt nekem” (Levél Freudhoz, 1927. szeptember 9., in: Groddeck, 1977).

Freud erre a levélre sem válaszol. A levelezés megszakad, a következő levélváltás — a Freudnak ítelt Goethe-díj alkalmából — 1930 szeptemberi keltezésű. És már az sem meglepő, hogy Groddeck így kezdi levelét:

„Tisztelt Mesterem és hön szeretett embertársam!

...Portréja oly nagy öröm, és akkora meglepetés a számomra, amelyben ritkán volt részem. Nem hittem, hogy tudja, mit jelent személye a számomra” (Levél Freudhoz, 1930. szeptember 1., in: Groddeck, 1977). Pedig Groddeck maga többször is értelmezi Freud iránti érzéseit, amelyekben az apa iránti rajongás keveredik a vele való rivalizálással és halálának kívánásával (lásd az 1920. december 31-én, valamint az 1923. május 31-én kelt leveleket, in: Groddeck 1977).

De még ennél is sokkal fontosabb Groddeck számára mindaz, ami „anyai”. Így ír erről Ferenczinek:

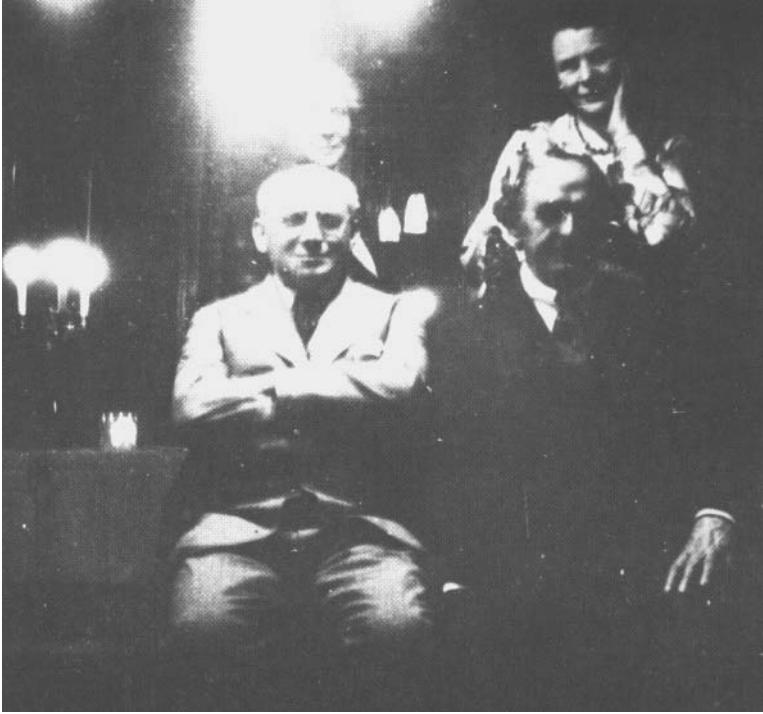
„...azt elfogadod, hogy az analízis sikerének feltétele az apai áttétel. De miért lenne kevésbé hasznos az anyai áttétel, vagy az áttétel a pajtásokra, vagy a cumisüvegre, vagy a ritmusra, a gumibabára, vagy a csörgőre? Én szeretem a meghatározatlant, inkább kételkedem, és mindenekelőtt szívesen hagyom, hogy gondoskodjanak rólam” (Levél Ferenczihez, 1922. november 12., in: Ferenci–Groddeck, 1982). Groddeck Freudot mint anyát is szeretné szeretni, és anyai szeretetet is vár tőle, amit Freud visszautasít:

„...az, hogy személyemet az anyai sorozatba helyezi — ahol is pedig nyilvánvalóan nem vagyok a helyemen —, világosan mutatja, hogyan akarja elkerülni az apai áttételt. Pedig az analízisben az áldozatok, és ebből nagy előnyük származik az életükben, kénytelenek ennek alávetni magukat, és elfogadni belőle azt, ami a végcélt szolgálja” (Freud levele Groddeckhez, 1922 karácsonya, in: Groddeck, 1977).

Jacqy Chemouni ebben Freud viszontáttételének korlátait látja, és felidéz egy epizódot, amelyben 1933-ban Freud a következő vallomást teszi egy páciensének, Hilda Doolittle-nek: „Meg kell mondjam Önnek (Ön őszinte volt velem, így én is az leszek), hogy nem szeretek anya lenni az áttételben. Ez mindig meglep, és egy kicsit meg is ütközöm rajta. Annyira férfinak érzem magam” (Doolittle, 1977).

Groddeck és Ferenczi

Groddeck és Ferenczi kapcsolatának színtere elsősorban Groddeck baden-badeni sanatóriuma, ahol 1921 és 1932 között Ferenczi legalább nyolc ízben (a legtöbbször feleségével együtt) megfordult vakáción, vagy talán pontosabban, „feküdt” betegként. Két alkalommal közel egy hónapot, másik két alkalommal pedig közel két hónapot töltött a szana-

Groddeck és Ferenczi

tóriumban (Will, 1994). Találkozásaik között leveleztek (1921–1933), s nemcsak a két férfi, hanem feleségeik is; sőt, Ferenczi feleségének Elma lánya — aki szintén többször feküdt betegként a Marienhöhe villában [a szanatórium neve] — is levelezett Groddeckékkal (kiadatlan levelezés).

Groddeck számára minden bizonnyal meghatározó Ferenczi első látogatásának egy fontos momentuma: Ferenczit Freud küldi, delegálja saját „helyetteseként” (Freud levele Groddeckhez, 1921. szeptember 23., in: Groddeck, 1977). Groddeck így reagál arra, ahogy Freud saját meghívását elintézi:

„Időközben Ferenczi eljött hozzám. Nagy örömömmre szolgált látni őt, és remélem ő is örömet lelt bennem és az enyémben. Azt ígérte, máskor is eljön, és én azt hiszem, tartani fogja a szavát. Amellett, hogy jól érezzük magunkat, szüksége is lehet rá. Sokat kapunk egymástól.

Egyelőre tehát elégedett vagyok a helyettesítéssel. Ez azonban mégiscsak helyettesítés, és nem változtat azon az ígéretemen, hogy addig akarom megállás nélkül gyötörni, míg el nem jön személyesen. Baden-Badent érdemes megnézni, és sem a Troll [ezen a néven írta Groddeck leveleit »barátnőjének«], sem én, el nem mulasztottunk egyetlen alkalmat

arra, hogy a két Ferenczit a freudi vágyakról és szükségletekről faggassuk” (Levél Freudhoz, 1921. december 4., in: Groddeck, 1977).

Későbbi leveleiben Groddeck még kétszer említi Ferenczit:

„Ferenczi ismét eljött hozzám, én ismét kezeltem őt, és ő is analizált engem hat vagy hét alkalommal. Nagyon állhatatosan hangsúlyozta apa-komplexusomat. Én meg hallgattam, és a következmény az lett, hogy néhány héttel később ezt mondtam a sógornője és a mostohalánya előtt: »a többi paralitikus«, ahelyett, hogy »analitikus«...” (Levél Freudhoz, 1923. május 31., in: Groddeck, 1977).

„Barátság csak Ferenczihez köt, és ő, ő elég kedves ahhoz, hogy eljöjjön ide hozzám.” (Levél Freudhoz, 1924. december 18., in: Groddeck, 1977).

Groddeck számára Ferenczi a hasonlóan gondolkodó kollégán és jó barátón túl egyfajta Freud-pótlék szerepét töltötte be: Freud helyett Ferenczi volt az, aki eljött hozzá, akitől hírt hallott Freudról (a húszas évek második felére Groddeck és Freud között a levelezés gyakorlatilag megszakadt), akivel lehetséges volt az intimitás, aki teljes egészében a gondjaira bízta magát, és akit oktatni is lehetett, még ha teljesen „megtéríteni” nem is sikerült. A helyettesítő azonban mindig „csak helyettesítő” maradt, igazán sosem lépett Freud helyébe, sosem vált a „szenvedély tárgyává”.

Ferenczi ezzel szemben legelső Groddecknél tett látogatásától kezdve fenntartás nélkül, szenvedélyesen átadja magát ennek a kapcsolatnak. Megismerkedésük dátuma: 1921 augusztusa. Ferenczi ebben az évben vesztette el édesanyját. Karácsony napján írt levélben elemi erővel megnyílik Groddeck előtt:

„Kedves Barátom!

Bevallom, hogy ez a megszólítás erőfeszitésembe került, mégpedig nem is kevésbe. Nagyon hosszú ideje büszke tartózkodásban tetszelgek, és érzéseimet gyakran még a hozzám közel állók előtt is rejtegetem. Én lettem volna túl követelőző, vagy anyám — tizenegy élő gyermek anyja, akik közül én voltam a nyolcadik — túl szigorú: emlékezetem szerint biztos, hogy gyerekként túl kevés szeretetet és túl sok szigorúságot kaptam tőle. Az érzelmesség és a testi gyengédség ismeretlen volt a mi családunkban. ...

...ilyen előzmények után jelentős dolog tehát, hogy kijelenthem, az Ön természetesége és kedvessége lehengerelt. Még soha életemben nem nyíltam meg ilyen őszintén egy férfi előtt, még a „Siegmund” [Ferenczi elírása] (Freud) előtt sem...” Ferenczi itt elmeséli azt az incidenst, amikor Freud szigorú atyaként „megbüntette” őt, hozzátéve: „Én csak azt akartam, hogy Freud szeressen.” S még mindig ugyanebben a levélben — amely mindössze a harmadik levél, amit Ferenczi Groddecknek írt (terjedelme nyolc könyvoldal) — található a következő értelmezés:

„Azt veszem észre, hogy az efféle humoros betoldással, amellyel leveletem tarkítom, az Ön »barátnőjéhez írott leveleit« utánozom. Ön talán barátnő, vagy az Ön barátsága egyfajta homoszexuális pótszer volna a számomra?...

...amint fentebb mondtam, nem volt egyszerű felülemelkednem a tudós büszkeségén, és nem felsőbbrendű vagy rivális pozícióban, hanem naiv, gyermeketeg módon megmutatkoznom...

És most csináljon ezzel a levéllel amit akar!

Az Ön barátsággal ragaszkodó Ferenczije” (Ferenczi levele Groddeckhez, 1921 karácsonya, in: Ferenczi–Groddeck, 1982).

S hogy mit csinál Groddeck ezzel a levéllel? Nem válaszol rá, csak két hónap múlva. Válasza elveszett, csak annyit tudunk, amennyi Ferenczi nyilvánvalóan csalódott szavai-ból kiderül: „A levél, amit írtam, s válasza, amit ma kaptam meg: csupa rég elévült do-log. Jobb, ha mindent kezdek előlről” (Ferenczi levele Groddeckhez, 1922. február 27., in: Ferenczi–Groddeck, 1982). A továbbiakban Ferenczi (ekkor még csak hipochondri-ás) testi tüneteiről panaszskodik, és nosztalgiával gondol az előző őszön Groddeck szanató-riumában eltöltött két hétre.

Legelső, s aztán valamennyi későbbi baden-badeni tartózkodása pozitív élmény Ferenczi számára, a Marienhöhe meleg, családiás hangulatát szinte minden levelében fel-idezi. 1928-ban, 55. születésnapja alkalmából így ír a Groddeck házaspárnak:

„Hogy köszönjem meg mindazt a kedvességet, amit tőletek kaptam. ... A jeles napok megünnepelése, örömmel adni és kapni, ez a Marienhöhe specialitása. Itt, Budapesten, egészen másképp volt. Hivatalos vacsora volt egy étteremben, igazi hangulat nélkül. Cso-portunk tagjainak egyetlen kedves szót sem sikerült mondaniuk vagy belőlem kicsikarni-uk. Örültem, mikor vége lett” (Ferenczi levele Groddeckhez, 1928. július 27., in: Ferenczi–Groddeck, 1982).

Azt, hogy mit jelentett Ferenczi számára Baden-Baden, a legjobban az a kis erdei kunyhó szimbolizálja, amit leveleiben oly sokszor emleget vágyakozással, nosztalgiával. Ebbe a házikóba jártak Groddeckék, és olykor barátaik, kikapcsolódni, pihenni, a világ elől elbújni. A leírások alapján a kunyhó nem lehetett nagyon messze a szanatóriumtól. Itt született *Az ősvalami könyve*, és Groddeck, hacsak tehetne, hegyi kunyhójában töltötte a hétfőt, az ő számára ugyanis a hétfő volt a pihenőnap:

„Most sütött ki a nap, eddig folyton esett, most ment el Groddeckné két barátnőjével ... Rüksack-kal a hegyekre vasárnapolni; még esett, amikor elmentek, nem tudom, mit csinálnak ott. Azt mondta, nekem is muszáj oda egyszer elmennem! Groddeck holnap megy, ő hétfőn tart vasárnapot” (Kovács Frigyes levele, 1927. január 8.).

Ferenczi virágmagot küld Groddecknek: „Remélem, szépen fognak virágozni a kunyhó előtt” (1927. március 6., in: Ferenczi–Groddeck, 1982). Leveleinek utolsó mondata gyakran üdvözllet a kis házikónak: „Egy pillanatra ... mintha csak élne, felderengett elő-tünk a házatok és a kicsi kunyhó kedves képe.” (1928. július 27., in: Ferenczi–Groddeck, 1982) „Üdvözöljétek a nevéinkben is a kunyhót, a házat, és szigetbirodalmatok minden lakóját” (1929. október 28., in: Ferenczi–Groddeck, 1982).

Közvetlenül saját betegsége, az anaemia perniciosa aggasztó tüneteinek jelentkezése előtt Ferenczi ezt írja a szívbetegsége miatt gyengélkedő Groddecknek: „őszintén be kell vallanom, kedves Pat [Groddeck beceneve], hogy néha irigyellek betegségedért; mennyi-re kellemes lehet a kunyhódban és a kertedben pihenni.” (1932. március 3., in: Ferenczi–Groddeck, 1982).

Ferenczinek ez az utolsó elkeseredett kísérlete az „engedékeny anya” (Nemes, 1994) megtalálására persze csak illúzió volt. De legalább volt egy illúzió, egy menedékhely az utolsó évek izolációjában. Ferenczi legutolsó, Groddeckhez intézett szavai:

„...hosszú ideje ez a levél az első, ami összeköt a külvilággal — minden bizomnyal a köztünk fennálló elpusztíthatatlan barátság jele. Előre is köszönve híreidet, maradok a te öreg Sándorod” (1933. március 20., in: Ferenczi–Groddeck, 1982).

Laurvik Elma (Ferenczi feleségének leánya) visszaemlékezése szerint az utolsó hóna-pokban Ferenczi szeretett volna elutazni Groddeckhez kezeltetni magát:

„...nagyon szeretett volna Groddeckkel konzultálni utolsó betegsége idején. Emlékszem, hogy beszélt is erről. A konzultációt azonban, mivel utazni nem volt ereje, ekkor el kellett halasztani — később pedig már túl késő volt” (Laurvik Elma, idézi Chemouni, 1984). Ferenczi 1933. május 22-én csendben elaludt.

Groddeck rá egy évre, 1934. június 11-én, kényszerű svájci előadókörútja során halt meg szívroham következtében. Temetése június 16-án volt Baden-Badenben. Hamvai nővérével, Linával közös sírban nyugszanak.

Groddeck hagyatékát a frankfurti Groddeck Intézet gondozza. A kunyhót azóta lebontották.

IRODALOM

CHEMOUNI, JACQUY, 1984. *Georg Groddeck, psychanalyste de l'imaginaire*. Paris: Payot.

DOOLITTLE, HILDA, 1977. *Visage de Freud*. Denoël: Paris, idézi Chemouni, 1984

FERENCZI SÁNDOR, 1974. Le sondeur d'âmes. In: *Oeuvres complètes: Psychanalyse III. 1919–1926*. Paris: Payot.

FERENCZI SÁNDOR–GRODDECK, GEORG, 1982. *Correspondance*. Paris: Payot.

FREUD, SIGMUND, 1923 (reprint 1991). *Az ósvalami és az én*. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.

FÜST MILÁN, 1928. Emlékezés egy nagy-nagy orvosra, dr. Georg Groddeckre. In: Füst M., 1967. *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest: Magvető.

GRODDECK, GEORG, 1917. Détermination psychique et traitement psychoanalytique des affections organiques. In: Groddeck, 1969

— 1925. Le ça et la psychanalyse, in: Groddeck, 1969

— 1969. *La maladie, l'art et le symbole*. Paris: Gallimard.

— 1977. *Ça et Moi*. Paris: Gallimard.

— 1982. *Le chercheur d'âme*. Paris: Gallimard.

— 1993. *Le Livre du Ça*. Paris: Gallimard.

KOVÁCS FRIGYES, 1927. Levelek feleségéhez, Kovács Vilmához. Kézirat

LALIVE D'ÉPINAY, M., 1983. *Groddeck*. Paris: Editions Universitaires.

NEMES LÍVIA, 1994. Adalék a Ferenczi–Freud viszonyhoz: egy lehetséges interpretáció. In Nemes L.: *Alkotó és alkotás*. Budapest: T-Twins.

STERN, JULIUS, 1934. *Doktor Georg Groddeck. Jegyzet Groddeck halálára*. Kiadatlan, idézi Lalive, 1983

LE VAGUERESE, L., 1994. Introduction à l'oeuvre de Groddeck (Bevezetés Groddeck munkásságába). In: *Introduction aux Oeuvres de Freud, Ferenczi, Groddeck, Klein, Winnicott, Dolto, Lacan*. Szerk.: Nasio, J.–D. Paris: Payot.

WILL, H., 1994 Ferenczi und Groddeck — eine Freundschaft. *Psyche* 48. 720–737.

Georg Groddeck — Életrajzi adatok

A szülők:

– Caroline Koberstein, a könyvtáráról híres Schulpforta professzorának, a német irodalomtörténész August Kobersteinnek tehetséges lánya, aki egész életében gyászolja apját, és rajong Goethéért.

– Karl Groddeck, általános orvos, doktori disszertációja állítólag a fiatal Nietzsche is hatást gyakorolt. Karl a Schulpforta növendékeként ismerkedik meg Caroline-nal.

- 1852: Caroline és Karl házasságot kötnek.
1853: Karl, majd Hans születése.
1861: Wolf születése.
1864: Lina születése.
1866. október 13.: Georg születése. Georg és Lina, aki 15 hónappal idősebb, de krónikusan beteg, vézna kislány, szorosan egymás mellett nőnek fel, Georgot hat (más adatok szerint kilenc) éves koráig lányruhába öltöztetik, és Linával együtt, akire vigyáznia kell, lányiskolába küldik.
1878: Georg a Schulpforta bentlakó növendéke lesz.
1881: A Groddeck család anyagilag tönkremegy. Házukat eladják, és Berlinbe költöznek.
1885: Az apa halála.
1885–1889: Orvosi tanulmányok Berlinben. Groddeck Schweningernek, Bismarck kancellár orvosának a tanítványa lesz.
1889–1896: Katonaorvosi szolgálat.
1896–1900: Segédorvos Schweninger magánklinikáján.
1897: Groddeck feleségül veszi Else von der Goltz-Neumannt, akit három éve — ekkor még férjes asszonyként — szeret.
1900: Groddeck, Lina nővére segítségével megnyitja baden-badeni szanatóriumát.
1901: Barbara lányának születése, aki „mentális zavarban” szenved. Házassága megromlik, és válással végződik.
1904: Lina halála.
1909: Találkozás G. kisasszonnyal.
1913: A Schweninger emlékére írott Nasamecu megjelenése.
1915: Groddeck megismerkedik Emmy von Voigttal, egy svéd özvegyasszonnyal, aki kezdetben betege, majd asszisztense, s végül 1923-ban a felesége lesz.
1917: A Freuddal való levelezés kezdete.
1920: Találkozás Freuddal a hágai kongresszuson.
1921: Ferenczi első látogatása Baden-Badenben.
1923: *Az ősvilági könyvé*-nek megjelenése.
1927: A levelezés Groddeck és Freud között gyakorlatilag megszakad.
1934: Groddeck bíráló hangú leveleket intéz Hitlerhez, majd megpróbálja megnyerni őt egy rákellenes programhoz. Letartóztatás fenyegeti. Frieda Fromm-Reichmann közbenjárására a Svájci Pszichoanalitikus Egyesület meghívja egy konferencia-sorozatra.
1934. június 14.: Groddeck halála Zürichben, szívroham következtében.

KÖNYV

J. Laplanche–J.-B. Pontalis: *A pszichoanalízis szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. XX + 565 old.

SZÓTÁR ÉS LÉLEKELEMZÉS

1967-ben jelent meg először Franciaországban, a tekintélyes Presses Universitaires de France kiadónál Laplanche és Pontalis *Vocabulaire de la psychanalyse* c. műve, egy olyan sorozatban, amely — ezen kívül — még jó három tucatnyi hasonló jellegű és színvonalú szótár-lexikon formátumú könyvvel dicsekedhet; hogy csak néhányat jelezzünk — hátha ezek megjelentetését is vállalják a magyar könyvkiadók! Tehát: *Dictionnaire des religions* (Vallástörténeti szótár, 1856 o.); *Dictionnaire d'histoire de l'art* (Művészettörténeti szótár, 544 o.); *Vocabulaire d'esthétique* (Eszztétikai szótár, 1424 o.); *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* (A filozófia technikai és kritikai szótára, 1352 o.); *Dictionnaire de physique* (Fizikai szótár, 904 o.); *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement* (Város- és területrendezési szótár, 744 o.); stb...., azaz alapmunkák a társadalom- és természettudományok különböző területeiről.

Több, mint öröndetes és üdvözlendő az Akadémiai Kiadó vállalkozása, amelynek eredményeképpen magyar nyelven is eljuthat az olvasókhöz ez *A pszichoanalízis szótára*. A téma iránt érdeklődők évtizedek óta fájlahatták, hogy a pszichoanalízis — csakúgy egyébként, mint a társadalomtudományok sok más területe — meglehetősen mostohán kezelt gyermek volt

nálunk, amint erről a magyar kiadáshoz írt *Előszó*ban Vikár György is beszél: „Kelet-Európában a szovjet-kommunizmus betiltja. A magyar pszichoanalitikus iskola ugyan lappangva fennmarad, de elszigetelődik a nemzetközi fejlődéstől” (XVII. o.). (Ez nem feledtetheti velünk azt a tényt, amelyről ugyanezen a helyen ugyancsak Vikár szintén említést tesz: „A náciizmus előretörése Németországban és Ausztriában hosszú időre elnyomja a lélekelemzést.” Ez nekünk, magyaroknak vagy esetleg a volt szocialista-kommunista kelet-közép-európai társadalomkutatóknak, még inkább a gyógyító szakembereknek így visszatekintve ugyancsak gyöngé vigasz!) Kétségtelen tény az is, hogy azért — szerencsére — az elmúlt években Freudnak számos munkája vált hozzáférhetővé magyarul.

Több, mint öröndetes és üdvözlendő e könyv — és egyáltalán bármilyen, hasonló tárgyú munka — megjelentetése; lehet, hogy meglepő lesz, ha így mondom: kihívás pszichoanalízisről, egyáltalán pszichológiáról, pszichéről szót ejteni egy olyan világban, amely a nagyon konkrét, a nagyon látható, tapintható, megragadhatóra épül és épít. Az emberek többsége — ez a személyes meggyőződése, amely közvetlen és szintén személyes tapasztalaton nyugszik — mind a mai napig félelemmel-megvetéssel-zavarral-értetlenséggel teli roppant vegyes — de nem pozitív — érzelmekkel viseltetik e tárgy iránt. (Egy rövid, de jellemző eset erejéig hadd álljak itt meg, hogy illusztráljam mindezt: évekkal ezelőtt egy egyetemet végzett, nagy oktatási-kulturális intézménynél dolgozó ismerősöm panaszkolt: kislánya állandóan nehezményezte, hogy anyja sokszor egyedül hagyta otthon. „Mondtam neki — így az édesanya —, ha nem hagyja abba ezt a zavarkodást, elviszem pszichológushoz!” Az idézet nem szó

szerinti. A fenyegetés számomra egyértelműen kitűnt ebből az egy-két rövid megjegyzésből: fenyegetés, amelyet egy pszichológus vagy pszichiáter jelent(het), és akinek felemletésével esetleg „jobb útra és belátásra lehet téríteni” egy kislányt, aki többet szeretne anyjával együtt lenni!...

Így azután jómagam kicsit eltűzöttnek tartom Vikár azon bizakodó megjegyzését (kívánom, neki legyen igaza!), mely szerint „Az érdeklődők köre túllépi a szakmai határokat” (XV. o.). Sokkal inkább igaza van viszont, amikor azt mondja: „A *pszichoanalízis szótárának*... megjelenése magyar nyelven nagy esemény mindenkinek, aki hazánkban a lélekelemzés tudományával akár szakemberként, akár érdeklődőként kapcsolatba került”. (uo.) De itt is szeretném megszorító véleményemet pontosan megfogalmazni: a pszichológiával foglalkozó szakemberekkel (még esetleg!) rendben van, az érdeklődők köre viszont már újfent erősen hullámzó, amalgámmal bevont tömeget ábrázol: kik lehetnek ezek az érdeklődők? Nos, legoptimistább elképzeléseim szerint azok a nem pszichoanalízissel foglalkozó egyéb szakemberek, akik a Vikár által felsorolt, a pszichoanalízisnek mint „tudománynak” és mint „szellemi irányzatnak” a kisugárzási-vonzási körébe-körzetébe tartozó egyéb tudományágakat művelik: a „XX. század szépirodalma” és „művészete”, a „kultúrtörténet”, a „történelemszemlélet”, az „etnológia”, a „kulturális antropológia” stb.... S egy apró kiegészítő észrevétel még ezzel kapcsolatban: a pszichoanalízis — időbeli behatározottságánál fogva — természetesen ezekre a tudományokra *tett hatást*, de mint *vizsgálati — kritikai módszer a megelőző korok* kulturális „termékeinek” (elnézést az otromba szóért — ezért is tettem idézőjelbe!) egyik újabb megközelítési módját is képviseli: se szeri se száma a XX. századot

megelőző korok irodalmi, képzőművészeti alkotásai pszichoanalitikai eljárással készült elemzéseinek — és ez nagyon jó! A Vikár-előszó többi kritikai jellemzésével teljes mértékben egyet kell értenünk; Freudról mint tudósról mondja: „...igazi erőssége ... nem szintetizáló, rendszeralkotó képességében rejlett, hanem abban, hogy a lelki jelenségek egy új világát tárta fel és tette tudományos vizsgálat tárgyává... Olyan kutató és gyógyító módszert talált, amely segítségével rendszeresen vizsgálhatók a tudatot elkerülő, rejtett lelki motivációk és összefüggések. Eközben hosszú sor új, meglepő megfigyelés birtokába jutott. (XVI. o.) „Arra törekedett, hogy a rendszer ellentmondásmentes és harmonikus legyen... Ugyanakkor mivel jó és elfogulatlan megfigyelő volt, az új tapasztalatok hatására a „rendszer” újra meg újra módosította”. (XVII. o.)

Vikár figyelmét Freud *írói* kvalitásai sem hagyják hidegen, sőt ki is emeli azokat — amit sajnos nem mindig és nem mindenki tett — tesz meg: „Stílusának varázsával (ezért is) érinti meg olvasóját olyan erővel és közvetlenségével, ahogyan az tudományos közlésnél szokatlan, ahogy csak nagy író vagy művész ragad magával minket.” (XVI. o.) Ez egybecseng — nem véletlenül! — az eredeti francia kiadás irányítójának, *Daniel Lagache*-nak az *Előszó*ban tett megfigyelésével: „A pszichoanalízis szakszókincse lényegét tekintve Freud műve: ez együtt gazdagodott felfedezéseivel és gondolataival. A klasszikus pszichopatológia történetével ellentétben Freud nem sokat vett át a latin és a görög nyelvből... szavait, kifejezéseit legfőképpen a német nyelvből meríti, abból a bőséges forrásból, amit anyanyelve kínált számára.” (VIII. o.) Milyen egyszerű mindez és mégis mennyire elfogadhatatlan is a mai tudósok-kutatók nyelvhasználatában, akik gyakorlatilag nem a kutatások eredményes-

ségében versenyeznek és tűnnek ki gyakran, hanem az angol–amerikai kifejezések ömlesztett felhozatalában. (Emlékszem, tizenegynéhány esztendővel ezelőtt egy tudományos összejövetelen egyik-másik — főleg ifjú titán — előadásához bizony elkelt volna egy angol–amerikai — magyar szótár is; s amikor — szerencsétlenségemre! — ezt szóvá is tettem, sőt, horribile dictu, jómagam is pontosan Freud példáját hoztam fel esetleg követhető példaképnek, néhány amerikai–angol nyelv-fanatikus ugyancsak megpróbált helyre tenni. Az ülést vezető, egyébként hatalmas humán kultúrával rendelkező elnök volt az egyetlen, aki úgy tűnt, őszintén a védelmemre kelt.)

E mű francia szerzői is — minden olvasójuk szerencséjére — méltók a freudi nyelv tisztaságához. Ugyancsak *D. Lagache* mondja: „...arról van szó, hogy szemlét tartunk a szavak használata felett, egyiket a másikkal megvilágítjuk, jelezzük a nehézségeket, anélkül, hogy megoldást javasolnánk, csak keveset újítsunk, esetleg például abban, hogy pontosabb fordításokat javasolunk.” (VIII. o.) Vikár is észreveszi a szerzők törekvéseit, eljárását, amikor így szól róluk, illetve „heroikus munkával megalkotott művük”-ről: „Szerényen és tisztelettel közelednek tárgyukhoz... Megfogalmazásaik pontosságán és eleganciáján érezhető a francia értelmiség legjobbjait jellemző kartézianus filozófiai iskolázottság.” (XVIII. o.)

Pontosan, mi is ez a könyv, mik a céljai, hogyan épül fel egyáltalán?

D. Lagache utal a pszichoanalízissel szembeni idegenkedésre (amire a cikk elején mi is utaltunk), az emberek megbotránkozására, amit — talán nem is csak a tudomány megszületésekor, de még manapság is — nem elsősorban a szexualitásnak juttatott szerep, hanem inkább a tudattalan fantáziavilágának a bevezetése

jelent(tett). A „józan ész”-ről beszél, amely nem ismert bizonyos lelki struktúrákat-jelenségeket-mozgásokat, ennek megfelelően az emberek által használt köznyelv sem hozott létre megfelelő szavakat: ezeket ki kellett találni. Majd a kívülállók — az idegenkedők, az elzárkózók, de az őszintén érdeklődők — számára meg kellett magyarázni ezeket az új, vagy csupán új összefüggésben fölbukkanó szavakat. Erre pedig vagy csak maguk az eredeti pszichoanalitikus írások nyújtottak lehetőséget, vagy pedig ezen szótár kiadása (1967) előtt húsz-harminc évvel megjelent pszichológiai vagy pszichopatológiai szótárak. Azaz, frissíteni kellett; ez pedig a „pszichoanalitikus gyakorlatban jártas szakembereket kíván”-(t) (VIII. o.). Így állt össze azután ez a szerző-trió: Daniel Laganche, J. Laplanche, J.-B. Pontalis. Az ő munkájuk, erőfeszítéseik eredménye ez a *Vocabulaire* — ez a „Szótár”, illetve ahogyan magyar kiadás elé illesztett *Technikai megjegyzésekben* olvashatjuk: „igazából enciklopédikus szótár, amely az egyes szavakhoz azok teljes intellektuális hátterét és forrásvidékét is megadja.” (XIX. o.) Célja pedig „mindig is az volt és az is maradt, hogy egy általunk átértett, mások által is felismert s csak ritkán félreismert igényt, szükségletet elégítsen ki. Azt kívánjuk, hogy e szótár hasznos legyen, hogy a kutatók és a pszichoanalízist hallgatók számára... munkaeszközzé váljék...” (IX. o.).

D. Lagache előszava után J. Laplanche és J.-B. Pontalis elemzik munkájuk irányultságait. Ezek a következők: a pszichoanalízis fogalmi apparátusának magyarázata; újra megtalálni — a „maguk eredetiségében” — a gyakran „kifakult, elhomályosult fogalmakat”; visszatérni magának Freudnak az életművéhez. A pszichopatológia területén a szerzők igyekeznek a

pszichoanalízis által alkotott, a pszichoanalízis és a pszichiátria által használt, de eltérő jelentésű, valamint az analitikus körleírásban „központi értékkel” bíró szavakat meghatározni. Maga a *szócikkek* felépítése roppant egyszerű, de hatékony, könnyen kezelhető. A címszót — aminek megadják a magyaron kívül a német (tehát a Freud által használt eredeti), az angol, francia (vagyis az eredeti műben szereplő), az olasz, a portugál és a spanyol megfelelőit is — követi annak tömör, lényegre törő meghatározása, majd egy ún. kommentár; ez utóbbi „munkánk kritikái és lényegi részét alkotja”. (XII. o.) Ebben az a törekvés vezetett a tudós szerzőket, hogy a főbb fogalmakat a lehető legjobban megvilágítsák, megmagyarázzák az „esetleges ellentmondásokat”. (XIII. o.) Mindez azt is megengedte, hogy jelentésbeli, sőt fordítástechnikai konkrét problémákat is megoldjanak, illetve javaslatokat tegyenek a megfelelő francia szavak kiválasztására. Ez a kommentár-rész történeti jellegénél fogva még arra is alkalmas, hogy — még ha mégoly röviden is —, a pszichoanalitikai gondolkodás történetét is áttekinthesse. Bizonyos adott esetekben a magyar nyelvű fordítást is magyarázzák — természetesen most már a magyar fordítók, szerkesztők.

A részletesen tárgyalt pszichoanalitikai címszavak között megtaláljuk a sokak által ismert, aránylag gyakran is használt olyan kifejezéseket, mint az *agresszió*, *álom*, *amnézia*, *analízis*, *apokomplexus*, *szabad asszociáció*, *cenzúra*, *egoizmus*, *elfojtás*, *erógen*, *fallosz*, *frusztráció*, *hisztéria*, *libidó*, *narcizmus*, *neurózis*, *szadizmus*, *trauma*, *tudattalan*, *vágy* stb.... Vannak azután olyan kifejezések, amelyek már a pszichoanalízis nem csak „homlokzati”, tehát sokunk által ismert területeit illusztrálják: *acting out*, *aktuális neurózis*, *állandóságelv*, *analitikus*,

análiszadisztikus szakasz, *átfordulás ösztönlentébe*, *áttétel*, *egyenletesen lebegő figyelem*, *ellenmegszállás*, *ingervédelem*, *lereagálás*, *metapszichológia*, *negatív terápiás reakció*, *racionalizáció*, *szomatikus elősegítés*, *túlértelmezés* stb.... A tárgyalt címszavak között vannak olyanok, amelyek nem Freudtól erednek, hanem a követőitől: M. Klein, J. Lacan, J. N. Rosen, R. Laforgue, H. Silberer. A vizsgált-elemzett szavaknak ezek azonban csak a töredékét adják, s ezt a szerzők jelzik is. Kiemelkedően fontos szerepet, s ennek megfelelően terjedelmet kapnak a magyarázatokban a következő kifejezések, amelyek közül néhányat a kísérő, szerepeltetésüket esetleg indokló idézettel együtt hadd sorakoztassunk itt föl! (Az enumeráció, magától értetődik, távolról sem teljes!): *agresszió*: („Miért kellett nekünk ilyen hosszú idő ahhoz, hogy rászánjuk magunkat az agresszív ösztön elfogadására; miért haboztunk a terápia során felhasználni mindenki előtt nyilvánvaló és ismert tényeket?” — teszi fel magának is a kérdést Freud). (8. o.) „Az *állandóságelv* Freud ökonómiai elméletének alapja... Freud a pszichológia alapkövének tekinti” (21. o.); *ambivalencia* („gyakran igen tág értelemben használják a pszichológusok... Freud, életműve végén, egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít az ambivalenciának a klinikai gyakorlatban és a konfliktuselméletben”, 30, 31. o.); *áttétel* („Ha ... meghatározása különleges nehézségekbe ütközik, annak leginkább az az oka, hogy ezt a fogalmat az egyes szerzők igen széles körben alkalmazzák, s jelentése így már odáig tágult, hogy mindazon jelenségek összességét jelöli, amelyek a páciens és a pszichoanalitikus közötti viszonyokat alkotják...”, 47. o.); az „*azonosulás* fogalma fokozatosan középponti értékkel emelkedett Freud életművében, s ennek köszönhetően több lesz, mint egy a pszichológiai

mechanizmusok közül” (62. o.); *ösztöncél* („problematikája Freudnál mindvégig homályos, nyilvánvalóvá téve ezzel, hogy mennyire bizonytalan maga az ösztöntörékvés fogalma is.” 79. o.); *csábítás* („Freud az elfojtás létrejöttében a csábításnak olyan nagy jelentőséget tulajdonít, hogy szisztematikusan igyekszik felkutatni a passzív csábítási jeleneteket a kényszerneuroziszban és a hisztériában”, 85. o.); *elfojtás* („az az alappillé, amelyen a pszichoanalízis egész épülete nyugszik”, — emeli ki maga Freud egyik munkájában, 104. o.); *elhárítás* („...különösen ha önállóan használják, igen sok félreértést rejt magában, és különböző fogalmi megkülönböztetések bevezetését teszi szükségessé”, 111. o.); *ellenállás* („Freud már igen korán bevezette fogalmát: azt mondhatjuk, hogy döntő szerepet játszott a pszichoanalízis megszületésében”, 117. o.); *én* („az én genezisének gondolata telve van kétértelműséggel, ezeket Freud... egész életművében fenntartotta”, 148. o.) — a szerzők vizsgálatai alapján a fogalom igen hosszú és bonyolult fejlődésen ment át, amelynek nyomon követése a szótár egyik leg hosszabb szócikkéhez vezetett); *énhasadás*, *én-ösztönök*, *értelmezés* („... a freudi tan és módszer lényegéhez tartozik. Lehetne akár az egész pszichoanalízist tulajdonképpen magával az értelmezéssel, azaz: egy (analizálendő) anyag megvilágításával jellemezni.”, 172. o.); *fantázia*, *fixáció* („A pszichoanalitikus tanban... állandóan jelen van... Gyakran használják, anélkül, hogy lényegét és jelentését pontosan meghatároznák.” 192, 93. o.); *halálöszton* („fogalmát és létét munkásságának végéig ismételtlen megerősítette. Ennek ellenére sem tanítványai, sem követői számára nem vált a fogalom annyira elfogadottá, mint Freud újításainak többsége, sőt ma is az egyike a legvitatottabb fogalmaknak”, 207. o.); *kaszt-rációs komplexus*, *komplexus* („A fogalom

még mindig tisztázatlan”; „igen nagy népszerűségnek örvend a köznyelvben... A pszichoanalitikusok körében viszont... egyre nagyobb idegenkedést vált ki”, 268, 267. o.); *megszállás* („mindvégig jelen van a freudi életműben”; Freud fogalmi apparátusának részét képezi, anélkül azonban, hogy ő maga ennek pontos elméleti kifejezését nyújtotta volna”, 302, 303. o.); *neurózis* („A pszichoanalitikus elmélet... alapvetően a neurotikus konfliktusok és módoszatai elméleteként jött létre”, 325, 326. o.); *Ödipusz-komplexus* („meg kell jegyeznünk, hogy Freud sehol nem adott rendszeres ismertetést az Ödipusz-komplexusról”, 336. o.); *örömelv* („fogalma nagyobb változtatások nélkül Freud egész életművében fennmarad”, 349. o.); *ősfantázia*, *öszton-én* („Az *Es* kifejezés lenyűgözi Freudot”, 361. o.); *perverzió* (a mai kor embere sokat meríthet Freudból, aki „számára ha létezett is valamiféle norma, azt sohasem a társadalmi közmegegyezésben kereste, épp így a perverziót sem redukálta bizonyos társadalmi csoportra jellemző törekvéshez viszonyított devianciára”, 384. o.); *projekció*, *lelki konfliktus*, *pszichózis*, *regresszió* („a pszichoanalízisben és a mai pszichológiában igen gyakran használt fogalom”, 417. o.) *szexualitás* („Ismeretes, hogy a pszichoanalízis az ember lelki fejlődésében igen nagy jelentőséget tulajdonít a szexualitásnak. De ez a tétel csak akkor válik érthetővé, ha egyben felmérjük a szexualitás fogalmának átalakulását”, 439. o.); *szimbolika* („Fogalma manapság olyan szorosan kapcsolódik a pszichoanalízishez, a „szimbolikus”, „szimbolizálni”, „szimbolizálás” szavakat oly gyakran és olyan eltérő értelemben használják, a szimbólumalkotás és szimbólumkezelés oly sok tudományágot illet..., hogy e kifejezések voltaképpen pszichoanalitikus használata behatárolásának és az eltérő jelentések megkülönböz-

tetésének kísérlete különös nehézséget jelentene”, 446. o.); *szublimáció, tárgykapcsolat, topográfia, tudat, tudattalan* („Ha egyetlen szóval kellene jellemezni Freud felfedezését, ez minden kétséget kizáróan a tudattalan lenne”; „néhány alapvető jellemzőjét... éppen a kifejezés terjedése homályosított el”, 504. o.); *utólagos* („Freud gyakran és folyamatosan használja, sokszor a nyomtatásban ki is emelve... Ez a kifejezés Freud fogalomrendszerének része, még akkor is, ha sem meghatározását nem adta meg, sem elméleti kifejtését...”, 519. o.) *valóságpróba* („Freud jelentős szerepet tulajdonít a valóságpróba fogalmának, anélkül azonban, hogy valaha is kidolgozta volna ennek összefüggő elméletét...”, 530. o.)

A cikkekben a szerzők minden esetben rámutatnak a tárgyalt fogalomnak a freudi életműben végbement változásaira, vagy arra, hogy esetleg maga Freud mennyire volt következetes a fogalom által képviselt tartalomhoz. Minden esetben tanulságos azokat a folyamatokat végiglátni, amelyek során a freudi elmélet végigment ahhoz, hogy véglegesnek és ma konkrétan mondható formáját-tartamát elnyerje. Ezekkel kapcsolatban a szerzők igen sokszor teszik fel csodálkozó vagy kétkedő kérdéseiket: miért éppen így, miért éppen ekkor vagy akkor történt Freud gondolkodásában ez vagy az a fordulat? Vagyis, bármennyire tisztelik is a pszichoanalízis „atyját”, sohasem a vak csodálat, a minden áron való védelem a céljuk. Komparatív munkát is végeznek, amikor az adott fogalom Freud előtti vagy utáni más pszichoanalitikusok, ideggyógyászok által adott meghatározását is figyelembe veszik és megadják, bár természetesen a középpontban mindvégig a freudi gondolat áll. A cikkek közötti összefüggéseket — az *egész* elmélet áttekint-

hetőségének megkönnyítése céljából — utalások segítik elő; így válik *nem csak a szótár* egyfajta lexikonná, de *egy-egy szócikk* maga is.

Nagyon dicséretes — mivel hasznos —, hogy a szerzők sok idézetet hoznak Freud műveiből; így biztosabb, szilárdabb talajon haladhatunk vizsgálódásaink során, nem beszélve a lexikon-cikkek sokszor kikerülhetetlenül kissé száraz stílusának fellazításáról, gördülékenyebbé tételéről, sőt fordítás-technikai szempontból arról a tényről, hogy még ha mégoly röviden is, de magyarul olvashatunk esetleg magyarul eddig még nem jelent művekből, illetve egy helyütt találunk meg másutt, más művekben szétszórt gondolatokat. Így bővül ki e szótár lexikonná és antológiává, kritikaitörténeti szöveggyűjteménnyé is.

A könyv végén a következő függelékeket találjuk, amelyek a téma iránt érdeklődőket segíthetik: Freud magyar nyelven megjelent művei; Hivatkozott irodalom; Címzavak jegyzéke és mutató; Címzavak német nyelvű mutatója.

Néhány szó a *fordításról*. Keveset mondunk, ha azt mondjuk, úttörő munkát kellett végezniük a magyar fordítóknak, csakúgy, mint általában a pszichoanalízist bármilyen nyelvből fordítóknak, hiszen nem mindennapi témáról és annak nem mindennapi nyelvéről van szó. Szótárlexikon jellegű műnél mindig „élesben” megy a dolog, itt nincs nagy variálási lehetőség; ez a mű most meg kellett hogy alapozza — méghozzá részben francia kiindulási alapról — a szakkifejezések véglegesnek tekinthető és tekintendő referenciátárát magyar nyelven, hiszen nyilvánvaló, hogy — valószínűleg sokszor — ehhez a műhöz — is — fognak a szakemberek nyúlni a pontos, szabatos magyar megfelelő kikeresésekor. A fordítók nem riadtak vissza a merész megoldásoktól,

ahogy szűrőpróbaszerűen itt-ott összehasonlítottam passzusokat az eredeti francia nyelvű műből. Nem hiszem ezek alapján, hogy súlyos elfordítások-elferdítések fordulnának elő az egész lefordított könyvben. Ha így sikerülne átültetni a későbbiekben az ugyanennél a francia kiadónál megjelent két másik, hasonló tárgyú művet is — R. Doron — F. Parot: *Dictionnaire de psychologie*, és H. Piéron: *Vocabulaire de la psychologie* —, nem lenne okunk a panaszra!

Miben találhatjuk meg a mű alapmotívumát? Azt hiszem, a forrásokhoz visszatérésben, vagy legalábbis abban a tisztességes szándékban, amellyel a szerzők igyekeztek az eredeti forráshoz, Freudhoz és műveikhez visszatérni, rajtuk keresztül az eredeti pszichoanalízishez. Nagy eredmény ez, talán nem is Freud, hanem a mai olvasók-kutatók-érdeklődők számára, akiknek ez nem mindenütt és nem mindig adatott-adatik meg. Ugyanakkor ne ringassuk illúziókban magunkat, főleg ne akkor, ha a pszichoanalízissel igazi, valóságos mélységeiben akarunk foglalkozni: az ilyen jellegű kompendium, mégoly tökéletes és részletes legyen is, nem pótolhatja az eredetit: a pszichoanalízis nagy klasszikus szerzőinek és azok műveinek olvasását. Felidézhet azokból „jeleneteket”, sőt buzdíthat bennünket azok olvasására — nem helyettesítheti azokat.

Mindezek mellett gondolkodok a kérdésen: hogyan lehet konkrétan használni ezt a szótár-lexikont? S a következők jutottak eszembe: induktív és deduktív módon. Induktíve úgy, hogy olvasgatva a szótárt, felmerülhet a kutatóban, hogy ez vagy az a szócikk, a hozzá adott meghatározással, felidézhet emlékeket elolvasott szépirodalmi művekből, látott képzőművészeti alkotásokból stb., s ezután a kettőt összekapcsolhatjuk. Ugyanez deduktív

módon, azaz — durván, faragatlanul fogalmazva, visszafelé: ugyanebben a szépirodalmi műben, képzőművészeti alkotásban feltűnhetnek olyan részletek — sőt, akár az egész alkotás —, amelyek „pszichoanalízis-gyanúsak” lehetnek; a szótár lapozgatása során besorolhatjuk valamelyik címszó és meghatározás alá, ahol is a jelzett forrásművek hozzáolvasása után *érdekes*, de *még nem tudományos megalapozottságú* megállapításokra juthatunk, amelyeket ahhoz, hogy teljes biztonsággal tudományosnak is minősíthetessünk, ajánlott pszichoanalitikus szakemberrel felülvizsgáltatni...

Végül — és *utolsósorban*; ugyanis *nem* a mű *egészét*, annak kezelhetőségét, biztonságát, használhatóságát érinti, hanem jó szándékú figyelmeztetésnek szánva a kiadónak az esetleges utánnyomások során —, azokat az apróbb nyomdai hibákat szeretném jelölni, amelyekre bukkantam (az angol és német nyelvű szavakon kívül, amelyekhez ilyen irányú hiányos nyelvi tudásomból kifolyólag nem tudok, nem merek és nem is akarok hozzászólni!). Az oldal és a hely megjelölése után először a hibás formát adom meg, a kötőjel után a javítottat (persze előfordulhat, hogy a felsoroltakon kívül is vannak elírások, amiket nem vettem észre — ezekért elnézést kérek!). Tehát: 61. o.: azonosulás: portugál identificação — identificação; 70. o.: betegségbe menekülés: olasz fuga della malattia — fuga nella malattia; *uo.*, portugál doença — doença; 73. o.: bűnhődésigény: portugál punição — punição; 84. o.: csábítás: francia scene ... — scène...; *uo.*, olasz teorie — teoria; 107. o.: elhagyatottsági neurózis: C. Oider — C. Odier; 108. o.: középen (1) Guex, G.: La nérvose ... — La nérvose...; 123. o.: ellentétpár: olasz ...d'oppesti — ...d'oppositi; 124. o.: elmarasztalás: portugál condenação

— condenação; 154. o.: én-ideál: olasz ideala... — ideale...; 156. o.: én-konform: portugál agossintonico — egossintónico; 177. o.: a 'fallikus'-on kívül minden nyelvben minden szót talán helyesebb lenne zárójelbe tenni(?); 182. o.: előző cikk irodalmához (4). Lacan, J.: compte, rendu... — compte rendu de...; 191. o.: férfiasság — nőiesség: spanyol — femnidad — feminidad; 192. o.: fixáció: portugál fixacao — fixação; 195. o.: frusztráció: portugál frustracao — frustração; 197. o.: funkcionális jelenség: francia phénomène — phénomène; 232. o.: introverzió: spanyol intrversión — introversión; uo., ismétlési kényszer: portugál repetição — repetição; 253. o.: szócikk végén a Irodalomban (1): Lacan, J.: Le... de Je — Le... du Je; 254. o.: képzet: spanyol representación — representación; 270. o.: konstrukció: portugál construação — construção; 279. o.: ledolgozási mechanizmusok: olasz ... di disimpengo — ... disimpegno; 284. o.: libidinális szakasz: francia libidinale — libidinal; 287. o.: Irodalomban (10): Genève — Genève; 298., 299. o.: lapok felső sarkában MAZUCHISMUS áll a MEGKÖTÉS helyett; 305. o.:

megszállás, visszavonulás: olasz di carcia — di carica; 314. o.: narcisztikus tárgyválasztás: francia choi — choix; 320. o.: negatív terápiás reakció: spanyolban hiányzik a *negativa* szó; 340. o.: ökonómiai: portugál económico — económico; 343. o.: önanalízis: spanyol autonálisis — autoanálisis; 360. o.: ösztön: olasz instinto — istinto; 378. o.: paranoid pozíció: portugál posigão — posição; 385. o.: pregenitális: francia prégénitale — prégénital; 386. o.: preödipális: olasz preedipicio — preedipico; 417. o.: regresszió: portugál regressao — regressão; 462. o.: tagadás: portugál negacao — negação; 494. o.: Irodalomban (2): Ey, H.: ... „traumatisme cranio-cérébraux” c... — „Traumatismes...”; 503. o.: tudattalan: portugál inconsciente — inconsciente; 509. o.: túlértelmezés: olasz sovrinterpretazine — sovrinterpretazione; 512. o.: Irodalomban (1): Lacan, J.: Le stade... révélation — ... révélation; 523. o.: vad pszichoanalízis: portugál selvagen — selvagem; 543. o. Hivatkozott irodalom: Ey, H.: Groupe ... schizofréniques — Groupe... schizophréniques...

Kun Tibor

ÚJ KÖNYVEK

Georg Simmel: *A kavérság lélektana*. Fordította: Berényi Gábor és Bognár Virág. Atlantisz, Budapest, 1996.

Michel Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Fordította: Ádám Péter. Atlantisz, Budapest, 1996.

Jean-Paul Sartre: *Az ego transzcendenciája*. Fordította: Sándor Péter. Latin Betűk, Debrecen, 1996.

Erich Fromm: *Az emberi szűn*. Fordította: Várady Szabolcs. Háttér Kiadó, Budapest, 1996.

Adolf Grünbaum: *A pszichoanalízis alapjai*. Fordította: Ehmann Bea, Györi Miklós és Kavetzky Péter. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

C. G. Jung: *Gondolatok a jóról és a rosszról*. Fordította: Bodrog Miklós. Kossuth Kiadó, Budapest, 1996.

C. G. Jung: *Gondolatok a vallásról és a kereszténységről*. Fordította: Bodrog Miklós. Kossuth Kiadó, Budapest, 1996.

Lukács Dénes: *Szondi. Az ösztönprofilról*

az elméletig. Az 1985-ben megjelent könyv újrakiadása. Animula, Budapest, 1996.

Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára*. Animula, Budapest, 1996.

Szondi Lipót: *Ember és sors*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1996.

Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1995. évi konferenciája. *Korai személyiségfejlődés és terápiás folyamatok*. Szerkesztette: Lukács Dénes. Animula, Budapest, 1996.

W. D. Fröchlich: *Pszichológiai szótár*. Fordította: Hornyánszky Mónika, Komáromi Béla, Komárom Magda, Vass Zoltán, lektorálta: Pléh Csaba. Springer, Budapest, 1996.

Lajkó Károly: *Viselkedésünk és lelki egyensúlyunk*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.

Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris-Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1996.

Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.

Angelusz Róbert: *Optikai csalódások*. Pesti Szalon, Budapest, 1996.

Vilém Flusser: *Az ágy*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1996.

BESZÁMOLÓ

Edith Kurzweil:

*A 39. Pszichoanalitikus Kongresszus**

A pszichoanalízis napjainkban épp olyan harcra kész és megosztott, mint jó nyolcvan esztendővel ezelőtt, amikor Carl Jung és Alfred Adler — kollégáikat elhagyva — az emberi lélek mélységeinek feltárásába kezdett. Jung az egyén pszichéjét annak családtörténeti előzményeiből és a mitológiából eredeztette, míg Adler a lélek felszabadulását a kibontakozó szocialista jövőben látta. Freud, aki biztosra vette, hogy saját útja a tudattalanhoz — jóllehet lassabb — az igazán célra vezető, a hívei között folyó vitákat azzal a ténnyel magyarázta, miszerint a pszichoanalízis egyidejűleg tudományos gyógy mód, elmélet és mozgalom. Érvelése alapján e három tényező kölcsönös függésben áll a másik kettővel, elmélyült munkát és figyelmet igényel, ezen túlmenően pedig mindegyiknek megvannak a saját próbakövei, amelyek nem állnak, és amelyeket nem is lehet párhuzamba állítani egymással. Freud maga az elméletalkotásban járt élen; saját és követői eseteit egyaránt általánosította, azután pedig hagyta, hadd viszálykodjanak csak egymás között a mozgalomban betöltött szerepeikért.

Bárki, aki San Franciscóban részt vett a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület ülésén, amelyeket 1995. július 29–augusztus 5. között tartottak, igazolhatja az állítást: a pszichoanalitikusok még mindig mozgal-

muk vezető pozícióiért hadakoznak. Noha a rajtuk kívülállók nevezték már őket elitistának, konzervatívnak, sőt túlértékeltnek is, a pszichoanalitikusok továbbra is csak a munkájukkal kapcsolatos nézetkülönbségekkel törődnek: miben is áll a pszichoanalízis lényege; mely elméleteket támogassanak; miként közelítsenek betegeik pszichéjéhez; valamint hogyan is értékeljük a klinikai adatokat.

Egy álló héten át pszichoanalitikusok a világ minden tájáról a pszichoanalízis tudományát fektették a díványra. Azt, hogy a beteg vajon életben marad-e, nem vizsgálták, bár sem a feltételek, sem a terapeuta személye nem derült ki világosan. A szervezők tág témakört választottak: „Milyen hatást gyakorol a pszichés valóság a pszichoanalitikusra és a betegre napjainkban?” Amint azt az ülés elnöke, a madridi Leon Grinberg megállapította: „A lelki valóság és annak viszonya a külső, más szóval anyagi valósághoz az egyik olyan központi kérdés, amely a pszichoanalízist meghatározza.” A Párizsból érkezett Haydée Faimberg arra emlékeztette a hallgatóságot, hogy Freud 1897-ben a lelki valóság fogalmát annak magyarázatára alkalmazta, hogy a tudattalan vágyak (és tudattalan képzetek) valóságos hatásokat képesek kiváltani. Leo Rangell Los Angelesből részletesen elemezte, hogy a konkrétól a pszichológiai felé való elmozdulás mint a csábítást magyarázó fogalom miként állhat továbbra is az elmélet középpontjában: „a szorongás mindig a külső és a belső egybeolvadása, a külvilágból jövő veszély és a belülről gyülemelő, a lelki tehetetlenségtől való félelemmel együtt járó feszültség fúziója”. Isidoro Berenstein, Buenos Aires-i analitikus a pszichikus valóságot a következőkép-

* A cikket a *Parisan Review* 1996/1. számából vettük át (41–52.old.).

pen írta le: „olyan tárgyként megjelentett élmények, érzelmek, valamint tudattalan képzetek sora, amelyeket az én bensőnek, egyben valóságosnak érzek”. Egyszerűbben fogalmazva nem egyéb, mint az egyén egyik lehetősége a világ megtapasztalására, amely a korai személyes élettörténetre, érzékelésekre és az alkalmazkodásokra támaszkodik. A pszichoanalitikus abban segít, hogy az egyén megtanuljon mindezekkel együtt tárgyilagosabban látni. A felszólalók esetelemzése és beszámoló, elméleti következtetései még inkább rávilágítottak arra, hogy sokkal egyszerűbb dolog egy beteg segítségére lenni, mint megfogalmazni azokat az átfogóbb tanulságokat, amelyek az emberi lélek működését magyarázzák. Ez nem csak a pszichoanalitikusokra áll, hanem igaz a filozófusok, pszichológusok és minden más társadalomtudós tekintetében is.

A pszichoanalízis válságos helyzete nem kizárólagosan abból fakad, hogy mind ez ideig nem volt képes a lélek legbelső rétegeibe hatolni annak megmagyarázása érdekében, vajon miért tikkünk, vagy abból, hogy nem rendelkezünk jól körvonalazott modellel a lélek működéséről. A valódi ok abban rejlik, hogy Freud rejtett ígérete a tudattalan, „az igazi pszichés valóság” teljes feltárásáról nem teljesült. Ugyanakkor kétségtelen, hogy egyre több, különféle háttérű és különféle analitikus iskolából kikerült terapeuta vállalkozik ennek a feladatnak a megoldására.

Ahogy a napok teltek, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy jóllehet a kongresszus témája a pszichés valóság, a résztvevők gondolatai az anyagi valóságra összpontosulnak. Tulajdonképpen, ez soha nem is került távol szakmai tudatuktól. Ami a nehezen lebonyolított, kényelmetlen elnökválasztási kampányt illeti, az is olyan dezinformációktól és személyeskedő sárdobálástól volt terhes,

mint amilyenekhez az utóbbi esztendő országos és helyi képviselőválasztásai alkalmával már hozzászokhattunk. Az ellentétek feloldására a nyitó ülés szónokai a kulturális, nyelvi és felfogásbeli sokszínűség elfogadásának szükségességét hirdették. Mindezek ellenére, ezek a segélykiáltások úgyszólván klisészerűnek hatottak a mögöttük meghúzódó nézeteltérések árnyékában, amelyek egyrészt azoknak a kételyeknek a megerősödését jelentik, amelyek a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület (IPA) 1908-as megalakulása óta a pszichoanalitikus elméletet és gyakorlatot jellemzik, és amelyeket Freud oly egyértelműen vázolt „A laikus analízis kérdése” című írásában, másfelől pedig a karrierbeli és anyagi motívumok jelenlétét tükrözték.

Freud annak idején figyelmeztette amerikai követőit, hogy ne tekintsek a pszichoanalízist az orvostudomány egyik szakágának. Ám azok nem hallgattak rá, és a bekövetkező szakadást az orvosi, illetve nem orvosi képzettségű analitikusok között, amely búvópatakként a föld alatt érelődött egészen az 1985-ös hamburgi kongresszusig, amerikai pszichológusok magánvádas pere hozta felszínre, amelyet elszigeteltségük okozta jövedelemkiesésük miatt indítottak. Ezáltal azok, akik előzőleg marginális helyzetben voltak, eltelhetek az örömtől, hogy végre belépést nyertek „a hatalom központjaiba”. Következésképpen, a „business meeting” emelvényét a teljes végrehajtó bizottság foglalta el — huszonegy személy, köztük az előző és a leendő elnöktől a tiszteletbeli alelnökig, kilenc „valódi” alelnökig és még sokan mások, három földrész és négy nyelv képviselőjében. „Ez a mi politikai bizottságunk” — súgta a fülembé az egyik analitikus. „Szerintem nem csinálnak mást, mint hogy a *Titanicon* átrendezik a nyugagyakat” — vélekedett egy másik.

Valójában a két elnökjelölt, dr. Otto Kernberg és Charles Hanly professzor, nagyon eltérő háttérrel és képzettséggel rendelkeznek. A bécsi születésű Kernberg Chilében járt egyetemre és analízisbe. Jelenleg, mint a Columbia Pszichoanalitikus Kiképző Intézet munkatársa az egyik legtermékenyebb és legtekintélyesebb kutató hírében áll. Mióta, többek között, Melanie Klein tárgyakapcsolat-elméletét megismertette az Egyesült Államokban, kibékíthetetlen ellentétbe került az amerikai egopszichológusokkal. (Például azt is beszélték, hogy San Franciscóban nem lehetett kleiniánus analízist folytatni.) Hanlynek, aki hatalmas tudású filozófusból lett analitikus, nem kellett ilyen komoly ellenfelekkel megküzdenie. Kiemelkedő szerepet vállalt abban, hogy a pszichoanalitikus irányzatot követő észak-amerikai pszichológusokat elismerje az IPA. Részben ez magyarázza, miért szenvedett vereséget Kernberg a saját hazájában, és csupán nemzetközi hírnevének köszönhetően került be a jelöltek közé. A külső országok politikai eseményei ugyancsak befolyásolták a választás eredményét. Például Kernberg állítólag támogatott egy argentinai, úgynevezett fasiszta pszichoanalitikus intézetet egy „tisztával” szemben; ezenkívül azt is beszéljük, hogy Franciaországban egy-két évvel ezelőtt az angol elnökjelöltre adta szavazatát, és nem a franciára. Ebből fakadóan kizárólag a németajkú tagok elsöprő többsége voksolt Kernbergre. A résztvevők hosszas időt töltöttek azzal, hogy az Argentínából postán küldött, pár száz szavazatot tartalmazó doboz elkallódása felett sajnálkoztak. Vajon a londoni hivatal tartotta vissza a szavazatokat? Vagy tényleg az argentin posta okozta a fennakadást? Most akkor új választást kell tartani — vélték a németek. Ez előre megfontolt szándékkal történt — így mások. Megint mások úgy tartották, hogy egy

újabb választás túl költséges volna. Igen ám, de hogy az elveszett doboz milyen szavazatokat tartalmazott, azt senki sem tudta. Végül Miami-ban előkerült a doboz, és a végrehajtó bizottság döntése értelmében megsemmisítették annak tartalmát.

Minthogy az újonnan elfogadott (főként pszichológusokból álló) társaságok a hivatalos IPA-tagfelvétellel járó áldásban részesültek, érzelmeiktől túlaradó befogadó beszédek özönét kellett végighallgatni, amely a hála és köszönet kinyilvánításától a huszonhét évnyi száműzetés felidézéséig, a kivetettség és megalázottság érzésének kifejezésétől a „másodosztályú” állampolgárságból való megszabadulás örömeig terjedt. Ez a melodramatikus hangulat arra készítetett, hogy néhány résztvevőnek feltegyem a kérdést: munkájuk során, illetve lehetséges pácienseik között milyen előnyük származik az IPA-tagságból? „Az égvilágon semmilyen” — hangzott a válasz legtöbbször.

„Mi mindig magunk közé fogadtuk a nem orvosi képesítésű analitikusokat” — közölte szinte kivétel nélkül minden általam megkérdezett európai és latin-amerikai résztvevő. „Ezt a vetélkedést is az amerikaiak indították el” — vélekedett az egyik francia kolléga. „Nem tudtuk, mire szavazunk”, vagy másként: „Egyik jelöltet sem ismerem személyesen” — nyilatkozták néhányan Latin-Amerikából. (Ez utóbbiak tömegesen képviseltették magukat. Több hozzászólás hangzott el spanyol nyelven, mint eddig bármely IPA-kongresszuson. Ugyanakkor a latin-amerikai szónokok egybehangzóan keseregtek betegek csekély létszáma felett, ami az érintett latin-amerikai országok hanyatló gazdaságának a következménye.) „Végére is egyenlőek lettünk” — állapította meg nem egy amerikai klinikai pszichológus, noha továbbra sem értettek egyet abban a korábbiakban fel nem merülő kérdésben, hogy

vajon legyen-e egyéni tagság az Amerikai Pszichoanalitikus Egyesületen (APA) belül.

Zavarba ejtő volt számomra az a jelenség, hogy számos jó ismerősöm közül alig néhány árulta el nekem, kire is szavazott. Vagyis, ezúttal is azt az analitikus szabályt követték, hogy a betegek titkait meg kell tartani, de egyben jelezték a prioritásokkal kapcsolatos ambivalenciáikat is. Freud heurisztikus felosztása, amely a pszichoanalízist három összetevőre bontja, változatlanul érvényes, a mozgalom életképessége pedig változatlanul a terápia és az elmélet folyamatos előrehaladásán múlik. A pszichoanalízis ereje továbbra is a kongresszusi előadók gazdag és érzékeny esetismertetéseinek megítélésén nyugszik, bármilyen módszerrel, technikával, bármely országban készüljenek is ezek az ismertetések.

E beszámolóban lehetetlen volna kitérni ezekre a témákra, amelyek olyan klinikai kérdések körül forogtak, mint például a decentrált figyelem és hallás; az énerő és a külső valóság kapcsolata egy AIDS-beteg kezelésében; a nyelvi szimbólumrendszernek mögöttes jelentése és a pszichés valóság korlátai; a belső és külső valóság közötti változó határvonalak; az én és a tudattalan közötti intrapszichés viszonyok; a regresszió az áttételben és a viszontáttételben; a hit és annak felfüggesztése; az emlékezés és az érzékelés; a pszichés változással szembeni ellenállás és ennek legyőzése; a sokféle különböző betegre alkalmazható módszerek; a diagnózis és a prognózis — és sok más egyéb téma.

Jó néhány ülést szenteltek annak a kérdésnek, vajon milyen hatást gyakorol a betegek lelki valóságára az anyagi valóság, amelyben élnek. Ezt elsősorban az Argentínában, Chilében és más elnyomó társadalmakkal kapcsolatban, továbbá a Holocaust túlélőivel és azok gyermekeivel összefüggés-

ben vizsgálták. Sőt, az is felvetődött, hogy mi lehet a magyarázata annak, hogy a *genocídium* szó használatát szinte teljesen felváltotta a *Holocaust* kifejezés használata. Az elmélet, a gyakorlat és a politika egyfelől akkor tűnt fel egyszerre a színen, amikor a „business meeting”-en az egyik résztvevő arra szólította fel az IPA tagjait, hogy fejezzék ki megvetésüket a francia elnökkel, Jacques Chirac-kal szemben, amiért kitarított a nukleáris kísérleti robbantások végrehajtása mellett; másfelől akkor, amikor egy másik résztvevő a Holocaust és Hiroshima közé egyenlőségjelet téve nyitotta meg az egyik ülést.

Mindent összevetve, voltaképpen a tudományos ülések felszólalói nem tértek el az eredeti témától: a betegekben élő pszichés valóság hatása a technikára, a határeseti és a pszichotikus állapotokra, a perverziókra és a neurotikus rendellenességekre, a valóságra és az álmokra, a multidiszciplináris megközelítésre és az elméleti pluralizmusra, végül pedig a beteg hatása analitikusának lelkére. Miként Freud idejében, most is számos plenáris ülés, illetve műhelycsoport foglalkozott az analitikus kreativitásával, amely az analizált személy tehetségének kibontakoztatását segítheti elő. Mindezek az előadások és viták a legmagasabb színvonalon folytak.

A pszichoanalízis jövője azonban nem sok jót ígér. Bizonyos fokig a szervezési sikerek is az elkerülhetetlen hanyatlást sejtetik. Minden más szakmához hasonlóan, a kongresszusi részvétel demokratizmusa — jóllehet ez kétségbevonhatatlanul helyes és szükséges — a lényegbevágó elméleti fejlődés felhígulását vonja maga után, s a kiváló teljesítmények bemutatása helyett a különféle országok, nyelvek, régiók stb. bemutatkozását helyezi előtérbe. A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületet eredetileg

független, felfedező szellemek, tehetséges, látnoki képességekkel megáldott emberek hozták létre, akik lehetnek bár kissé hóbortosnak, és túl ambiciózusak, de idegen volt számukra a szervezeti fegyelem és működés. Maga Freud, szembetalálkozván ezekkel a jelenségekkel, ugyancsak türelmetlenné és zsarnokivá vált, végül felállította saját titkos bizottságát. A leköszönő elnök, Joseph Sandler helytálló megjegyzése szerint az a fajta nézeteltérés, ami a legutóbbi választások alkalmával megnyilvánult, mindig is jellemző volt az egyesületre. Igaz, 1985 előtt a nem orvosi képzettségű analitikusok tagságának kérdése az Egyesült Államokon kívül sehol sem merült fel; az országok között a színpalak mögött zajló pozícióharc csupán az elnöki és más magas méltóságokért folyt; ezen túlmenően elmondható, hogy ekkor még sikerült a belső titkokat megőrizni, egyúttal a pletykáknak is elejét venni. Mára már az újabb analitikusi csoportok befogadása nem várt nehézségeket vet fel, ilyen például a postai úton való szavazás.

Megfigyelésem szerint legsúlyosabb kérdésként a merült fel, hogy az egyes csoportok tagjai milyen képzésben és személyes analízisben részesültek. Ez sem egységes, heti két és öt ülés között váltakozik. A New York-i Freud Társaság, valamint a Kaliforniai Pszichoanalitikus Központ tagjai között akadnak olyanok, akik a szociális munka, vagy a szociológia, illetve a klinikai pszicho-

lógia területén szereztek doktori címet. De vannak, akik csak egyszerű M. A. fokozattal rendelkeznek — jelezte Norbert Freedman a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaság (IPS) képviselőjében, amely az IPA-ba újonnan felvett csoportokból áll. Egyben annak a követelésnek is hangot adott, miszerint ezen társaságok minden tagjával egyenlőként kell bánni az IPA-n belül, és nem szabad előnyben részesíteni a klinikai területen szerzett Ph.D. fokozatot. Az egyelőre nem világos, hogy ez a demokratika nekibuzdulás vajon a tudomány elméleti színvonalának esésével jár-e, tekintettel arra, hogy egyenlő képviseletet nyújt a tudományos testületekben és a bizottságokban. Az idő mindenre feleletet ad... Annyi azonban bizonyos, hogy — miként a múltban — a minden más amerikai szakmai szervezetben elharapódzó viszály most már az IPA keretein belül is nyíltan folyik. Örvendezhetnek a pszichoanalízis ellenségei... Tény, hogy ha nem sikerül megőrizni a szervezet magas intellektuális színvonalát, akkor a belátható jövőn belül a pszichoanalízis is csak egy lesz a számtalan gyógy mód közül: olyan lejáratott „tudomány”, mint amilyen a newtoni fizika, vagy az althusseriánus marxizmus. Tulajdonképpen Freud jóslata, miszerint tanai a pestist hozták az emberiségre, igaznak bizonyult.

Battyán Katalin fordítása

HÍREK

Európai kandidátus találkozó (IPSO Europe) lesz Budapesten. Időpontja: 1997. február 14–16. Helyszíne: Hotel Sunlight (1121 Budapest, Eötvös u. 41.). A szervezés felelőse: Prágai Éva (lakástelefon: 129-7581).

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület és a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület közös szervezésében Mahler születésének 100. évfordulója alkalmából a *nemzetközi Mahler-konferenciára* Sopronban, 1997. május 9–11. között kerül sor. A konferencia nyelve: német és angol. A szervezők, Blümel Ferenc és Szőnyi Gábor előadásokat 1997. január 15-ig korlátozott számban még elfogadnak.

E számunk szerzői

Bakó Tihamér klinikai szakpszichológus, pszichoterapeuta, pszichoanalitikus, Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, 1021 Budapest, Hűvösvölgyi út 116.

Forgács Attila klinikai szakpszichológus, KLTE Pszichológiai Intézete, 4012 Debrecen, Egyetem tér 1.

Jessica Benjamin filozófus, pszichoanalitikus, The New York School for Social Research, New York, Fifth Avenue, New York, N. Y. 10003, U. S. A.

Kun Tibor irodalmár, 7691 Vasas, Legény u. 2.

Lóránt Zsuzsa szobrász, 1063 Budapest, Munkácsy M. u. 29.

Nemes Lívía pszichoanalitikus, 1075 Budapest, Rumbach S. u. 12.

Németh Marietta klinikai szakpszichológus, KLTE Pszichológiai Intézete, 4012 Debrecen, Egyetem tér 1.

Nyerges Katalin klinikai szakpszichológus, pszichoterapeuta, 1026 Budapest, Nagyajtai u. 9/a.

Rada Iveković 37 Rue Bobillot, 75013 Paris, Franciaország.

Túry Ferenc pszichiáter, pszichológus, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kórház I. Pszichiátriai Osztálya, 3501 Miskolc, Pf. 188.

Vég Katalin pszichiáter, 1041 Budapest, Vágújhely u. 5.

Edited by Antal Bókay, Ferenc Erős (editor-in-chief), Kinga Göncz, György Hidas, Judit Mészáros, Júlia Vajda

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.
THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

The first issue of THALASSA (1990/1) is based on the proceedings of the first scientific conference of the Sándor Ferenczi Society, held in Budapest, 1989, under the title *Psychoanalysis and Society*. The second issue (1991/1) is devoted to the life and work of Sándor Ferenczi. The third issue of our review (1991/2) deals with the relationship between psychoanalysis and hermeneutics. The fourth issue (1992/1) is devoted to the problems of the relationship between psychoanalysis and politics. The fifth issue (1992/2) is a memorial volume devoted to the life and work of Géza Róheim. The sixth issue (1993/1) contains psychoanalytic studies on language, fiction and cognition. The seventh issue (1993/2) is devoted to the life work of the French psychoanalyst Jacques Lacan. The focus theme of the eighth and ninth issue (1994/1-2) are the effects and aftereffects of the Holocaust - from both psychoanalytic and psychosocial point of view. This issue commemorates the fiftieth anniversary of the Holocaust in Hungary. The tenth and eleventh issue (1995/1-2) contains articles on the relationship between psychoanalysis, postmodernism, art, and mass phenomena. The main topic of the twelfth issue (1996/1) is the relationship between psychoanalysis and feminism and related issues. The thirteenth issue (1996/2) is devoted to the life and work of Leopold Szondi, the founder of "fate analysis", and published as well a series of newly discovered pre-psychoanalytic writings of Sándor Ferenczi.

In the next, 1997/1 issue we will publish, among others, Judith Butler's essay on feminism and postmodernism, Jolán Orbán's article on Lacan and Derrida, Slavoj Žižek's essay on the obscenity of power. The 1997/2 issue will be devoted to the history of psychoanalysis in Eastern Europe. We will publish — among other articles — Alexandr Etkind's essay on the real "Wolf Man", the Russian *émigré* Sergei Pankeyev, and Wilhelm Reich's 1929 report on the psychoanalysis in the Soviet Union.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (1996/3)

In our section MAJOR ARTICLES we publish JESSICA BENJAMIN's article **Sameness and difference. Towards an 'over-inclusive' theory of gender development.** In her article the author outlines how current theorising sees gender difference as developmentally integrated. She suggests as periodisation, delineating four main phases in early gender development: (1) nominal gender identification formation, (2) early differentiation of identifications in the context of separation-individuation, (3) the pre-Oedipal over-inclusive phase, and (4) the Oedipal phase. The premise of this differentiation perspective is virtually the opposite of the position that genital difference is the motor of developing gender and sexual identity. Rather, it takes off from the position according to which gender differentiation, evolving through separation conflicts AND identifications, defines and gives weight to the genital difference, which then assumes great (if not exclusive) symbolic significance in the representation of gender experience and relations. In her essay **Woman, nationalism and war: "Make love not war"** RADA IVEKOVLÆ, analyses the relationship between women and nationalism, and argues that women's identity and relationship to the "Other" is different from that of men, hence even when women participate in nationalism it is in a less violent form. She argues, further, that the structures of nationalism are fundamentally homosocial, and antagonisms toward women of one's own nation is one of the first forms of attack on the "Other", and is constitutive of "extreme nationalism". In the same section we publish as well LÍVIA NEMES's essay **The figure of *enfant terrible* in psychoanalysis.** The author presents a psychoanalytic interpretation of the figure of the

enfant terrible as personified in certain figures of the history of psychoanalytic movement as well as in literary and mythological characters. She argues that the *enfant terrible* is a contradictory kind of personality that might assume rather different individual characters, but, essentially, uses infantilism as disguise, and challenges social authority. By interpreting this figure, the author points out the dynamics of a social psychological phenomenon as well.

In our LITERATURE section we publish a short essay of the famous French novelist MARCEL PROUST entitled **Return to Guermantes**. This text is followed by the notes and commentaries of the translator, ZSUZSA LÓRÁNT, who points out a possible psychoanalytic interpretation of Marcel Proust's life work.

In our WORKSHOP section we publish three studies. The first is a case study written by KATALIN NYERGES (“**It must not be destroyed...!**”). The case study is an account of a therapy with a young boy, in whom early object relational disturbances produced, in the beginning, a borderline syndrome, associated with mental retardation. The therapy was directed at establishing new models of relationship in the place of the non-existing or pathologically distorted self and object representations, thereby creating conditions for the healthy development of the ego. The second study is the work of three authors: ATTILA FORGÁCS, FERENC TÚRY and MARIETTA NÉMETH. Their article **Dominance relations and eating disorders, or the devoured power** deals with the psychological significance of eating. They argue that the intake of food is an ordering principle in interpersonal relations as well. Quoting examples from literature, anthropology, and history, the authors show that well-fed bodies symbolise power, and, therefore, abundant meals refer to status and authority. In the background of eating disorders we may find often disorders of dominance relations. Finally, the third article, TIHAMÉR BAKÓ's essay **My disappointment in psychoanalysis** is a practising therapist's subjective account of a difficult period of his life, and of the process of overcoming ambivalence, crisis, and regression, through self-analysis.

In the ARCHIVES section we publish BRUNO BETTELHEIM's essay **A Secret Asymmetry**, originally appeared in 1983, dealing with

and analysing the strange relationship between the Russian patient and would-be analyst Sabina Spielrein, Carl Gustav Jung, and Sigmund Freud. We also publish an interesting excerpt from GEORG GRODDECK's famous book *Das Buch vom Es* (*The Book of the Id*), in which the German doctor retells, in letter form, the story of how he became a follower of Freud's. The text is accompanied by a portrait of the author written by KATALIN VÉG, in which she presents Groddeck's biography, an evaluation of his scientific and therapeutical activities, as well as his relationship to Freud and Sándor Ferenczi.

Our BOOK section contains a lengthy review by TIBOR KUN on the Hungarian translation of J. Pontalis and J.-B. Laplanche's *Vocabulaire de la psychanalyse*, published in 1994. In the EVENTS AND INFORMATION section we publish an account taken from *Partisan Review* and written by EDITH KURZWEIL on the 39. International Congress of Psychoanalysis held in San Francisco in 1995.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute of Psychology of the Hungarian Academy of Sciences, Teréz krt. 13., H-1067 Budapest. Phone: (36-1) 322-0425, fax: (36-1) 342-0514. E-mail address: feros@orange.okt.cogpsyphy.hu

THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above). Subscription and distribution: SZIGET REHABILITÁCIÓS SZÖVETKEZET, Murányi u. 21, H-1078 Budapest, phone (36-1) 342-7158.

The present issue of THALASSA was supported by the the National Cultural Fund of the Republic of Hungary, the Soros Foundation, and the Pro Renovanda Cultura Hungariae Foundation.

Contents

MAJOR ARTICLES

- Jessica Benjamin*: Sameness and difference. Towards
an “over-inclusive” theory of gender development 3
Rada Ivekoviæ: Women, nationalism and war: “Make love, not war!” . . 25
Livia Nemes: The figure of *enfant terrible* in psychoanalysis 40

LITERATURE

- Marcel Proust*: Return to Guermantes 53
Zsuzsa Lóránt: The translator’s notes to the *Return* 63

WORKSHOP

- Katalin Nyerges*: “It must not be destroyed...!” (case study) 67
Attila Forgács–Ferenc Túry–Marietta Németh: Dominance relations
and eating disorders, or the devoured power 83
Tihamér Bakó: My disappointment in psychoanalysis 93

ARCHIVES

- Bruno Bettelheim*: A secret asymmetry 101
Georg Groddeck: Das Buch vom Es (*The Book of the Id*) excerpt 118
Katalin Vég: Soul searching, under the pretext of Georg Groddeck 123

BOOK

- Tibor Kun*: Dictionary and psychoanalysis 136

EVENTS AND INFORMATION

- Edith Kurzweil*: The 39. International Congress of Psychoanalysis 145